

Sorozatszerkesztő:

SZÁLKAI TAMÁS

Interdiszciplinaritás a régiókutatásban IV.

Elektronikus tanulmánykötet

Szerkesztette:

BARTHA ÁKOS – SZÁLKAI TAMÁS

DEBRECEN, 2014

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR
HAJDÚ-BIHAR MEGYEI LEVÉLTÁRÁNAK
KIADVÁNYA

A borítót tervezte:
SZÁLKAI TAMÁS

A kötetet lektorálta:
RADICS KÁLMÁN

Technikai szerkesztés, tördelés:
SZÁLKAI TAMÁS

© BARTHA ÁKOS, SZÁLKAI TAMÁS
© A szerzők

Felelős kiadó:
SZENDINÉ ORVOS ERZSÉBET
a Magyar Nemzeti Levéltár
Hajdú-Bihar Megyei Levéltárának
igazgatója

ISBN 978-963-7238-52-9
ISSN 2063-1812

TARTALOM

PREZENSZKI ERZSÉBET Újabb adalékok Bajoni Benedek, egy bihari köznemes politikai karrierjéhez a 16. században.....	7
SZÁLKAI TAMÁS Bihari armalisták taksafizetése a 18. század második felében.....	23
MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN A debreceni Magyar Királyi Törvényszék egykori épülete	31
BARTHA ÁKOS A sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciója	47
TÓTH TEODÓRA Helynévvizsgálatok a Szernye-mocsár vidékén	61
BÉRES JÚLIA A Hortobágy mint tájegység	71
HORVÁTH PÉTER A népi kultúra és a néptánc lehetséges szerepe az interdiszciplináris régiónkutatásban	79
SZABADOS GYÖRGY NORBERT Felsőoktatási hallgatók civil érintettségének vizsgálata	91
GERGELY ÉVA A teljesítményértékelés során figyelembe vett kompetenciák az egyes vezetői szintek esetén	103
BÁCSNÉ BÁBA ÉVA Változásvezetési vizsgálatok profitorientált szervezeteknél	119
NAGY ORSOLYA Uzsoratilalom a polgári jogban	129

ARANYOS TIBOR JÓZSEF–TOMÓCSIK ATTILA–MAKÁDI MARIANNA–BLASKÓ LAJOS Talajtani vizsgálatok a Nyírségben	145
KOVÁCS ESZTER A köles tájtermesztésének agroökológiai vonatkozásai	157
A KÖTET SZERZŐI	179

PREZENSZKI ERZSÉBET

Újabb adalékok Bajoni Benedek, egy bihari köznemes politikai karrierjéhez a 16. században

Bajoni Benedek a 16. század folyamán jelentős közszereplője volt a Mohács utáni magyar politikai életnek, noha ilyen irányú tevékenységéről nem sok információt találunk a szakirodalomban. Az alábbiakban Bajoni Benedek politikusi karrierjének állomásait kívánom bemutatni; nem minden részletre kiterjedően, mivel egyes pályaszakaszait illetően aránytalan a források megoszlása. Karriertörténetének első éveiről lényegesen kevesebb forrás tudósít, mint az 1530-as, 1540-es évekbeli szerepvállalásairól. A kutatást nehezíti, hogy a Sártivánvecse nemzetségbe tartozó Bajoni család teljes levéltára az 1514-es Dózsa-féle parasztlázadás során „*conflagrata fuisse*.”¹

A Bajoni család felemelkedése

Bajoni Benedek (1511–1544/46)² a Sártivánvecse nemzetségbe tartozó Bajoni család leszármazottja. A Sártivánvecse nemzetségnek³ két ága volt. A Poroszlai- és a Borsy-Bajoni ág, melynek kettészakadása után, a Bajoni-ág központi birtokává válik Bajon.⁴

1342-ben a király előtt a Sártivánvecse nemzetségből valók a következőképpen osztották fel a nemzetség ősi birtokait: Bors-i Miklós kapta meg a bihari Bors és Panaszfalvakat. Az ekkor még Békéshez számított Bajon pedig egyenlő részben Demeteré, a Hektor leszármazottaké (vagyis Lászlóé és Sándoré) és Vodon Péter fiaié maradt. Megállapodtak abban is, hogy ha bármelyiküknek sikerülne az elidegenített ősi birtokokból valamit is vissza-

¹IVÁNYI BÉLA: Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez. *Történelmi Tár*, 5. (1904) 2. sz. 218–239.

²ENGEL PÁL: *Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Bp., 2001. (A továbbiakban ENGEL.) GÉRESI KÁLMÁN: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly I–V*. Bp., 1882–1897. (A továbbiakban KÁROLYI.) III. XLIX. sz. okl. 78.

³A nemzetség sajátossága Karácsonyi János szerint az, hogy a nemzetség személyneveinek, a Sártivánvecse is, a Vecsének is csak a Duna mentén maradt nyoma. Pedig a nemzetségnek jóformán csak Tisza menti vagy tiszántúli ágai ismeretesek. KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp., 1995. 941. Engel Pál a Borsy-Bajoni-ág közös őseit tünteti fel, és annak négy leszármazottját. A Poroszlai-ág nem szerepel nála. ENGEL: i. m.

⁴KARÁCSONYI: i. m. 941.

szerezni, abból egy rész Demeteré, egy rész a Hektor utódoké, harmadik rész a Péter fiai Jakabé és Domokosé, a negyedik rész Borsi Miklósé legyen.⁵ Látható, hogy Bajonnak 1342-ben négy birtokosa is van, és köztük van a Bajoni család őse is, László. Az általa alapított család a 16. században a bihari térség negyedik legnagyobb földbirtokos családjának számított.⁶ Ezt a tekintélyes pozíciót Zsigmond uralkodása alatt László unokája, Bajoni György alapozta meg, aki az 1403. évi felkelés során Zsigmondot támogatta, amiért cserébe az Órévi Lukács váradi püspökkel folytatott hatalmaskodási per során a király támogatását élvezte.⁷ Később, 1412-ben pallosjogot nyert,⁸ amit ténylegesen is gyakorolt.⁹ Az adományozás Stiborici Stibor erdélyi vajda ajánlására történt.¹⁰ A pallosjog és az erdélyi vajda ajánlásából látszik, hogy György a király híve volt és jó kapcsolatot tartott fenn az ország egyik tekintélyes urával. Így Zsigmond uralkodásának utolsó évében a Bajoni család rokoni kapcsolatai és vagyona révén a Tiszántúl jómódú középbirtokosai közé számított.¹¹ A Hunyadiak korában Bajoni György, István nevű fia gyarapítja tovább a család vagyonát, növelve ezzel a család tekintélyét. Hunyadi János és Vitéz János familiárisaként vált békési ispánná¹² és a váradi püspökség kormányzójává.¹³ A kor szokása szerint egyik fiát, Istvánt, egyházi szolgálatra adta, aki 1467–1469 között secretarius volt, majd 1469-ben Mátyás király megbízottjaként utazott Firenzébe és Rómába,¹⁴ így biztosítva a család helyét a királyi udvarban. A másik fiú, Miklós pedig a családi uradalmat irányította, melyet családi örökségként gyermekeinek, Jánosnak és Benedeknek adott tovább.

⁵HAAN LAJOS–ZSILINSZKY MIHÁLY: *Békés megyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal.* (A továbbiakban BMO.) Bp., 1877. 8. MÓDY GYÖRGY: *Bajom és a Bajoni család uradalma a középkorban. Biharnagybajom története és néprajza.* Szerk.: UJVÁRY ZOLTÁN. Debrecen, 1992. 30. (A továbbiakban MÓDY: *Bajom...*) KARÁCSONYI: i. m. 941.

⁶MAKSAY FERENC: *Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén.* I. Bp., 1990. 191.

⁷MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN: *Zsigmond-kori oklevéltár.* CD-ROM. Bp., 2003. (A továbbiakban ZsO) II/1. 2172. sz. 260., II/1 3942. sz.

⁸ZsO III. 2017. sz.

⁹ZsO IV. 1191. sz.

¹⁰ZsO III. 2017. sz.

¹¹MÓDY: *Bajom...*, 33.

¹²ENGEL: i. m.

¹³MÓDY: *Bajom...*, 34.

¹⁴SZILÁGYI LORÁND: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526.* *Turul*, (CD-ROM) (1930) 3–4. sz.

Családi örökség

Bajoni Benedek édesapja Bajoni Miklós (1455–1503) volt, felesége a krassófi Vukasin Péter leánya, akitől két fia született: János és Benedek.¹⁵ A két Bajoni fiú politikai aktivitásához megfelelő háttérrel nem az apjuk, hanem a nagyapjuk leleményessége, és az általa kialakított uradalom teremtette meg.

Bajoni István (1411–1471)¹⁶ leleményessége a tudatos birtokszerzési stratégiájában mutatkozott meg. A családi uradalom gyarapításához V. László és I. Ulászló egymás ellen folytatott harca biztosította a megfelelő politikai háttérrel. A Bajoni uradalom a tiszántúli térségben feküdt, s mivel ez a térség I. Ulászlót támogatta, így valószínű, hogy a Bajoni család, mint köznemesi család sem képezett kivételt. Ennek köszönhető, hogy I. Ulászló az 1438-ban elkövetett gyilkosság alól felmentette a családot.¹⁷ A döntésében még az is szerepet játszhatott, hogy I. Ulászló feltehetően ismerte István apjának Bajoni Györgynek harcias természetét, melynek köszönhetően megszerezte Óvári Lukács váradi püspök birtokainak egy részét, és nem leplezte azt sem, hogy vagyonával Zsigmondot támogatta a királyi trón megszerzésében. Ezért I. Ulászló arra számított, hogy István, apja természetét örökölve, a gyilkosság alól való felmentésért cserébe őt fogja támogatni az V. László ellen folytatott küzdelemben.

Bajoni István a politikai helyzetet kihasználva hozzákezdett a családi uradalom növeléséhez. A birtokszerzési stratégia hatékonyságát a birtokok kiválasztása garantálta. István a birtok kiválasztásánál szem előtt tartotta a birtok elhelyezkedését, adottságait és kiváltságait (vám, rév). Azonban a védelem megszervezése és a birtokok irányítása miatt igyekezett összefüggő birtoktesteket létrehozni (pl. Szabolcs vármegye).¹⁸ A megszerzett birtokok jövedelmét további birtokok vásárlására,¹⁹ illetve zálogolására²⁰ fordította. Ezzel a stratégiával szilárd uradalmat teremtett, megtöltötte a családi kincstárat, aminek köszönhetően unokái a Jagelló királyok egyik hitelezői lesznek. Az udvarhoz való közeledését mutatja, hogy részt vett a török elleni harcban Hunyadi János oldalán 1445–1450 között, s ezzel nemcsak a kormányzó bizalmasává válik,²¹ de általa Vitéz János váradi püspöknek is.²² Vagyonának, valamint Ulászló és a Hunyadi-párthoz való kötődésének kö-

¹⁵ENGEL: i. m.

¹⁶Ld. a mellékletben a családfán. Készült Engel genealógiája alapján.

¹⁷KÁROLYI II. CXXXVI. sz. okl. 229–230.

¹⁸MÓDY: Bajom..., i. m. 35.

¹⁹BMO 38. sz. okl. 76–77.

²⁰KÁROLYI II. CLXXVII. sz. okl. 299–300.

²¹MÓDY: Bajom..., i. m. 34.

²²BUNYITAY VINCE: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. Arcanum DVD Könyvtár IV. DVD-ROM. Bp., 2003.

szönhetően fokozatosan bekapcsolódott a politikai életbe mint Békés megye ispánja²³ és a váradi püspökség kormányzója.²⁴ Ezt a politikai aktivitást örökíti tovább vagyonával együtt unokáira.

Bajoni János és Bajoni Benedek

Bajoni Benedek politikai tevékenységére és életének első szakaszára azokból az oklevelekből következtethetünk, amelyek bátyjával, Jánossal együtt említik. A forrásokból jól látszik, hogy a két testvér politikai pályája 1511-től 1524-ig összefonódott, így Bajoni János életútjának néhány mozzanatát is meg kell ismernünk ahhoz, hogy érdemlegesen beszélni tudjunk Benedek közéleti pályájáról.

Bajoni Jánost 1499-ben említik először az oklevelek, amikor II. Ulászló színe elé járult, és nova donatio-t kért bihari birtokaira.²⁵ A nova donatio-nak köszönhetően Bajoni Jánosnak lehetősége nyílt arra, hogy tovább szője az elődei által megalapozott kapcsolatokat. Nagyapja, Bajoni István mint Hunyadi familiárisa, és mint I. Ulászló támogatója kapcsolatot teremtett a család és a királyi udvar között, amelyet István nevű fia mint Mátyás diplomatája mélyített el, jó alapot teremtve ezzel unokaöccsének, Jánosnak arra, hogy látogatása során családjának neve már ismerősen csengjen a királyi udvarban.

Bajoni János a családi „hírnévnek” köszönhetően megismerkedett Werbőczy Istvánnal, akinek a barátsága révén bekerült Szapolyai János legbensőbb körébe, ismeretséget kötve így Szobi Mihállyal²⁶ és györgyi Bodó Ferencsel (1510–1527).²⁷ Utóbbival kötött ismeretségnek köszönhetően öccse, Benedek elnyerte Bodó Ferenc leányának, Annának, az ország egyik legvagyonosabb leányának kezét.²⁸ Ezzel a házassággal nem csak a családi

²³ENGEL: i. m.

²⁴MÓDY: Bajom..., i. m. 34.

²⁵Uo. 39.

²⁶Szobi Mihály 1516-ban királyi tanácsi választott assessor, országgyűlési követ, Hont megye ispánja (1506), országos, azaz választott rendi kincstartó (1521), a köznemesség, azaz a Szapolyai párt vezetőember volt. KUBINYI ANDRÁS: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Szerk.: BESSENYEI JÓZSEF–HORVÁTH ZOLTÁN–TÓTH PÉTER. Miskolc, 2004. (Studia Miskolcinsula; 5.) 169–194. FÖGEL JÓZSEF: *II. Lajos udvartartása (1516–1526)*. Bp., 1917. 37.

²⁷ENGEL: i. m. Györgyi Bodó Ferenc Szobi Mihállyal együtt II. Ulászló uralkodás alatt királyi ülnökként jelen volt a királyi tanácsban. KUBINYI ANDRÁS: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Szerk.: FÜGEDI ERIK–H. BALÁZS ÉVA–MAKSAY FERENC. Bp., 1984. 257–268. Bodó végvári katonaként, hol Szapolyai vajda szolgálatában, hol a királyi végvár várnagyaként harcolt a török ellen. Politikai súlyát mutatja, hogy a hatvani országgyűlésen a nemesség horvát bánná akarta választani. KUBINYI ANDRÁS: A középirtokos nemesség Mohács előestéjén. *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején*. Szerk.: SZVIRCSEK FERENC. (Discussiones Neogradienses, I.) Salgótarján, 1984. 5–24.

²⁸KÁROLYI III. Bevezető 13–14.

kapcsolatháló terebélyesedett, hanem maga az uradalom is. Így Bajoni János az 1505-ös rákosi gyűlésen, mint Bihar megye követe jelent meg.²⁹ A gyűlésen a többi köznemeshez hasonlóan ő is Szapolyai Jánoshoz közeledett.

A Werbőczy–Bajoni „barátság” előnyeit a Werbőczy által Bajoni Jánosnak írt levél érzékelteti, melyben kölcsönként először 50, majd újabb 150 forintot. Biztosítékként zálogul kötötte le Bihar megyében lévő Hodos és Varsány falvakban lévő részeit, valamint Kovácsi és Domoszló pusztabirtokait.³⁰ Valószínű, hogy Werbőczy az adósságot nem tudta kiegyenlíteni, ezért 1517-ben, amikor ténylegesen az övéi lettek a birtokok, átengedte Bajoninak. Az említett levélben Werbőczy egregius-ként szólította meg Bajoni Jánost. Ez arra utal, hogy Bajoni János kiemelkedett az egyszerű középbirtokosok közül, és a nobilis címet elhagyva, bekerült az előkelők, az egregiusok közé. Feltehetően Werbőczy közbenjárásának köszönhető, hogy Bajoni János nem csak a váradi püspökség, hanem Bihar vármegye jövedelmeinek is kezelője lett,³¹ ezáltal a kincstári személyzet tagjává vált,³² így munkájáért cserében részesült az általa beszédett állami jövedelmekből.³³ Nagypja példáját követve, a megszerzett vagyont birtokzálogolásba fektette.³⁴

Az 1514. évi parasztháború során a feldühödött parasztek megtámadták a bajoni udvarházat. Barta Gábor szerint Bajoni Benedek ekkor már nem tartózkodott otthon, mert az úri csapatokhoz csatlakozva Várad mellett harcolt a parasztek ellen. A csatáról szóló beszámolók alapján Barta Gábor Bajoni Benedeket *királyi familiárisnak* nevezi³⁵ Glésán Miklóssal³⁶ együtt. A felkelők orvosolni szerették volna „fájdalmaikat”, így a Bajoni kúriából pél-

²⁹Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (A továbbiakban MOL és DL) DL 39335.

³⁰KÁROLYI III. LV. sz. okl. 91–92. FRAKNÓI VILMOS: Werbőczy István kiadatlan levelei és egy országgyűlési beszéde. 1513–1526. *Magyar Történelmi Tár*, 7. (1877) 11. (23.) sz. 125–148.

³¹KÁROLYI III. Bevezető 15. BUNYITAY: i. m. 1517-ben a váradi püspök Perényi Ferenc volt.

³²KUBINYI ANDRÁS: A kincstári személyzet a XV. század második felében. *Mátyás király (1458–1490)*. Szerk.: BARTA GÁBOR. Bp., 1990. 62–79.

³³Uo. 64.

³⁴BMO 122–123.

³⁵BARTA GÁBOR–FEKETE NAGY ANTAL: *Parasztháború 1514-ben*. Bp., 1973. 182.

³⁶Velikemelléki Glésán Miklós 1503-ban Szentgyörgyi Péter országbíró familiájához tartozott, amellyel Bakócz Tamástól is jelentős kölcsönt kapott. Werbőczyvel, akkor Szentgyörgyi ítélőmesterével kötött barátsága vitte a „köznemesi párt”-ba. Az eredetileg Pozsega megyei birtokos 1518-ban, mint Pest megye követe került a kúriai ülnökök közé. BÓNIS GYÖRGY: A személynök és bírótársai a Jagellók korában 5/I. *Századok*, 103. (1969) 1. sz. 5–29. FEKETE NAGY ANTAL–BORSA IVÁN: *A Balassa család levéltára 1193–1526*. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 18.) Bp., 1990. 511. sz. okl. 185–186.; 537. sz. okl. 194–195. KUBINYI ANDRÁS: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. *Tanulmányok Werbőczy Istvánról – Studien über István Werbőczy*. Szerk.: HAMZA GÁBOR. (MF könyvek 21.) H. n., 2001. 65–96.

dául tálakat, tányérokot, arany és ezüst készleteket hordtak szét,³⁷ de a családi levéltárat sem kímélték. Ugyanis 1515-ben Bihar megye alispánjai Ártándi Pál és Szepessy János bizonyítják, hogy Bajoni János és Benedek valamennyi oklevele az utolsó lázadás során egyrészt széttépetett, szétmarcangoltatott, másrészt pedig hamuvá égett. Az oklevél további része azért is érdekes, mert más tintával és írással be van toldva az, hogy „*conflagrata fuisse*,” valamint, hogy „*nonnullos vero ex eisdem inter sese distribuisse*,” azaz a levelek egy részét szétosztották. Majd a levél azzal zárul, hogy az elmondottakat az uralkodó megerősíti, ill. rendezi azt a tartozást, amivel a Bajoni fivéréknek tartozott a hozzápártolásért.³⁸ Ez az oklevél igazolja, hogy a Bajoniak Mátyás király halálát követően a trónért folytatott harc során II. Ulászlót támogatták, és ezt a támogatást hálálta meg az uralkodó azzal, hogy az elveszített oklevelek helyett újat állítatott ki részükre. Az uralkodóval kialakított jó kapcsolat a Bajoniaknak nem csak elveszett okleveleik pótlását tette lehetővé, hanem azt is, hogy szembeszálljanak Bélteki Drágffy Jánossal.³⁹

Bajoni Benedek

1524-ben a részben Heves, részben Szabolcs megyében fekvő Egyek és a hozzá tartozó részek birtokba vételekor⁴⁰ Bajoni János már nem élt.⁴¹ Az oklevél csak Benedeket említi, így valószínű, hogy ekkor kezdődött el Benedek önálló politikai karrierje.

Az egyeki részek megszerzését követően Benedeket II. Lajos király megfosztotta Békés megyei dancsházi részirtokától, mivel hálátlanná vált irányában.⁴² Az oklevelet 1525-ben állították ki, közvetlenül a mohácsi csata előtt egy évvel. Az 1520-as éveket két egymással szemben álló csoportosulás harca jellemezte, noha nem beszélhetünk két „pártról”: udvari, azaz Habsburg és nemzeti, azaz Szapolyai-pártról. Létezett egy „udvari” csoportosulás (Mária és Szalkai), amely azonban nem volt azonos a Habsburg-iránnyal annak ellenére, hogy néha együttműködött a Habsburg-barátokkal. Nem lehet az udvarral összekötni a főleg világi nagyurakból álló csoportot sem. Az arisztokrácia egy része kizárólag saját hatalma megőrzésére gondolt, egyes tagjai – időnként – méltóságok elnyerése vagy birtokadományok fejé-

³⁷SOLYMOSSI LÁSZLÓ-ÉRSZEGI GÉZA: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Bp., 1979. 201–202. 173. sz. okl.

³⁸IVÁNYI: i. m. XV. sz. okl. 235–236.

³⁹KÁROLYI III. LX. sz. okl. 97. Bélteki Drágffy János 1507-től kezdve báró, Közép-Szolnok és Kraszna főispánja, majd királyi főpohárnok, főtárnokmester, az 1525-ös hatvani diétán országbíró, a mohácsi síkon a török ellen harcban életét veszti. FÓGEL: i. m. 34–35.

⁴⁰MÓDY GYÖRGY: Egyek a török hódoltság koráig. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV*. Szerk.: NYAKAS MIKLÓS. Hajdúböszörmény, 1980. 179–195.

⁴¹ENGEL: i. m.

⁴²HAAN LAJOS: *Békés vármegye hajdan*. Pest, 1870. II. 146–147.

ben az udvar oldalára álltak, mások a köznemesekkel fogtak össze. A vajda, Szapolyai János többször változtatta álláspontját, hol az udvar oldalán, hol a bárói csoportban, hol a köznemesség mellett találjuk. A köznemesség mindvégig szemben állt a nagyúri csoporttal, de nem akart lemondani a familiaritás előnyeiről sem, ugyanakkor harcolt az urak érdekeit képviselők ellen. Olykor csatlakozott egy ellenzéki nagyúrhoz (Szapolyai), máskor pedig a király mellé állt.⁴³

A Bajoni testvérpár az 1520-as években Werbőczy Istvánnal együtt Szapolyai János legbuzgóbb hívei közé tartozott. 1525-ben Rákoson fegyveres országgyűlést hívtak össze Hatvanba. A rákosi határozatok egyaránt sértették a királyt, a püspöki kar és az egész arisztokrácia érdekeit, ezért a király megtiltotta a hatvani diéta megtartását.⁴⁴ A politikai támadás összehozta az ellenfeleket. Az országgyűlés berekesztése napján, május 22-én összegyűltek a főpapok és a bárók, akik létrehoztak egy ligát, amely az 1522-eshez hasonlóan véd- és dacsövetséget jelentett a kívülállókkal szemben. Az udvar úgy vélte, hogy az új ligával szemben a fegyveres köznemesség támogatásával tudja megszilárdítani a hatalmát. Ezért a király mégis engedélyezte az országgyűlés megtartását, és elhatározta, hogy megjelenik rajta. Ebben a helyzetben jutott kulcsszerephez az országgyűlés vezérszónoka, Werbőczy. Őt szemelték ki arra, hogy a király elképzeléseit keresztülvigye. A király támadást intézett a főpapok és a főurak ellen, támadta Szalkait és a vajdát is. Szapolyai ugyanis nem adta ki a nála lévő királyi jövedelmeket, és egy örökösödési szerződés alapján igényt tartott a hatalmas Újlaki vagyona.⁴⁵

A fentiekből arra a következtetésre jutottam, hogy a király azért nyilvánította hálátlanná Benedeket, mert az nem volt hajlandó támogatni. A király büntetése csak „jelképes”, hiszen csak egyetlen részbirtoktól fosztotta meg Benedeket, és az oklevél is „ingratus”-nak nevezi, hangsúlyozva, hogy másfelé mutat „bőkezűséget.”⁴⁶ Bár jelképesen hűtlenné vált, ennek ellenére 1525-ben – a feltehetően testvérétől átvett pozícióban – a váradi püspökség jövedelmének kormányzója.⁴⁷

A mohácsi vész után Szapolyai várában, Tokajban október 14-én gyűlést tartott. A gyűlésen jelen volt Dóczy János, Perényi Péter és a legtekintélyesebb tiszántúli birtokosok és a birtokos nemesség képviselőitében

⁴³ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: *Magyarország története 1301–1526*. Bp., 2005. 386.

⁴⁴Uo. 386.

⁴⁵Uo. 386–387.

⁴⁶HAAN: i. m. II. 146–147.

⁴⁷Uo. 146. „administrator proventuum ep[iscop]atus eccl[es]ie varadien[sis]...”

legalább tíz vármegye, valamint a városok követei.⁴⁸ Valószínűleg Benedek, mint tiszántúli birtokos, és mint Szapolyai János híve a mohácsi csata és a király halála után, felismerve a kínálkozó lehetőséget, megjelent a tokaji gyűlésen,⁴⁹ jelezve ezzel, hogy továbbra is támogatja Szapolyait. Benedek tehát túlélte a mohácsi vészt és biztosította helyét Szapolyai pártjában. Apósa azonban nem volt ilyen szerencsés. A Szapolyaihoz mindvégig hűséges Bodó Ferencet 1526-ban Habsburg Ferdinánd emberei elfogták és 1528-ban a bécsújhelyi börtönben meghalt.⁵⁰ Így a hatalmas Bodó⁵¹–Ráskay vagy⁵² fiára, Farkasra és leányára, Bajoni Benedeknére szállt, növelve ezzel Benedek vagyonát és tekintélyét.⁵³

1526 után többen átálltak Ferdinánd oldalára.⁵⁴ Az 1527. március 24-i budai országgyűlés válaszlevele bizonyítja, hogy Benedek nem tartozott azok közé, akik birtokok reményében gyorsan le tudják cserélni a hűség köpenyét. Ennek értelmében a jelenlévők, és a levelet aláíró személyek I. Ferdinándot sem most, sem a jövőben sem koronázott, sem törvényes királynak, de még választófejedelemnek sem ismerik el. Kijelentik, hogy Szapolyai János a királyuk, akit egybehangzó szavazással megválasztottak és nem akarják, hogy ettől őt bárki megfossa. Megerősítik a rákosi végzést, melynek értelmében Ferdinándot nem ismerik el királyuknak. Ezzel nyíltan vállalják hűségüket és kitartásukat Szapolyai János mellett.⁵⁵

Ugyanebben az évben Szapolyai megmaradt embereivel támadást tervez Kassa ellen. A terv azonban meghiúsult, így 1528-ban kénytelen volt elhagyni az országot, Tarnówa menekült.⁵⁶ Ha hihetünk Géresi Kálmánnak, Benedek Szapolyaival tartott, és majd csak 1528 őszén tértek vissza Magyarországra.⁵⁷ 1529-ben elindult a török sereg Konstantinápolyból, hogy hazánk területén áthaladva ostrom alá vegye Bécs városát.⁵⁸ Géresi Kálmán szerint Benedek ott volt Szapolyai kíséretében is, amikor 1529. augusztus 18-án, a mohácsi mezőn az I. Szulejmán előtt hódolatát nyilvánította.⁵⁹

⁴⁸R. VÁRKONYI ÁGNES: Magyarország története 1526–1686 I. *Magyarország története tíz kötetben* (A továbbiakban Magyarország története.). Főszerk.: PACH ZSIGMOND PÁL. Bp., 1985. 158.

⁴⁹KÁROLYI III. Bevezető 16.

⁵⁰MÓDY: Bajom..., i. m. 42.

⁵¹MAKSAY: i. m. II. 771. Bodó Ferenc birtokai Tolna megyében találhatóak.

⁵²Uo. II. 1101. A Ráskay család birtokai pedig Nógrád megyében voltak.

⁵³MÓDY: Bajom..., i. m. 43.

⁵⁴Magyarország története: i. m. 181.

⁵⁵FRAKNÓI VILMOS: *Magyar országgyűlési emlékek: történeti bevezetésekkel*. I. Bp., 1874–1917. 125–130.

⁵⁶Magyarország története: i. m. 185.

⁵⁷KÁROLYI III. Bevezető 16.

⁵⁸Magyarország története: i. m. 187–188.

⁵⁹KÁROLYI III. Bevezető 16.

Szulejmánnak azonban nem sikerült elfoglalnia Bécset, így a szultán miután Budán megerősítette Szapolyai Jánost a királyságban, és a magyar főurakat engedelmességre intette, kivonult az országból. Ferdinánd várható támadásának kivédésére Szulejmán török csapatokat hagyott Budán Szapolyai megsegítésére, és ugyancsak Budán maradt Alvisio Gritti is. Miután a török kivonult az országból, a két király között ismét kiújult a harc.⁶⁰ 1530. október végén Ferdinánd közel 10 ezer fős seregével körülvárta Budát, ahol udvarával együtt Szapolyai János is bennrekedt. Ferdinándnak nem sikerült Budát bevennie, a harcok során ugyanis Szapolyai nem csak híveinek, de a török haderőnek a támogatását is maga mögött tudhatta. Buda sikeres védelme után Szapolyai kinevezte Grittit kormányzóvá, amit 1530. december 31-én a főurak elismertek és jóváhagytak.⁶¹ Alvise (Lodovico) Gritti a török hadsereg egyik hadiszállítója, Ibrahim nagyvezír bizalmasa volt. Szapolyai azért nevezte ki Grittit kormányzóvá, hogy a rá nehezedő felelősség egy részét át tudja hárítani rá. Úgy vélte, Gritti pozíciója a Portánál megkönnyítheti az alkudozást a török szultánnal, végül a kincstár hitelezőjeként és az akadozó bányauzemek bérlőjeként mint gazdag kereskedőre is számított. Csak azt nem láthatta előre, hogy Gritti magának akarta megszerezni Magyarországot előbb a török támogatásával, majd később Bécs és a Porta kölcsönös kizárásával.⁶²

Benedek kitarzott Szapolyai mellett akkor is, amikor az Ártándy testvéreknek a kivégzését követően a királyság tényleges irányítását 1531-ben Gritti mint kormányzó és Szapolyai János legfőbb diplomatája Hieronymus Laski mint erdélyi vajda gyakorolta.⁶³ Tiszántúli birtokosi pozíciójában megerősödve a bihari birtokosok egyik hangadója lett a 1531 márciusától 1532 márciusáig tartott „királytalan gyűléseken”,⁶⁴ majd a János királyhoz küldött követek egyikeként tűnt fel.⁶⁵ Bajoni Benedeket valószínűleg az 1532. január 1-én tartott kenesei országgyűlésen választották meg követnek. Ugyanis ezen a gyűlésen a jelen levők kijelentették, hogy követeket küldenek mindkét királyhoz, és bizonyítékot kérnek tőlük arra, hogy valóban meg tudják menteni az országot. A követküldők a királyok válaszától és cselekedeteitől tették függővé, hogy egységesen melyik mellé állnak

⁶⁰Magyarország története: i. m. 193.

⁶¹Uo. 198–199.

⁶²MAKKAI LÁSZLÓ–MÓCSAY ANDRÁS: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. *Erdély története három kötetben*. Főszerk.: KÖPECZI BÉLA. Bp., 1986. 416. (A továbbiakban Erdély története.)

⁶³MÓDY: Bajom..., 44. Magyarország története: i. m. 194.

⁶⁴SZAKÁLY FERENC: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. *Magyarok Európában II.* Szerk.: GLATZ FERENC. Bp., 1990. 117.

⁶⁵MÓDY: Bajom..., 44.

majd. Így követként Benedek ennek a feladatnak tett eleget, amikor János király elé járult.⁶⁶

Szulejmán 1532. évi hadjáratát követően János király udvarában erősödött a törökellenes hangulat. Gritti megerősödött hatalmának köszönhetően sokan elpártoltak János király mellől. Nádasdy Tamás, majd Erdődy Simon és Serédy Gáspár is átállt Ferdinánd táborába.⁶⁷ Bajoni Benedek az elpártolások ellenére sziklaszilárdan kitartott János király mellett. Valószínűleg a támogatásban és a hűség megerősítésében az is szerepet játszott, hogy az uralkodó Debrecen városát és annak minden tartozékát 1532-ben elzalogosította Bajoni Benedeknek.⁶⁸

Ferdinánd eközben 1532 októberében békeajánlással küldte Záray Jeromost Konstantinápolyba. A Porta háborúra készült a perzsák ellen, így kedvezően fogadta Ferdinánd követét. A közvetlen tárgyaló, Ibrahim nagyvezér a szultán tudomása nélkül állítólag olyan ígéretet is tett neki, hogy Magyarországot a két király között meg fogják osztani. Záray a megállapodás hírért eljuttatta Bécsbe. A megegyezés híre eljutott János királyhoz is, aki ismét Grittit küldte a Portára a Habsburg-diplomácia tevékenységének ellenúlyozására. Így egy időre meg tudott szabadulni Grittitől. A Portán Ferdinánd követeit most már a megérkezett Grittihez utasították, aki Ibrahim állítólagos ígéreteit félreértésnek minősítette, egyúttal kijelentette, hogy a szultán Magyarországot János királynak adta, és döntésén nem kíván változtatni. De hozzátette: Ferdinánd előtt nem zárult be minden lehetőség, mert a szultán őt küldi Magyarországra, hogy rendezze a két király közötti ellentétet. Ferdinánd és János viszályát Bécsben igyekeztek összekapcsolni a császár és a szultán között a Földközi-tengeren folyó küzdelemmel, így Gritti abban a szerepben is tetszelgett, hogy megbízása kiterjed a Porta és V. Károly megbékélésének intézésére is. A szultán ezt elutasította. Ezt követően Gritti pozíciója megrendült a Portán. Még bizonytalanabb lett a helyzete, amikor a szultán Ibrahim nagyvezírt 1533 őszén a perzsa háború előkészítésére küldte. Az 1534-ben megindult hadjárat első nagy sikere, Bagdad elfoglalása alaposan megnövelte a Porta önbizalmát, ezért a császárral és Ferdinánddal egyre kevésbé akart békét kötni. Gritti azonban tovább hitegette Bécsset, miközben készült a hazatérésre, és hangoztatta, hogy a magyarokat megbízhatatlanságuk miatt kíméletlenül meg akarja büntetni.⁶⁹

Hazatéréshez azonban pénzre volt szüksége, így 1534 nyarán Konstantinápolyból levelet írt Bajoni Benedeknek, melyben arra kérte, hogy ezer

⁶⁶Magyarország története: i.m. 200–201. BENDA KÁLMÁN: *Magyarország történeti kronológiája II. (1526–1848)* Bp., 1983. (A továbbiakban Kronológia.) 366.

⁶⁷Uo. 205.

⁶⁸KÁROLYI III. CVI. sz. okl. 187–188.

⁶⁹Magyarország története: i. m. 205–206.

forintot fizessen Laskinak. A kölcsön fejében Tetétlen falut kötötte le.⁷⁰ Laski 600 forint átvételét elismerte, és a falut Benedek részére le is kötötte. De az 1535. február 2-án kelt oklevél szerint az adóságot nem Laski fogja kifizetni, hanem János király, mivel ő magára vállalta a vajda tartozását, és biztosította Benedek jogait Tetétlen faluban. A falu Bajoni birtok is maradt.⁷¹ A levél megírását követően Gritti el is indult, és mintegy 3–4 ezer főnyi sereggel jelent meg Erdélyben,⁷² ahol feltehetően már Laski várta az említett összeggel. Itt magához rendelte a nemeseket. A felhívásnak kevesen engedelmeskedtek. Legnagyobb ellensége, az ellenzék vezetője, Czibak Imre védekezésre készült,⁷³ azonban 1534. augusztus 12-én Brassó közelében váratlanul meglepték, és meggyilkolták Czibak Imrét, aki váradi püspök volt.⁷⁴ A meggyilkolt Czibak unokaöccse, Patócsy Ferenc népfelkelést hirdetett, majd a rendek által választott főkapitány, Kun Gotthárd állt a Gritti ellen induló had élére.⁷⁵ Gritti Medgyes városába menekült. A város polgárai azonban ellene fordultak, így két tűz közé került, János király pedig magára hagyta egykori kormányzóját. Gritti betegen került az ellenség táborába, ahol azonnal kivégezték.⁷⁶ Czibak Imre megürült váradi püspöki székét ekkor adományozza János király Martinuzzi György (Fráter György) pálos szerzetesnek.⁷⁷

1536 és 1537 eseményei újabb bizonyítékát adták, hogy a Magyarországon egymással szemben álló erők nem bírnak egymással. János király 1536 eleji erdélyi sikereit az év végén Kassa elfoglalásával növelte, de ennél többet nem tudott felmutatni. I. Ferdinánd 1537-ben indított kettős ellentámadása pedig katasztrófába torkollott. A szüntelen ígéretések, fenyegetések és hadakozás után megtört Ferdinánd makacssága, János pedig már évek óta foglalkozott egy, az ország megosztottságát elismerő megegyezés lehetőségével. Így az alkudozások 1537 végén megindultak és végül 1538. február 24-én Nagyváradon megszületett a béke I. János, I. Ferdinánd és V. Károly megbízottai között.⁷⁸ A váradi béke pontjaiból azt szeretném kiemelni, ami az ország felosztását tárgyalja. Eszerint Szlavóniát, Horvátországot és Dalmáciát egészében Ferdinánd, Erdélyt viszont János kapta. Magyarországon azonban különbizottság fogja meghúzni a határt. Hogy esetleges átpártolások ezt a felosztást meg ne bontsák, megtiltották a birtokosok átállását. Az átál-

⁷⁰KÁROLYI III. CIX. sz. okl. 191–192.

⁷¹Uo. CX–CXI. sz. okl. 192–193.

⁷²Magyarország története: i. m. 206.

⁷³Uo. 206.

⁷⁴Uo. 206. – Erdély története: i. m. 416.

⁷⁵Erdély története: i. m. 416–417.

⁷⁶Magyarország története: i. m. 207.

⁷⁷Erdély története: i. m. 417.

⁷⁸Uo. 417–418.

lást a birtokok elhelyezkedése is indokolta. Voltak olyan nagybirtokosok, akinek több megyében is voltak birtokaik, így számukra bármilyen felosztással megoldhatatlan volt, hogy ugyanannak a királynak a területére essenek a birtokai. Ezért a birtokosok minden felosztást elleneztek.⁷⁹

Benedek még mindig Szapolyai János legbizalmasabb hívei közé tartozik. Hűségének köszönhetően a bárói elit közelébe került. Szapolyai 1539 elején a királyné főudvarmesteri tisztjének,⁸⁰ majd 1539. július 3-án királynéi udvarbírónak nevezi ki.⁸¹ Draskóczy István szerint a 15. század elején a bárói címet azok használták, akik országos főméltóságot töltöttek be. Közéjük tartoztak a királynéi udvar főtisztséget viselői is.⁸² Benedek a királyné udvartartásának főudvarmestere, valamint a királyné udvarbírója volt, mégse állíthatom teljes meggyőződéssel, hogy a bárói rend tagjává vált volna. Ugyanis azokat, akik ilyen „magas polcra” jutottak, azután is nagyságosnak (magnificus-nak) szólították, hogy a király felmentette őket hivatalukból,⁸³ és ez Benedek esetében egyelőre nem igazolható.

1540-ben Szapolyai Erdélybe ment Maylád István és Balassa Imre összeesküvésének leverésére, ekkor a királynét és Buda várát Benedekre és Pöstyéni Gergely gondjaira bízta.⁸⁴ Ez volt Szapolyai utolsó intézkedése, ugyanis nyáron Erdélyben meghalt.⁸⁵ 1540 nyarán Benedek politikai karrierje megbicsaklott. Bajoni Benedek mindig hű volt Szapolyai Jánoshoz, és csak annak halála után, 1542-ben, midőn Werbőczy is meghalt, látjuk Ferdinándhoz közeledni. Ennek a közeledésnek az oka az, hogy már nem csak Szabolcs, és Bihar megyében fekvő birtokait kellett igazgatnia és ellenőriznie, hanem a Ferdinánd uralma alatt fekvő Bodó-Ráskay örökséget is, ami Tolna és Nógrád vármegyében található.⁸⁶ I. Ferdinándhoz való átállását az 1541. december végén megkötött gyalui egyezmény is gyorsította.⁸⁷ Mielőtt 1542. augusztus elején az erdélyi országgyűlés utólagosan hozzájárult a gyalui egyezményhez, Bajoni Benedek már I. Ferdinánd hűségese támogatóinak körébe tartozott. Ezt az I. Ferdinánd által május 13-án kiállított oklevél bizonyítja. Ebben a király kegyelmébe fogadta; személyére, minden javára nézve oltalmat ígért, de Benedeket csak egregius-nak címezte az oklevélben.⁸⁸ Az

⁷⁹Magyarország története: i. m. 213.

⁸⁰KÁROLYI III. Bevezető 16.

⁸¹„fidelis nostri egregii Benedicti de Bayon provisoris curie serenissime reginalis maiestatis coniugis nostre charissime...” Uo. CXXVIII. sz. okl. 215–216.

⁸²DRASKÓCZY ISTVÁN: *A tizenötödik század története*. Bp., 2000. 95–96.

⁸³Uo. 95–96.

⁸⁴KÁROLYI III. Bevezető 16.

⁸⁵MÓDY: *Bajom...*, 46.

⁸⁶MAKSAY: i.m. II. 771., II. 1101.

⁸⁷Uo. 46.

⁸⁸KÁROLYI III. CXXXVIII. sz. okl. 230–231.

egregius megszólítás jelentős pozíció visszaesést jelez, és a ranglétra fokaira való felkapaszkodás az 1540-es években nem volt olyan egyszerű, mint Szapolyai uralkodása alatt. Ugyanis a Ferdinánd körébe tartozó urak, köztük Héderváry György, megbízhatatlannak tartották Benedeket.⁸⁹ 1542 szeptemberében Héderváry György levelet írt bátyjához, Lőrinchez, a szentendrei szigeten lévő táborból, melyben a hadi készülődésekről írt, és kérte őt, hogy szállítson élelmet a számára. Ebben a levélben Héderváry megemlíttette Benedeket, akit „mitőlünk és a királyi felségtől elhúzó” személynek nevezett, s a köszvényére hivatkozva távol maradt a hadi készülődéstől.⁹⁰

Ferdinándnak azonban szüksége volt Benedek anyagi támogatására, mert a tiszántúli régió még nem tartozott a fennhatósága alá, és remélte, hogy Benedek révén másokat is átcsábíthat Izabella táborából, így nem foglalkozott Héderváry véleményével. Ferdinánd 1542. október 17-én arra kérte Benedeket, hogy továbbra is segítse őt, ugyanúgy, ahogy eddig is tette. A levélben szereplő megszólításból („*Magnifice fidelis dilecte!*”) és a külső részén található címzésből („*Magnifico fideli nobis dilecto Benedicto Bajony.*”) arra a következtetésre jutottam, hogy három hónap leforgása alatt Benedek, a korábbi egregius címzéshez képest, jelentős rangemelkedést ért el.⁹¹ Ennek okára két másik levélből következtethetünk, melyek keletkezési dátuma megegyezik a fent említett levélével. Az egyik levélben Ferdinánd király meghagyja Bajoni Benedeknek, mint az erdélyi részek királyi jövedelmei adminisztrátorának („*administratorem et receptorem proventuum nostrorum in regno isto nostro Transsilvaniae*”), hogy a Fráter György és a Báthory András által vezetett hadak kifizetésére szükséges pénzt a legközelebbi adó rovására szolgáltatassa ki, ha ez nem lehetséges, előlegezze meg a saját vagyonából. A levél köszöntése és címzése az első levélével azonos.⁹² A másik levélben pedig tudatta az erdélyi rendekkel, hogy a királyi adó beszedésével és kezelésével Bajoni Benedeket bízta meg. Az erdélyi rendekhez szóló levélben némi meglepődéssel olvashatjuk, hogy Benedek megszólítása újra egregius.⁹³

Mivel lehet magyarázni az egregiusból magnificus, magnificusból egregius megszólítást? Történt-e társadalmi rangemelkedés? Véleményem szerint igen. Az utolsó levélben megjelenő egregius megszólítást a kancelláriában elkövetett „hibának” tulajdonítom. Állításomat igazolja az a levél, melyet Ferdinánd 1542. október 15–17. között Fráter Györgyhez írt. Itt Be-

⁸⁹Héderváry és a Ferdinánd pártján álló urak azért vélekedtek így, mert Benedeket még mindig Szapolyai hű emberének tartották, aki annak halála után, Izabellának is hűséget fogadott.

⁹⁰ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Héderváry-család oklevéltára*. II. Bp., 1922. 79. sz. okl. 128.

⁹¹KÁROLYI III. CXXXIX sz. okl. 231–232.

⁹²Uo. CXL sz. okl. 232–233.

⁹³Uo. CXLI sz. okl. 233–234.

nedek neve előtt, a társadalmi hovatartozást is hangsúlyozva, megjelenik a magnificus kifejezés („*magnificum Benedictum Bayony*”) és mint az erdélyi jövedelmek kezelője a megszólítást és a tisztséget is együtt olvashatjuk. („*magnificum Benedictum Bayony in receptorem et administratorem istiusmodi proventuum et reddituum nostrorum in ipso regno Transsylvaniae eligendum et deputandum.*”)⁹⁴ Ferdinánd jól tudta, hogy Benedek személyében megbízható, népszerű, és különösen a pénzügyekben, adókezelésben jártas férfit tudhat maga mellett.⁹⁵ Természetesen nem szabad feledünk azt a tényről se, hogy Benedek saját jövedelemmel rendelkezett, melynek nagysága lehetővé tette, hogy megelőlegezze a hadak kifizetéséhez szükséges pénzt. Így vagyonának köszönhetően újra elindult a politikai ranglétrán, és az erdélyi királyi jövedelmek adminisztrátoraként be is jutott a magnificusok közé.

Erdélyben az adó nem a vajdát illette meg. Sem a régebbi *lucrum camerae*, sem Mátyás korában az egyforintos adó, sem a szászok *censusa*, sem a román ötvened.⁹⁶ A királyi kincstárból a vajdának meghatározott évi összeg járt. II. Ulászló uralkodása elején évi 9000 forint: 3000 forint sóban, a fennmaradó összeg fele a huszadból, fele a szebeni aranyfinomító üzemből. Ezért 200 fegyverest kellett készenlétkben tartania.⁹⁷ A király az erdélyi gazdasági ügyeket kincstartójával intéztette.⁹⁸ Az adószedők függetlenül a vajdától, a király nevében jártak el. A két sókamaraispán az erdélyi királyi jövedelmek igazgatója is volt. Ez volt a kincstartóság után a legtekintélyesebb tisztség a pénzügyigazgatásban.⁹⁹ Miután Ferdinánd kinevezte Benedeket az erdélyi jövedelmek kezelőjének, két hónappal később a király felajánlotta Fráter Györgynek, hogy az erdélyi jövedelmek kezelését továbbra is meghagyhatja Bajoni Benedek feladatáknak, vagy maga is átveheti. Fráter György azonban Benedek kezén hagyta ezt a tisztséget, mivel a derecskei gyűlésen mint kincstári követ jelent meg.¹⁰⁰ Fráter György váradi püspöki tisztsége mellett még az erdélyi kincstár kincstartója is volt, aki után az erdélyi királyi jövedelmek adminisztrátora következett, vagyis az általunk már oly jól ismert Bajoni Benedek.

⁹⁴KÁROLYI ÁRPÁD: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok: 4. közlemény. *Történelmi Tár*, 2. (1879) 3. sz. 466–528. LIII. sz. okl. 509.

⁹⁵KÁROLYI III. Bevezető 18.

⁹⁶MÁLYUSZ ELEMER: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Bp., 1988. 5–6.

⁹⁷Uo. 8.

⁹⁸Uo. 56.

⁹⁹KUBINYI ANDRÁS: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. *Aetas*, 9. (1994) 1. sz. 102–120.

¹⁰⁰KÁROLYI III. Bevezető 18.

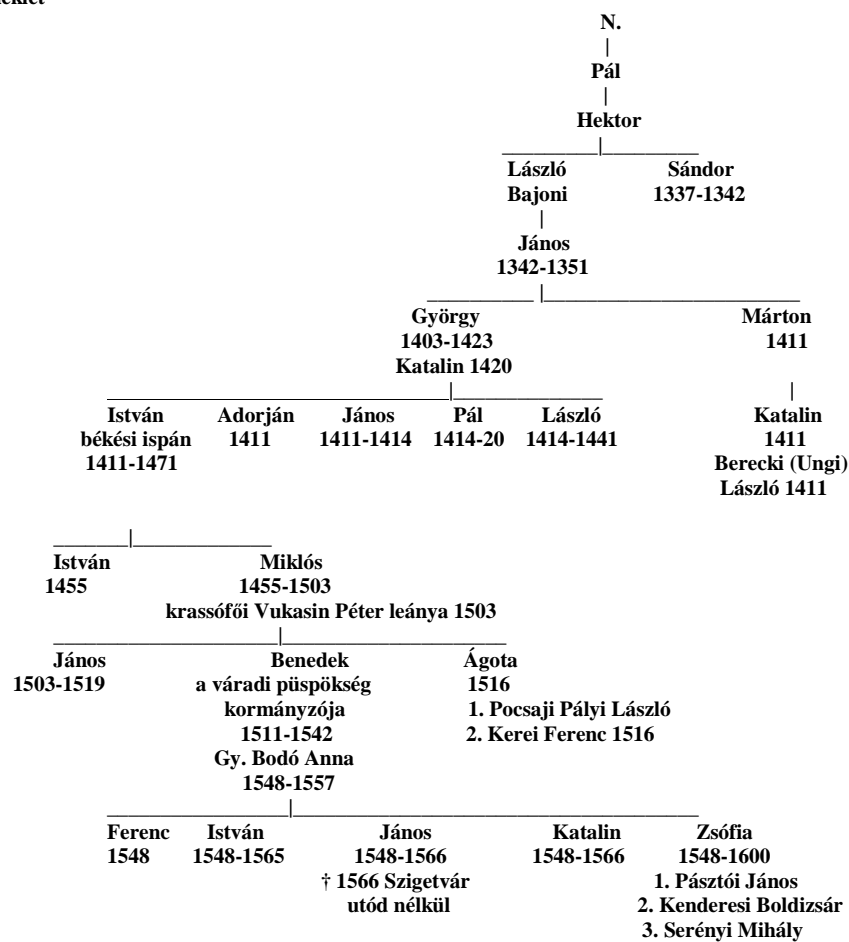
Benedekkel 1543 júliusában, a derecskei értekezleten¹⁰¹ találkozunk utoljára. Jelenlétét kincstári követi tisztsége és derecskei részbirtokossága indokolta.¹⁰² Ez volt az utolsó közszereplése. 1544–46 között valószínűleg meghalhatott, mert 1547-ben özvegyét és gyermekeit említik az oklevelek.¹⁰³ Bajoni Benedek azt, hogy nobilisból egregius, majd a váradi püspökség jövedelmének kezelője, a királyné udvartartásának főudvarmesteri tisztje, a királyné udvarbírója lett, annak köszönhető, hogy nagyapai örökségét ügyesen kamatoztatva előbb testvére révén Werbőczy barátja, majd Bodó Anna férje, Szapolyai és Gritti hitelezője lett. Bár 1542-ben politikai karrierje megbicsaklik, vagyona, a pénzügyek és az adóügyek kezeléséhez való jó érzéke miatt Ferdinánd mégis oltalmába fogadta, így az erdélyi királyi jövedelmek adminisztrátoraként a magnificusok közé emelkedve, mint kincstári követ, és tekintélyes földesúr köszönt el az evilági halandó élettől, maga után hagyva jelentős vagyonát, és kiterjedt uradalmát.

¹⁰¹1543. augusztus 1-én Fráter György részgyűlést tartott Derecskén a tisztántúli rendek számára. Javaslatára a megjelentek elhatározták, hogy a szultán jóakarátának elnyerésére hűségnyilatkozatot és élelmiszert küldenek a török táborba. *Kronológia*: i. m. 376.

¹⁰²KÁROLYI ÁRPÁD: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok: 3. közlemény. *Történelmi Tár*, 2. (1879) 2. sz. 306–336. LXXXVIII. sz. okl. 323–327.

¹⁰³KÁROLYI III. Bevezető 18.

Melléklet

SZÁLKAI TAMÁS

Bihari armalisták taksafizetése a 18. század második felében

Bevezetés

A 18. században a Habsburg Birodalom célul tűzte ki a korábbi évszázadokban – elsősorban az erdélyi fejedelmek által – kiadott különböző adományokon alapuló kedvezmények felülvizsgálatát. Ennek következményei a nemességvizsgálatok, melyek során az adott törvényhatóság által kiküldött bizottság vizsgálta meg, kik élhetnek továbbra is a hón áhított nemesi adómentességben.¹ Bihar vármegye levéltárban 1713-tól kezdve maradtak fent adóösszeírások. Ebben az évben a paraszti adóösszeírásokkal együtt, de külön listában vezetve vették számba az armalistákat.² Később külön összeírásokat készítettek, ezeket később a levéltár munkatársai is külön kezelték.³ A nemességigazolások során elismert nemesek taksát fizettek a vármegyének.

A taksáösszeírások alapján levonható tanulságok

A kivetett taksa összege közvetett módon lehetőséget nyújt a vagyoni helyzet rekonstruálására is. A kiróható taksát rajnai vagy – korabeli szóhasználattal élve – Rhénes Forintban adták meg,⁴ általában négy kategóriában: a legkevesebb 1, a legtöbb 4 Rh Ft összeget jelentett. A szemléltetés kedvéért, Debrecenben 1771-ben egy fiatal borjú, tinó és üsző 1–1,⁵ 1778-ban egy öl fa pedig 4 Rhénes Forintba került.⁶ Változás csak 1776-ban következett be, amikor több sávot is kialakítottak, de a részletekben történő

¹SZÁLKAI TAMÁS: Iratok és armalisták. Műveltség és mentalitás a bihari nemességigazolások dokumentumaiban. Hajdú-Bihari Levéltári Füzetek 1. Debrecen, 2010. 3–8.

² Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL HBML). IV. A. 4/b. 1–2. k.

³MNL HBML IV. A. 12/a.

⁴A konvenció Forintnak is nevezett rajnai vagy rénes Forint (florenus Rhenensis) 0,8 magyar Forintnak (florenus Hungaricalis) felelt meg, előbbi 20 garast, vagy 60 krajcárt ért.

⁵Konyári István hagyatékának összeírása. MNL HBML IV. A. 1011/k. 4/1771. Közli RÁCZ ISTVÁN: Debreceni vagyoneleltárak. Debrecen, 1984. 26–27.

⁶A cívisek fakompetenciája 1778-ban. MNL HBML IV. A. 1011/t. 12. és RÁCZ ISTVÁN: Parasztok, hajdúk, cívisek. Debrecen, 2000. 301.

fizetésre utaló nyomok is vannak.⁷ Az alábbi táblázatok jól szemléltetik a járásokra kirótt taksa változását, illetve az egyénekre jutó adó átlagos mértékét:

A kirótt taksa változásának mértéke (Rhénes Forint/dénár) járásonként (1754–1792)

Járás neve	1758/59	1760	1769	1770	1771	1776	1783/84	1792
Sárréti	76	76	135	135	138	154,75	128,75	147,25 ⁸
Érmelléki	324	318	246	246	242	380	415	500
Várad	20	20	219	219	209	179.5	167	160
Szalontai/ Belényesi	1	1	24	24	24	35/13	34/7	59,5 ⁹ /18
	421	415	624	624	613	762,15	751,75	884,75 ¹⁰

Az egy főre jutó taksa átlagos mértéke (Rhénes Forint/dénár) járásonként (1758–1792)

Járás neve	1758/59	1760	1769	1770	1771	1776	1783/84	1792
Sárréti	1,68	1,68	2,45	2,45	2,33	2,009	1,46	1,01
Érmelléki	2,05	2,06	1,6	1,6	1,59	1,66	1,28	1,39
Várad	1,42	1,42	2,57	2,57	2,48	2,11	1,56	1,25
Szalontai/ Belényesi	1	1	2,18	2,18	2,18	1,52/2,16	1,7/1,16	1,062/1,8

Az 1759. évi összeírás¹¹

A várad járás 20 Forintja 14 személy között oszlott meg, ezek fele Váradolasziban lakott. A legtöbb taksát a Mihucz család fizette, ami János

⁷Az ilyen összeírásokban feltüntették a második részletet (secundum facultates) és az ezzel megkapott (solvet itaque), kirótt összeget. MNL HBML IV. A. 12/a. 1. d. No. 13. 4–8.

⁸Az összeírásban 147 Rhénes Forint és 15 krajcár szerepel.

⁹59 Rhénes Forint 30 krajcár.

¹⁰884 Rhénes Forint 45 krajcár.

¹¹MNL HBML IV. A. 12/a. 1. d. No. 11. 62–70.

és Tivadar között 2:1 arányban oszlott meg. A nemesek itt átlagosan 1,42 Forinttal járultak hozzá a hadiadó mértékéhez.

A Sárrét legjobban adózó nemesei közé tartozott a pocsaji Páák György 4 Forintjával. A berettyóújfalui Karácson család három tagja 10 Forintot, a szakállai Györfi család négy tagja szintén ennyi taksát fizetett, a legtöbb adózót pedig Sámsonban találjuk, 13 családfőt. A járásban az armalistáknak portánként átlagosan 1,68 Forintot kellett fizetniük.

Az Érmelléken több népesebb települést is találni, Diószegen 31, Piskolton 14, Keserűn 10 családfőt, Álmosdon és Éradonyban pedig 9–9 taksafizetőt számláltak össze. A leggazdagabbak itt is 4 Forintot fizettek. Összesen 17 személyre (az adózók 10,75%-ára) róttak ki ennyi adót, ami jól jelzi a vagyoni különbségeket: a teljes összeg 20,98 %-át fizették, átlagosan pedig 2 Forint jutott minden portára.

Szalontán egyedül Molnár Györgyöt írták össze, aki a legkisebb kirótt kategóriának megfelelően 1 Forintot fizetett.

Az 1769. évi conscriptio¹²

A váradi járásban 1769-ben már 11 településen írtak össze taksát fizető armalistákat; számuk ekkor a 10 évvel korábbi szám hatszorosára nőtt. Ők ebben az évben az előző (az 1759. évi összeghez képest) több mint tízszer akkora adóösszeggel járultak hozzá a megyének fizetendő adóhoz. Ebből következik, hogy a megszabott taksa mértéke is fejenként átlagosan több mint 1 Forinttal nőtt. A Váradon összeírt 8 nemesből öten fizettek 4–4, ketten 3–3 Forintot, egyedül Földy Zsigmond fizetett 2 Forint adót. Az összes armalista mintegy 25 százalékára rótták ki a legmagasabb kategóriát, míg a legalacsonyabbra csak 11 személyt soroltak. A legnagyobb számban Püspökiben éltek armalisták (23 fő), akik összesen 55 Forintot, míg a Váradolasziban lakó személyek (18 fő) 45 Forintot teljesítettek; ezt követte Kovácsi 13 nemes családfővel és 35 Forintnyi adó-hozzájárulással.

Kisebb mértékben, 10 fővel (18,19%) gyarapodott a sárréti járásban taksát adók száma 1759 és 1769 között. A kirótt adó mértéke majdnem a duplájára növekedett, így fejenként átlagosan 0,77 Forinttal kellett többet fizetni. Éppen 20% esett a legmagasabb kategóriába, míg a 3 Forintot fizetők aránya (21,8%) kb. megegyezik a váradi járás (22,35%) arányaival. A legnépesebb armalisták lakta települések Sámson és Berettyóújfalú voltak (12 illetve 11 családfővel). A járásban jóval népesebb famíliákat találunk, így az előbb említett Sámsonban a Goda család 6, Komádiban a Kurucsó család 5 tagját írták össze, de Berettyóújfaluban a Török, Karácson, Czirják család is

¹²MNL HBML IV. A. 12/a. 1. d. No.16. 3–9.

3–3, a derecskei Zákány és a sassi Haraszi család szintén ennyi taggal szerepel az összeírásban.

Egyedül az érmelléki járás területén csökkent az összeírtak száma, de mindössze öt fővel, a kirótt taksa mértéke viszont jelentősen, 78 Forinttal esett vissza. Az egy főre jutó adó átlagos mértéke is 22,5%-kal (0,4 Forint) zuhant, míg a többi járásban átlagosan 0,77–1,18 Forinttal nőtt. A sárréti járáshoz hasonlóan az Érmelléken is találni népesebb családokat, csak hogy itt több településre való szóródásuk is megfigyelhető. A Szodoray família Éradonyban 5, Szentjobbon 2, Álmosdon, Diószegen és Gálospetriben 1–1 taggal képviseltette magát az adófizetők között. Az Egeressi család Mónospetriben és Margittán 2–2 fővel, Piskolton a Pap család 6, Tótiban a Kádárok, Köbölkúton a Tegez és Erdélyi, Albison a Micskei, Ottományban a Jánki, Asszonyvásárán a Nagy, Érsemjénben az Adam família 3–3 adófizető taggal szerepel az összeírásban. Anyagi erejükre jellemző azonban, hogy a Szodorayak közül csak az éradonyi Boldizsár és az idősebb Ferenc esett a 3 Forintot fizetők kategóriájába, a többiek 1–1 Forint adójukkal jócskán az átlagos (1,6 Ft) alatt maradtak; a piskolti Pap családból egyedül Kirill fizetett 2 Forintot, a többiek vagyonuk alapján a legkisebb taksa fizetésére lettek kötelezve. A járásban egyébként is csak 7 személyre róttak ki a legmagasabb kategóriának megfelelő 4 Forintot, ami az itteni adózók mindössze 4,5%-át jelenti.

A belényesi (szalontai) járás területén öt településen találtak kétségtelen nemeseket az összeírók, 11 adófizetésre kötelezett portán. A többi járásban nem tüntették fel az összes felnőtt armalistát, csak Belényes vidékén szerepel több név is egy-egy adóösszeg mellett. Átlagosan itt is több mint kétszer akkora taksát fizettek, mint tíz évvel korábban. Itt az adóösszeg aránytalanabban oszlott meg, csak ketten fizettek 4 Forintot, míg négyen a legalacsonyabb kategóriának megfelelő összeget adtak.

Nemesi összeírás 1776-ban¹³

A váradí járásban a kirótt taksa mértékét (19%) illetően visszaesés tapasztalható, bár az adóalanyok száma nem változott, csupán az általuk lakott települések száma csökkent eggyel. Ennek következtében az egy főre átlagosan jutó taksa összege 0,47 Forinttal esett vissza. Jelentős változások történtek viszont a járáson belül, így pl. Váradon a taksa összege majd felére csökkent 7 év alatt, 28 Forintról 14,5-re, miközben a nemesek száma csak két fővel lett kevesebb. A Püspökiben lakó armalisták száma 29 főre emelkedett, akik a járásra jutó taksa összegének több mint 1/3-át fizették, Ková-

¹³MNL HBML IV. A. 12/a. 1. d. No. 20. 3–24.

csiban 16 személy együtt 28,5 Forintot adózott, míg a váradoszasi jóval módosabb nemesek kilencen róttak le 26,5 Forintot.

A sárréti járásban 7 év alatt 40%-kal emelkedett a taksát fizető armalisták száma, a kirótt adó azonban csak 14%-kal növekedett, így az egy főre jutó átlagos adó mértéke is 18%-kal csökkent, míg az armalisták által lakott helyek száma négygyel bővült. A nemes családok számának korábban megfigyelhető növekedése tovább folytatódott, újabb telkeket ültek meg, ami az adó alá vont porták mennyiségének emelkedésével járt együtt: Komádiban a Kurucsó família 6, Sámsonban a Goda, Tordán a Szőke 5–5, Sasson a Haraszi, Berettyóújfaluban a Török és Czirják 4–4, de ugyanott a Karácson, Szakállon a Györfi, Vértesen a Máté, Váncsodon a Szüts család 3–3 tagja fizetett adót. Az atyafiak között is jelentős vagyoni különbségeket lehet megfigyelni. A Kurucsók közül ifjabb András és idősebb Mihály 4–4, István 2, másik Mihály 1 Forintot fizetett, de az ifjú Mihály már csak 50 dénárt, idősebb András pedig csak ennek a felét tudta fizetni. A sámsoni Goda család három tagja 2,5 Forintot, idős István 3,5 Forintot, a másik István pedig csak 0,5 Forintot adott. A Szőke família pedig együtt fizetett 8 Forint taksát, míg a Szütsök anyagi helyzetét jelzi, hogy hárman csak 3,5 Forintot tudtak fizetni.

Az érmelléki nemesek száma az 1769-ben összeírtakhoz képest jócskán, 153-ról 228-ra nőtt (49%-kal), a rájuk kirótt adó összege 54%-kal gyarapodott. A vármegyének fizetendő taksa majdnem fele ebből a járásból folyt be. Bár az adózók száma nőtt, az általuk lakott helységek száma kettővel csökkent. Az 5 településen összeírt Szodoray család 12 tagja tovább szegényedett, Éradonyban Sándort, Andrást és Istvánt is a szegények között tartották számon 1 Forinttal, a legtöbb adót, 3 Forintot János tudta adni. Diószegen ötre emelkedett a Bónis, négyre a Jakab és Tolnai famíliák adófizető tagjainak a száma. Anyagi erejüket 1–2 Forintos taksáik jelzik. A mihályfalvi Kovátsok hatan fizettek 10 Forintot, Félegyházán a 8 Kozma atyafi által alkotott nemesi közösség összesen 17 Forinttal járult hozzá a járási taksa mértékéhez. Az adózók 14,2%-a fizette az adó legmagasabb kategóriájának megfelelő összeget, ami 9,7%-os emelkedést jelent a hét évvel korábbihoz képest.

1776-ban írták össze először külön a belényesi és szalontai járást, amelyek korábban váltakozó névvel egy helyhatóságot alkottak. A két járás nemesi portáinak száma 7 év alatt együttesen 2,5-szeresére nőtt. Az egy főre jutó átlagos taksa a korábbi 2,18 Forintról a belényesi járásban 2,16 Ft-ra, míg a szalontaiban jelentősen, 1,52 Forintra esett vissza.

Az 1783/84. évi összeírás¹⁴

A váradi járásban 1783-ban a hét évvel korábbihoz képest 22 fővel, azaz 25,88 %-kal emelkedett a 11 településen összeírt armalisták száma, miközben az összesen rájuk kirótt taksa 12,5 Ft-tal, azaz fejenként jelentősen, 26,1%-kal csökkent (1,56 Ft). A legtöbb adót Püspöki 33 nemes fizette, összesen 60 Forintot, ebből hárman teljesítették a legmagasabb kategóriát jelentő 4 Ft-ot, rajtuk kívül a járásban még 4 személyt soroltak ebbe a sávba. Debrecenyi P. Gábor szegénysége miatt nem adózott – Győri Istvánhoz hasonlóan – akit „szegény, öreg”-ként említenek az összeírásban. Hegyközkovácsiban 23 nemes összesen 31 Ft-ot adott, ebből hatan a Pesti família tagjai voltak. Ebben a helységben már négy személyt soroltak a szegénysége miatt fizetésektelen kategóriába, ennek következtében itt a járáshoz képest az egy főre jutó átlagos taksa mértéke is alacsonyabb volt (1,26 Ft), de Fugyi három nemesének is fejenként csupán 1–1 Forintot kellett adóznia.

A Sárreéten a korábbi összeíráshoz képest immár 18 településen 88 armalistát vettek számba, ami az 1776. évihez képest 14%-os emelkedést mutat. Mivel az adózók száma tovább nőtt, a járásra kiosztott taksaoösszeg viszont csökkent, ezért az egy főre átlagosan jutó adó mértéke is csökkent, 2 Ft helyett 1,46 Forintra. A legjobban adózó család a berettyóújfalui Karácson família volt, amelynek hat tagja a járásra kirótt taksa több mint 10%-át adta, Péter és József is a legfelső kategóriába esett. Rajtuk kívül csak a kabai Gere Mihály, a sassi Bogdány Sámuel és a tordai Szőke János vagyona lehetett hasonló, legalábbis a kirótt taksa mértéke szerint. Bár itt nem voltak nincstelenek, mégis nagy vagyoni különbségek tűnnek ki, amennyiben 23 személy csak fél Forintot, három pedig csak negyedét fizetett, ez a huszonhat armalista (29,5%) tehát az egész összeg 9,51%-át adta, vagyis rájuk a járásra kirótt átlagos adó mértékéhez képest 0,99 Forinttal kevesebbet számítottak.

Az Érmellék nemessége jelentősen kivette a részét az 1783/84. évi taksából, mégis az egy főre átlagosan jutó 1,28 Forint csökkenést jelent a korábbihoz (1,56 Ft) képest, mivel az armalisták száma időközben 322 főre emelkedett, többre, mint a megye összes többi járásában együtvéve (221 fő). A nem fizetők között 16 szegényt és öreget írtak össze (4,96%), ebből kilencet Diószegen. Jellemző, hogy 4 Forintot mindössze a margittai Hajas István és a szalacsi Kovács András fizetett.

A szalontai járás 20 nemesére kirótt 34 Forintjából a Szalontán lakó 16 armalista 29 Ft-ot, átlagosan 1,81 Forintot adózott, amivel a legjobb adózók közé tartoztak a megyében, mivel három nincstelen is számba vettek

¹⁴MNL HBML IV. A. 12/a. 2. d. No. 23. 3–23.

köztük. Petegden az Illyenes család két tagja fejenként 2 Forintot, míg Tamásdán az Elek atyafiak ketten már csak 1 Forintot adóztak.

A belényesi járásban ugyanannyi nemest írtak össze, mint hét évvel korábban. Nagymértékű elszegényedésre utal, hogy pl. Orbonás Mihályra az 1776. évihez képest csak negyedakkora taksát róttak, míg Koszta János a korábban rá kimért 2 Forint helyett 1784-ben már nincstelenként került összeírásra. A Batrin családból ketten 3 Forintot fizettek, egyedül Vajda Sámuel tudta a korábbi összeget teljesíteni.

Az 1792. évi taksaaösszeírás¹⁵

A váradai járás területén 1792-ben az 1784. évihez képest 19,62%-kal nőtt a taksát fizető nemesek száma, míg az adóösszeg 4,2%-kal esett vissza. Püspöki adózó armalista népessége 34 főre duzzadt, de Hegyközkovácsiban is 32 személyt írtak össze, előbbiben összesen 50 Forintot fizettek, de három nincstelen is feltüntettek a tabellán, míg Kovácsiban 36 Ft-ot adtak, de itt is szerepel két miserabilis. Szembetűnő, hogy az ekkor Váradolasziban élő 5 nemesből kettő szegénysége miatt nem fizetett taksát, hármójukra pedig vagyonuk alapján 1-1 Ft-ot róttak ki, nyolc évvel korábban ugyanezek az arányok figyelhetőek meg, de ekkor a három taksás 8 Forintot adott, még korábban, 1776-ban pedig ezen a településen éltek a legmódosabb taksát fizető armalisták. Összevetve az 1776. évvel a váradolaszi nemesek névsorát kiderül, hogy az itt élő armalista családok teljesen kicserélődtek.

A sárréti járásban az 1784. évihez képest majd duplájára nőtt az összeírt armalisták száma, a kirótt taksa 18,5 Forinttal emelkedett, összesen 14,36%-kal. Itt is megfigyelhető a nemesek szóródása, amennyiben 18 helyett már 23 településen találtak az összeírók taksásokat. Komádiban a Kurucsó család adózó tagjainak száma tovább emelkedett, az adóösszegeket tekintve azonban szegényedtek: míg János 4, Ferenc 3, az ifjabb Mihály pedig 2 Forint adóra lett kötelezve, a másik három atyafi vagyona alapján már csak 0,25 Forinttal (15 krajcárral) tudott hozzájárulni a taksa mértékéhez. Hasonló tendencia figyelhető meg a tordai Szőke vagy Harmati család esetében, ahol előbbiek 8 porta után 6 Ft 30 krajcárt (6,5 Ft), utóbbiak 10 porta után 5 Forintot adóztak. Sárándon a Szegedi család 10 tagja valamivel jobb helyzetben volt, mivel 8 Forint 30 krajcárt (8,5 Ft) tudtak fizetni, de a sámsoni Godák elszegényedése is nyomon követhető: 1792-ben öten 4 Forint 30 krajcárt (4,5 Ft) adtak. A népesebbek közé tartozott még a derecskei Zöld család 8 és Zákány család 7 taggal.

Az Érmelléken a 8 évvel korábbihoz képest 11 %-kal nőtt az adózó nemesek száma, így 1792-ben 359 armalista került összeírásra 32 helyett 33

¹⁵MNL HBML IV. A. 12/a. 2. d. No. 27. 1–10.

településen, akikre összesen 500 Forint taksát róttak ki, ami a megye egészére jutó 884,45 krajcár (884,75 Ft) 56,5%-a. Diószeg nemesi lakossága 53 főre növekedett, de Margitta 35 portán élő armalista nemessége is számottevő volt. A családok tovább növekedtek, a Szodoray atyafiak közül 15-öt írtak össze 17 Forint adóval, módosabb volt a félegyházi Kozma család, melynek 10 tagja fizetett ugyanennyit. Jellemző, hogy az egész járásban egyedül a szentjobbi Bonyik Mihálynak volt akkora vagyona, hogy a legmagasabb kategóriába sorolva 4 Forintot kelljen adóznia.

Belényesen 8 év alatt 6-ról 10-re nőtt az adófizető armalisták száma, akik átlagosan 1,8 Ft adót fizettek, köztük jelentős anyagi erőt képviselt a Vajda família öt tagja, akik a járásra jutó 18 Forintból 12-t adtak.

Szalontán 20-ról 56-ra nőtt az összeírtak száma, a kirótt taksa 42,9%-kal nőtt, az egy főre átlagosan jutó összeg több mint fél Forinttal lett kevesebb. A nyolc évvel korábbi állapothoz képest az armalisták jobban szóródtak a járásban, három helyett már nyolc településen írták őket össze. Szalontán a népesebb családok közé tartozó Kenéz 8, és a Kajtor család 6 tagja adózott, míg Nyermegyén a Barna família 7 tagja alkotta a nemesi lakosságot. Jól szemlélteti a családok vagyona közti különbséget, hogy míg a Kenéz családból átlagosan 1–2 Ft taksát teljesítettek, addig a Barna atyafiak általában 0,5 Forinttal (30 krajcárral) járultak hozzá az adóhoz, mivel Lőrinc 1 Ft-ot, Tivadar viszont semmit nem tudott fizetni.

Összefoglalás

A korábban csak genealógiai kutatásokhoz használt nemesi összeírások fontos társadalom- és gazdaságtörténeti források. Tanulmányomban most gazdaságtörténeti szempontból vettem vizsgálat alá a korszak nemesi conscriptio-it. Végigtekintve a 18. század második felének taksáösszeírásait azt tapasztaljuk, hogy az összeírt nemesek száma lassan nőtt, ugyanakkor emelkedett a kivetett taksa mértéke is. Véleményem szerint az ilyen típusú vizsgálatok tovább árnyalják a korszak nemesi társadalmáról alkotott képünket.

MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN

A debreceni Magyar Királyi Törvényszék egykori épülete

1. kép. A debreceni Magyar Királyi Törvényszék épülete a 19–20. század fordulóján.

Bevezető gondolatok

2013 júniusában együttműködési megállapodást kötött a Debreceni Törvényszék, a Debreceni Ítéltábla, a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára és a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, amelynek célja, hogy az eredeti források feltárásával közösen induljon el a Debreceni Törvényszék és a járásbíróságok,

valamint a Debreceni Ítéltábla történetének kutatása.¹ Jelen tanulmány – kapcsolódva a fent említett kutatási célokhoz – a debreceni Magyar Királyi Törvényszék egykori épülete (1. kép)² történetének rövid áttekintését szolgálja a kutatási folyamat egyik állomásaként. A hangsúly elsősorban az épület funkcionális elrendezésének bemutatására helyeződik.

A debreceni Magyar Királyi Törvényszék egykori épülete ma már csak részben áll, a főszárnya – amely homlokzatával a második világháború előtti debreceni városkép meghatározó eleme volt – az 1944-es légitámadások során elpusztult. A megmaradó épületszárnyban a háború után is igazságszolgáltatási tevékenység folyt, először mint Járásbíróság, majd Debreceni Városi Bíróság, s napjainkban Debreceni Járásbíróság elnevezés alatt működik itt a bíraskodás.

A tervező

A törvényszéki épület történetének felvázolásakor nem tekinthetünk el a tervező bemutatásától, már csak azért sem, hiszen ez a személy az a Wágner Gyula (1851–1937, 2. kép)³ volt, akit a dualizmus korában az igazságügyi tárca „házi építészeként” tartottak számon. Nem véletlenül, hiszen nevéhez fűződik számos bírósági (elsősorban törvényszéki, kevésbé járásbírósi) és büntetés-végrehajtási épület tervezése.⁴ Wágner Gyula mestere édesapja, Wágner János mellett a korban jól ismert Theophil Hansen (1813–

¹Vö. www.birosag.hu Együttműködés Hajdú-Bihar megyében a közös történeti kutatások érdekében. 2013. jún. 07. <http://www.birosag.hu/media/aktualis/egyuttmukodes-hajdu-bihar-megyeben-kozos-torteneti-kutatasok-erdekeben> (letöltés: 2014. 01. 27.)

²Kép forrása: Debreceni Képes Kalendárium, 1903, 52.

³Kép forrása: 125 éves a győri börtön: képek a múltból - forrás: Emlékkönyv http://www.kisalfold.hu/kepek/125_eves_a_gyori_borton_kepek_a_multbol_-_forras_emlekkonyv/2023659/2643179/ (letöltés: 2014. 01. 27.)

⁴Wágner Gyula életművének monografikus feldolgozása még várat magára, de mindenképp meg kell említeni a következő településeket, ahol az általa tervezett igazságügyi épületek felépültek. Bírósági épületek: Szombathely (1889), Szabadka (1889–1891), Nyíregyháza (1891), Zalaegerszeg, Szekszárd, Csíkszereda (1892), Szolnok (1893), Debrecen (1893–95), Dés (1894–1895), Máramarossziget, Szatmár, Makó (1896), Gyula, Arad (1897–1899), Kécskemét (1897–1900), Kolozsvár (1900–1902), Lugos (1901–1902), Székesfehérvár (1902), Szeged (1906), Eger (1906–1908)

Büntetés-végrehajtási épületek: Csillagbörtön, Szeged (1881–1882), Fegyintézet, Nagyenyed (1891), Mosonyi utcai toloncház, Budapest (1894–1896) Vö. PUSZTAI LÁSZLÓ: A bírósági épület. *Bírósági épületek Magyarországon*. KÁLLAY ISTVÁN–PUSZTAI LÁSZLÓ–STIPTA ISTVÁN. Budapest, 1993. 39–40.; KENGYEL MIKLÓS: *Perkultúra. A bíróságok világa. A világ bíróságai*. Budapest – Pécs, 2011. 57–68., 75–78.

1891) volt,⁵ aki dán származása ellenére elsősorban bécsi épületeiről vált híressé a Monarchiában.⁶

2. kép. Wágner Gyula.

Elhelyezés, építési idő és utóélet

A telekrendezés a fennmaradt városi jegyzőkönyvek szerint 1892-ben kezdődött.⁷ Az épület az ún. dohányabáldó telkén kapott helyet, amely a jegyzőkönyvek szerint akkor a Nagyvárad utcán volt.⁸ Később – a telekrendezést követően – a Gyár (néhány évvel később Werbőczy, ma Iparkamara)⁹ és a Deák Ferenc utca (ma Petőfi tér)

⁵Vö. Magyar Életrajzi Lexikon. Wagner Gyula.

<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16920/16926.htm> (letöltés: 2014. 01. 27.)

⁶Vö. Pallas Nagy Lexikona. Hansen, Teofil.

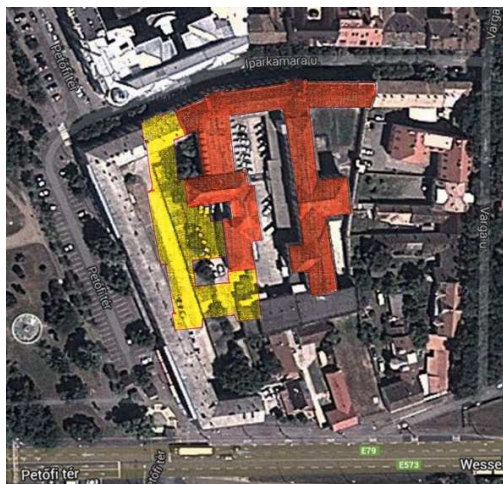
<http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/045/pc004528.html#5> (letöltés: 2014. 01. 27.)

⁷Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML): IV.B.1403/a 13. k. 103/5788.

⁸A telek a 18. sz. első évtizedében Debrecenbe betelepülő ferences-rendi szerzetesek kolostorának adott helyet, majd miután II. József feloszlatta a rendeket, a terület állami tulajdonba került, s az épületekben sokáig a dohányabáldó működött. PAPP JÓZSEF: *A MÁV debreceni igazgatóság székháza: A Bek-Dégenfeld-Tisza palota*. Budapest, 2001. 31.

⁹A mai Iparkamara utca a törvénytörvények építése idején a Gyár utca elnevezéssel bírt, utalva a terület korábbi használatára, majd az 53/1899. sz. bkgy. határozattal „Werbőczy utca” elnevezésre változtatták a korabeli Gyár utca nevét. A Werbőczy utca neve 1948-tól Mónus Illés utca lett (76/1948. bkgy. sz. hat.), ezt követően 1952-től Beloiannisz utca (138/1952. (IV. 3.) VB. sz. hat.), végül 1991-től lett Iparkamara utca (88/1991. (III. 25.) Kgy. sz. hat.). (Az információkért Papp Józsefet illeti a köszönet.)

sarkán épült fel a törvényszék, közel a mai Nagyállomáshoz. (3. kép)¹⁰

3. kép. Az egykori törvényszéki épület elhelyezése és a mai beépítettség összevetése.

A telekalakítás jogi háttérének rendezése csaknem egy évet vett igénybe, ugyanis a dohányabáldó területe már eredetileg is állami tulajdon volt, viszont a dohánybeváltó hivatal, illetve sóhivatal, valamint az itt található raktárak területe a városé volt, amelyek tulajdonjogát az igazságügyi miniszter kérésére a város átadta a kincstárnak. Ezen kívül a telkeket körbevevő további 3000 négyszögölnyi szabad területet is az építkezés számára ajánlotta fel a város.¹¹ A telekrészek átadásán túl további feltételek mellett egyezett meg az igazságügyi miniszter és a város a törvényszéknek, járásbírósnak és fogháznak is otthont adó épület megépítéséről. Ilyen feltétel volt, hogy a város kétszázezer forintig építési előleget folyósít, amelyet mint kamatmentes kölcsönt az állam – a miniszter kérésére csak – 1895. január 1-jétől kezdve, tíz éven keresztül húszezer forintos éves esedékességű részletekben fizet vissza a városnak. Ezenkívül a megállapodás pontjai közé került, hogy a városházán fogvatartott letartóztatott személyeket, amint elkészül a törvényszéki épület, elszállítják, továbbá az állam vállalja, hogy egy 500–600 fő befogadására alkalmas új börtönépüle-

¹⁰A képet a Google Earth műholdfelvétele (letöltés: 2013. 11. 07.) és a korabeli helyszínrajz felhasználásával a szerző készítette.

¹¹Vö. MNL HBML IV.B.1403/a 13. k. 163/8910.

tet épít saját költségén, amelyhez a város a külterületén telket ajánl fel. Mindemellett az igazságügyi miniszter kérte Debrecentől, hogy a városban székelő bíróságok bérleti díjainak pótlékát fizesse meg az 1893. év végéig (4700 Ft), azonban ezt a segítséget a város nem tudta teljesíteni, hivatkozva arra, hogy már eddig is 94860 Ft összeget áldozott a bíróságok bérleti díjának pótlására, holott az igazságszolgáltatási tevékenység biztosítása állami feladat.¹² Végül a közgyűlés 1893. május 25-én a fenti feltételekkel 109 igen és 34 nem szavazat mellett elfogadta az érintett telekrészek tulajdonjogának átadását, s a határozatot felterjesztették a belügyminiszterhez jóváhagyás végett.¹³ Az építkezés 1893 és 1895 között zajlott, a kész épületet 1895. október 13-án adták át.¹⁴ Az épület az 1944. június 2-i, majd szeptember 1-jei légitámadás során súlyos károkat szenvedett, aminek következtében a Deák Ferenc utcai főszárnyat el kellett bontani.¹⁵ A megmaradó épületszárnyban működött tovább az igazságszolgáltatási tevékenység.

Funkció

Az épületet gyakran illették a Törvényszéki vagy Igazságügyi Palota névvel. Ez az elnevezés a reprezentatív megjelenésen túl utal egyrészt a szorosan vett törvényszéki feladat ellátásra, ami a dualizmus kori rendes bírósági szervezet általános hatáskörű, vegyesfolyamodású bíróságát jelentette ekkor¹⁶, másrészt arra is, hogy az épület *több funkció* gyakorlásának is helyet adott. Nemcsak a *Magyar Királyi Törvényszék*, hanem a *Járásbíróság* és a *járásbíróság*

¹²MNL HBML IV.B.1403/a 14. k. 62/3322. A bíróságok elhelyezési költségeit – ahogy Papp József a Bek-Dégenfeld-palotáról szóló munkájában olvashatjuk – a város maga vállalta, s mintegy „megajánlotta” az állam számára azt, így a nevezett palotában addig működő, s 1871 után kialakított igazságszolgáltatási szervezetrendszerhez igazított bíróságok (királyi törvényszék, királyi ügyészség, járásbíróság) tovább működhetek a palota helyiségeiben. Vö. PAPP JÓZSEF: i. m., 26.

¹³MNL HBML IV.B.1403/a 14. k. 74/4412.

¹⁴KENGYEL MIKLÓS, i. m., 63.

¹⁵Lásd 1. kép, ahol a narancs szín az épület megmaradt, ma is álló, a citromsárga szín a bombázások során megsérült, majd elbontott szárnyakat jelzi.

¹⁶A dualizmus kori Magyarország bírósági szervezete a közigazgatást és bíraskodást elválasztó 1869. évi IV. törvénycikk után megalkotott 1871. évi törvénycikkeken alapult. Az így létrejött bírósági struktúra ún. rendes és különbíróságokból állt. A rendes bíróságok a következő hierarchiában működtek: Magyar Királyi Kúria mint legfelsőbb szintű bírói fórum, ezt követte 2 majd 11 darabszámmal a Magyar Királyi Ítéltábla, majd 102 db. Magyar Királyi Törvényszék, végül 360 Járásbíróság. Vö. STIPTA ISTVÁN: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen, 1998. 124–133.

mint *telekkönyvi hatóság* is itt működött, s ezen túl – szintén a korabeli gyakorlatnak megfelelően – *fogházat* is magába foglalt a komplexum. Ez utóbbi a belső udvari szárnyban nyert elhelyezést, s ma is itt működik. A következőkben tekintsük át, hogy hogyan és hol kaptak helyet az épületen belül ezek az igazságszolgáltatási funkciók.

A törvényszék *főbejárata* a Deák Ferenc utcára nyílt. Jellegzetes wagneri megoldással, ugyanis a tervező számos bírósági épületén dór oszlopos portikusszal hangsúlyozta a bejáratot.¹⁷ A főbejárat egy kisebb *előcsarnokba* nyílt, amelynek lépcsője vezette fel a belépőt a magasföldszintre. A főbejárat tengelyében helyezte el a tervező a *díszlépcsőházat*, amelyen keresztül lehetett elérni az első és második emeleti helyiségeket. Mielőtt azonban az emeleti szinteket áttekintենék, érdemes a földszinti helyiségeket is szemügyre venni.

A földszint (1. melléklet)

Az épületben – igazodva az ekkorra már kialakult bírósági építészeti gyakorlathoz¹⁸ – a földszinten a nagyobb ügyfélforgalmú helyiségek nyertek elhelyezést, így a főbejáratától jobbra a *telekkönyvi hivatal*, balra pedig a *járásbíróság* szobái és irodái voltak, amelyek ablakai a főhomlokzaton nyíltak. Ezeket a helyiségeket a traktus belső oldalán végigfutó *oldalfolyosóról* közelíthették meg, illetve a helyiségekben a belső közlekedést a homlokzattal párhuzamos, a terek középtengelyére fűzött ajtósor tette lehetővé.

A díszlépcsőházat és a mögötte húzódó belső udvart *folyosók* vették körbe, amelyek mentén mind a járásbíróságnak, mind a telek-

¹⁷Papp József a bíróságoknak a Bek-Dégenfeld-palotából való ki-, és a Törvényszéki Palotába való átköltözése kapcsán írta, hogy „Talán nem véletlen, hogy az új ház főbejártának 4 db kettős oszlopa és felette az erkély, valamint az első emeleti ablakok feletti timpanonos díszítés nagyon hasonlít a régi székház, a Dégenfeld-ház megjelenéséhez.” (PAPP JÓZSEF: i. m., 31–32.) Lehet, hogy e felvetésnek van valóság alapja, mindenesetre kijelenthetjük, hogy Wagner Gyula formaképzési sajátossága és a helyi, debreceni előkép szerencsésen találkozott egymással.

¹⁸Révai Nagy Lexikona (RNL) „Bírósági épületek” címszava alatt olvashatunk a bíróságok funkciósmájáról: „A kir. törvényszékek rendszerint kir. ügyésséggel és a székhelyen működő kir. járásbírósággal egy bírósági épületben helyeztetnek el (törvénykezési épületek, törvényházak). A földszintet a legtöbb helyen a kir. járásbíróság, a tkvi osztály és a vizsgálóbíró foglalja el [...]. Az első emeletre kerül az elnökség a segédhivatalokkal és a polgári osztály [...] míg a második emeleten a büntető osztály és a kir. ügyésség van.” Révai Nagy Lexikona. III. kötet. Bírósági épületek. <http://mek.oszk.hu/06700/06758/pdf/revai03.pdf> (letöltés: 2014. 01. 27.)

könyvi hivatalnak további helyiségei helyezkedtek el, de pl. a kapus előszobából, konyhából és egy szobából álló *lakása* is itt búj meg.¹⁹

Befordulva az épület sarkán, a Gyár (majd Werbőczy, ma Iparkamara) utcai szárny törtvonalú homlokzati középpontjában nyílt az ún. *kocsi bejárat*, amely a főszárny és a fogházi traktus közötti udvarra vezetett át. Ez a bejárat a mai – megmaradt – épület főbejárata az Iparkamara utcán. A behajtótól jobbra – a Deák Ferenc utca irányában – az *ügyészség*, míg balra, a Gyár utca mentén a *vizsgálóbíró* irodái voltak.

A már említett *törvényszéki fogház* különálló épületszárnyként a belső udvaron állt – áll ma is – s merőlegesen csatlakozott a Gyár utcai traktushoz. A két, illetve középső traktusában háromemeletes fogház mintegy kettéosztotta a belső nagyobb udvart, amelyen kívül a főszárny tömbjében a helyiségek és folyosók további három belső udvart öleltek körbe. A fogház épületszárnya ír fokozatos rendszerű, ún. csillagbörtönként épült meg, amelynek jellegzetessége, hogy a rabokat a csillag részben, magánzárkákban helyezték el.²⁰ A 19. század végén épült törvényházak egyik jellemzője ez a fajta megoldás. Egyrészt gazdaságossági okból, másrészt az összetett funkció is megkövetelte a fogházak belső, zártabb elhelyezését. „A törvénykezési épülethez illesztett börtön- és fogházépület magától kínált megoldást nem csak az ítéletüket töltők, hanem az előzetes letartóztatottak, a vizsgálati foglyok, illetve a valami okból átszállításukra várók fogvatartására is.”²¹ Wágner Gyula számos törvénykezési épületénél szinte változatlan formában találjuk meg a fogházi szárnyakat, hiszen

¹⁹Magánlakások kivételesen létesültek a bírósági épületen belül. (Vö. RNL „Bírósági épület” címszó) Jellemzően hivatalozolgai, gondnoki lakrész létesült az épületek eldugottabb, de a bejáratához közel eső részén. A debreceni komplexumban a kialakított kapus lakás mellett – a későbbiekben láthatjuk – egy reprezentatív bírói lakás is helyet kapott a főszárny második emeletén.

²⁰Vö. MOHÁCSI BARBARA: A büntető törvénykezés és a büntetés-végrehajtás története Debrecenben a 18–20. században, különös tekintettel a Debreceni Királyi Törvényszéki Fogház működésére. *Debreceni Jogi Műhely* (OTDK Különszám) http://www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/otdk_kulonszam/a_buntetotorvenykezes_es_a_buntetes_vegrehajtás_debrecenben_a_18_20_szazadban_kulonos_tekintettel_a_debreceni_kiralyi_torvenyszeki_foghaz_mukodesere/ (letöltés: 2014. 01. 27.)

²¹MEZEY BARNA: A börtönrendszerek és a börtönépítészlet a 19–20. századforduló idején. *Jogtörténeti Szemle*, 2006/1. 50.

itt nem a külső, a városképbe illeszkedés, hanem a funkció volt meghatározó.²²

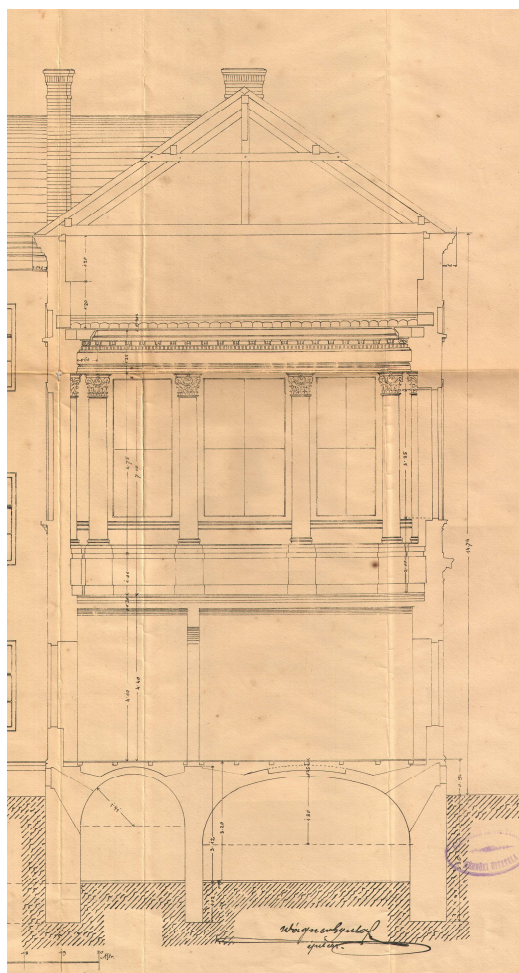
Az első emelet (2. melléklet)

A főbejárat tengelyébe állított díszlépcsőházból nyíltak az emeleti folyosók. A törvényszéki *tárgyalóterem* itt kaptak helyet. A díszlépcsőháztól jobbra eső épületrészekben kisebb polgári és büntető tárgyalók, balra pedig irattár és iktató helyezkedett el. A főszárny utcafronti helyiségei között a mai Nagyállomás felé eső szakaszban törvényszéki *bírói szobák*, a Gyár utca irányában pedig az *elnöki irodák* foglaltak helyet.

A legdíszesebb helyisége az épületnek a fölépcsőház tengelyébe állított első emeleti, ún. „*Nagy bűnügyi végső tárgyalási terem*” volt, amely minden bizonnyal az építés után néhány évvel később bevezetett esküdtszéki tárgyalások színterévé vált. A terem közel 150 m² alapterületű volt, belmagassága elérte a 7 métert, amivel másfél szintet fogott át. Öt darab nagyméretű, egyenes záródású ablaka a főszárny mögötti, a fogház felé eső belső udvarra nézett. Ez a tájolás szokatlan, hiszen a korabeli bírósági épületek nagy tárgyalási termei rendszerint a főhomlokzatra nyíltak, s ekképpen a homlokzati struktúrában is hangsúlyt kaptak.

A teremnek két nagyobb bejárata volt. Az egyik a díszlépcsőtől balra eső folyosóról nyílt, amit főként a hallgatóság használhatott, a másik a jobbra eső folyosóról biztosított bejutást, elsősorban – a környező helyiségkiosztásból következően – az eljárásban résztvevő személyek számára. Egy harmadik, kisebb ajtó is nyílt a teremben, ez a hossz tengelyben, a bírói pulpitus mögött helyezkedett el, és a bírói visszavonuló szobába vezetett. S ugyanezen a falon egy negyedik ajtó is nyílt, amely a visszavonuló szobát és az épületrész hátsó traktusa felé vezető folyosót összekapcsoló előszobába vezetett. Az említett hátsó traktusban pedig az esküdtek, a tanúk, a védőügyvédek és a vádlottak külön bejáratú helyiségei kaptak helyet. Az ezek megközelítését szolgáló folyosó végén mosdókat alakítottak ki.

²²Szembeötlő a debreceni fogházhoz való hasonlóság többek között a gyulai fogház esetében.

4. kép. A nagy tárgyalási terem metszete. Részlet az eredeti tervből.

A nagy tárgyalási terem említett reprezentativitását a falak belső felületi formálása biztosította a nagy méretek mellett. Sajnos a háborút követően a terem földémmel ketté és válaszfalakkal több irodahelyiségre osztották, így csak Wágner Gyula más, hasonló törvényeségi épületei, illetve a részlegesen fennmaradt eredeti tervek – metszetek – alapján tudjuk elképzelni a terem díszítését. (4. kép)²³

²³Az eredeti tervek Debrecen Megyei Jogú Város (DMJV) Mikrofilmes Adattárában található. (Mikrofilmes Adattár, Iparkamara u. 1.)

A falakat korinthuszi fejezetes pilaszterek tagolták, s a köztük kialakult falmezőkben gipszstukkó keretek lehettek. A terem rövidebbik oldalain négy-négy, a hosszabb oldalakon pedig hat-hat falpillér tartotta a mennyezeti párkányt akképpen, hogy a két-két szélső pilaszter a sarkokban csonkán jelent meg. A két nagyobb bejárat és a nagy magasságú ablakok a hosszabb falszakaszokon nyíltak. (5. kép)²⁴

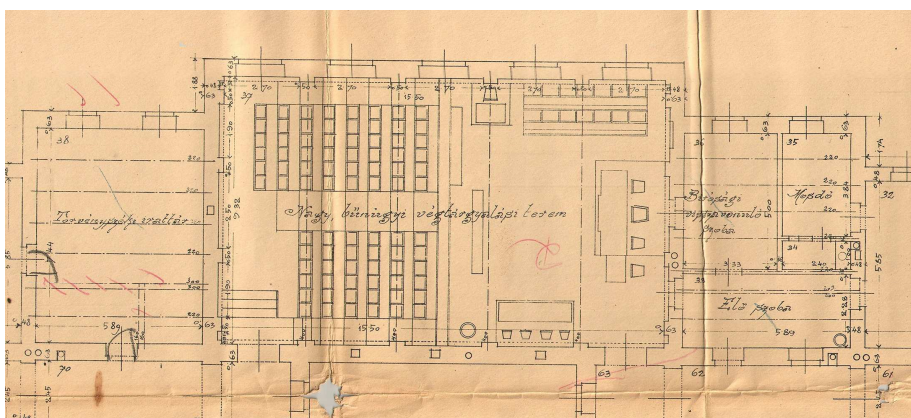
5. kép. A nagy tárgyalási terem számítógépes elvi rekonstrukciója.

A terem berendezése megfelelt a korabeli eljárási igényeknek. A háromtagú bírói tanács asztala a terem hossz tengelyében helyezkedett el kissé kiemelve a padló síkjához képest. Ettől a pulpítustól jobbra sorakozott az esküdtek széke (12+2 db) két sorban egy lépcsőzetes emelvényen. Mellettük az ügyésznek helyet adó asztal állt. Velük szemben, a pulpítustól balra, a védők asztala foglalt helyet négy széssel. Emellett az asztal mellett állt a hallgatóság irányába a terem fűtését szolgáló nagyméretű kályha. Az ügyészi és a védő asztalok közötti területen, nagyjából középen, a bírói pulpítussal szemben helyezték el a vádlottak padját, tőle kissé hátrébb, az ügyész asztala felé

²⁴A számítógépes rekonstrukciót a szerző készítette.

pedig egy másik padot, ami az eljárásban résztvevő egyéb személyeknek adhatott helyet.

A vádlottak padja mögött, a terem területének csaknem a felét elfoglalva húzódtak a hallgatóság padsorai, egy, a terem vége, a folyosói bejárat felé négy lépcsőfoknyi magasságot elérő emelvényen. Az alaprajz szerint 14 sorban 6 db ülőhely fogadta a hallgatóságot, s ezzel a bírósági eljárás nyilvánosságának alapelvi érvényesülését is biztosította az épület. (6. kép)

6. kép. A nagy tárgyalási terem alaprajza. Részlet az eredeti tervből.

A nagy tárgyalási terem átellenes oldalán, szintén egy folyosó vezetett át a Gyár utcai szárnyba, a folyosó mentén pedig irattárak helyezkedtek el. Ennek a szárnynak a homlokzata mentén törvényszéki bírói szobák kaptak helyet, s ezen a szinten is átvezetett egy ajtó a fogházi traktusba.

A második emelet (3. melléklet)

A földszint és az első emelet tereivel az épület kiszolgálta a szorosan vett igazságszolgáltatási funkciót, holott további emeleti szinttel is találkozunk az épületben. Azonban ez a második emelet az épületnek csak egyes részein jelenik meg, ugyanis az épület egészének tömege a földszintre és az első emeletre korlátozódik, amivel egy kellemes, korabeli városi léptéket vesz fel. A második emeleti szint a belső, fogházi szárny teljes egészén végighúzóódik, sőt, itt a középső, magánzárkakat magába foglaló traktus további emeleti szinttel is rendelkezik. Ezen kívül a főszárny középső, a díszlépcsőházat és a nagy tárgyalási

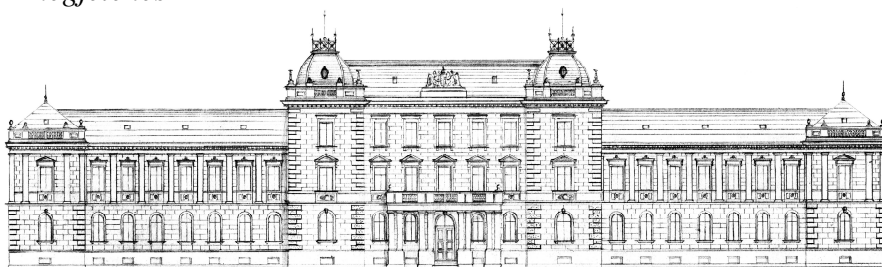
terem légtérét is magába foglaló traktusa épült meg két emelettel, amivel a tervező szépen kihangsúlyozta a bejárati és a belső reprezentatív tereket, s egyúttal az utcaképbe belesimuló mégis elegáns és meghatározó épületképet alkotott meg.

A főszárny második emeletén egy *bírói lakás* kapott helyet, amelynek férfi szobája, szalonja, ebédlője és hálósobája a főhomlokzat második emeleti szintjén nyílt ablakaival, további hálósobája, fürdőszobája, konyhája, kamrája és cselédszobája pedig a díszlépcsőháztól jobbra eső traktusban kapott helyet. Ezekkel átellenben, a lépcsőház másik oldalán egy tágas előszobából további két bírói szoba nyílt.

A harmadik emelet (4. melléklet)

Az épületkomplexum harmadik emeleti szintje csak a fogházi szárny középső traktusában épült be, itt is – hasonlóan az épületrész alsóbb szintjeihez – magánzárkák kaptak helyet.

A megjelenés

7. kép. Az elpusztult Deák Ferenc utcai főhomlokzat rajzi rekonstrukciója.

Az épület szépen illeszkedik a korabeli historizáló középületek sorába, s jellegzetes wagneri munkának tekinthető. A tervező mind a tömeg- és térformálásban, mind pedig a homlokzatalakításban az egyéb műveire is jellemző megoldásokat választott.

Mindkét utcai homlokzat kiugró, kétemeletes, kupolás sarokrizalitokkal kiemelt középszárnyra szerveződött, amelyekhez egyemeletes oldalszárnyak kapcsolódtak szintén sarokrizalitokkal. A Gyár utcai középszárny második emeletének nyílásai alacsonyabbak,

míg a főszárnyé magasabbak, így hangsúlyosabbak voltak.²⁵ Ezen a szakaszon kapott helyett a második emeleti bírói lakás.

A kutatás során e tanulmány elkészültéig az épület főhomlokzati rajzát nem sikerült megtalálni, azonban a fennmaradt alaprajzok és metszetek, valamint korabeli képeslapok, fotók segítségével a homlokzat rekonstruálhatóvá vált. (7. kép)²⁶

A főhomlokzat tagolási megoldása több, Wágner Gyula által tervezett törvényszéki épületen visszaköszön. Az említett két kupolás sarokrízalitokkal kiemelt középső traktus mintegy ismertetőjegyének tekinthető a tervezőnek, hiszen ezt nemcsak a debreceni, hanem többek között a gyulai, a kolozsvári, a kecskeméti épületein is felfedezhetjük.²⁷ A főbejárat portikusszal való kihangsúlyozása is kedvelt formaeleme volt a tervezőnek, mondhatni valamennyi bírósági épületén megjelenik. A debreceni épület portikusza kétszer négy, párosan álló dór oszlopból állt. A portikusz fölött baluszteres szakaszokkal tagolt mellvédű erkély nyúlt el három ablaknyílást körbeölelő szélességben.

A főhomlokzat nyíláskiosztása a következőképpen alakult: 1+7+1+5+1+7+1. Ebből a sarok és a középső traktus rizalitjai voltak egy, az egy emeletes szakaszok hét, a középső traktus pedig öt nyílástengelyűek.

A középső, kétemeletes traktus szélső rizalitjait sarokarmírozás hangsúlyozta, illetve a főpárkány fölött baluszteres attika, amelynek a sarkain egy-egy kövára, ezek között pedig két-két akroterion helyezkedett el szimmetrikusan. A középrész sarokrízalitjain kovácsoltvas díszítésű kupolák emelkedtek. A kupolák között, a főbejárat homlokzati tengelyében a főpárkányon helyezkedett el az angyalok által közrefogott koronás kiscímer utalva a bírói hatalom forrására.

Az épület egyemeletes traktusait szintén sarokrízalitok zárták, amelyek a főpárkány fölött hasonlóképpen attikafalas hangsúlyt kaptak, azonban itt a sarokarmírozás csak a földszinti homlokzatszakszokra korlátozódott. Az egyemeletes szárnyakon félköríves záródású

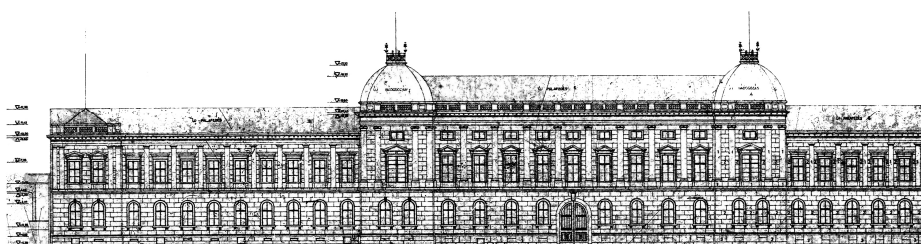
²⁵Vö. ZINNER TIBOR (szerk.): *Magyarország bíróságai és ügyészségei az ezredfordulón*. Debrecen, 2001. 143.

²⁶A rajzot a szerző készítette.

²⁷Ugyanígy szívesen alkalmazta Wágner az épületein a középrízalitot koronázó manzárdtetőt, vagy homlokzatok megismétlését. Vö. SISA JÓZSEF (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. 359.

ablakokat sorolt a tervező, a köztük lévő falszakaszok vakolatkváderrel díszítettek. Az első emeleti nyíláskeretek egyenes záródásúak, a szemöldökpárkányok akroterion jellegű díszítést kaptak.

A Gyár utcai szárny homlokzatkialakítása (8. kép)²⁸ követi a főszárnyét, azzal a már említett különbséggel, hogy a kocsibejáratot magába foglaló középső traktus második emelete alacsonyabb, így kevésbé hangsúlyos, jelezve az épülettömegbeli elhelyezkedését, illetve az emeleti ión fejezetes pilaszterek a főpárkányig felfutnak. E homlokzatszakasz nyíláskiosztása pedig a 2+9+2+9+2+7+2 rendet követte, amelyben a kocsibejáratot magába foglaló középső traktustól balra eső szárny két nyílástengellyel hosszabb volt. Azonban ez, az épület homlokzatának utcasarok felőli feltárulása miatt nem lehetett szembeötlő,

**8. kép. A megmaradt szárny homlokzati rajza a Gyár,
majd Werbóczy, ma Iparkamara utcán.**

mint ahogyan ma sem az, holott a sarokrízalit és még két ablaknyílásnyi épületrész a légítámadásokban elpusztult, így a jobboldali, a Deák Ferenc utca felé eső traktus még rövidebbé vált.

Záró gondolatok

Miként a bevezetőben utaltam rá, jelen tanulmány egy folyamatban lévő kutatásba kíván bepillantást engedni, így a teljesség igénye nélkül ismerhettük meg a debreceni Magyar Királyi Törvényszék egykori épületét és annak történetét.

Az épület bemutatása megerősítette, hogy a debreceni törvénykezési palota is szép példája volt a dualizmus kori Magyarország bírósági épületeinek, építészetének. A kor ismert és sokat foglalkoztatott

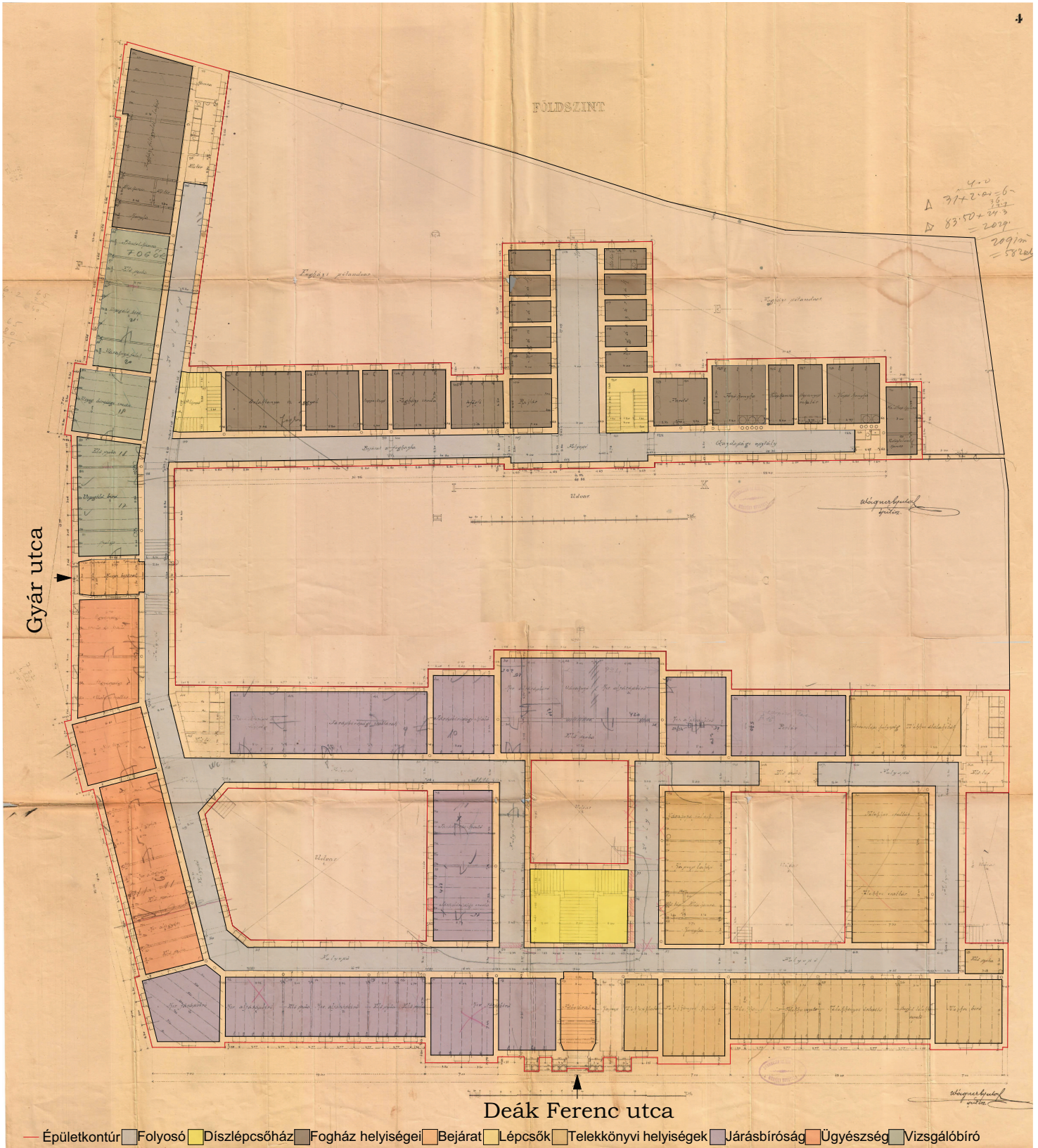
²⁸Részlet az 1984. évi felújítási dokumentációból. (DMJV Mikrofilmes Adattár, Iparkamara u. 1.)

építésze, Wágner Gyula a 19. század végére a tőle megszokott színvonalon alkotta meg az épületet, amely ma is magán viseli tervezője jellegzetes megoldásait. Természetesen nemcsak külsőjében tekinthetjük remek alkotásnak a törvényszéki palotát, hanem az igazságszolgáltatás korabeli igényeit messzemenően kielégítő formájában is.

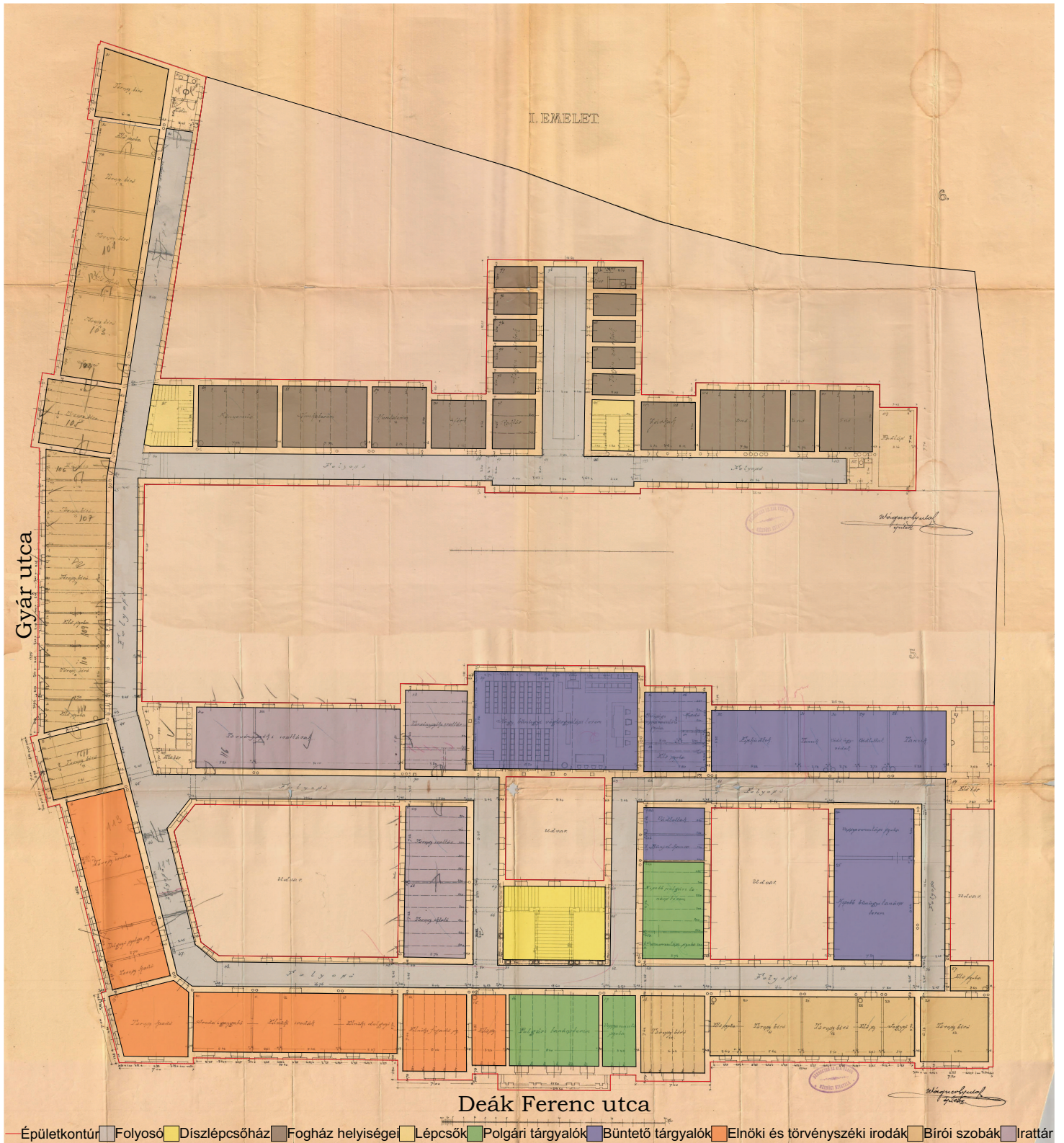
Sajnos a történelem nem volt kegyes az épülethez. Az 1944-es háborús események során olyan súlyosan megsérült a főszárny, hogy a háború után el kellett bontani. Néhány évvel később, a terület (Petőfi tér) rendezése során egy többlakásos lakóház foglalta el a törvényszék lerombolt épületszárnyának helyét. A háború utáni állapotfelmérésekből és felújítási tervekből kiderül, hogy a díszlépcsőház viszonylagosan épen maradt a légitámadások után, azonban a környező épületrészek elpusztulásával funkcióját vesztvén torzóját elbontották. A helyhiány mérséklésének esett áldozatául a díszterem is, dacára annak, hogy az az épen maradt traktusban helyezkedett el.

A járásbírósként, majd városi bírósággént működő megmaradt szárnyak állaga az elmúlt évtizedek során jelentősen leromlott, az épület megérett a felújításra. Ugyanakkor a mai Debreceni Járásbíróság új épületre vár, amelynek elkészülte után kiköltözik a régi épületből, így az ismét sorsforduló elé néz.

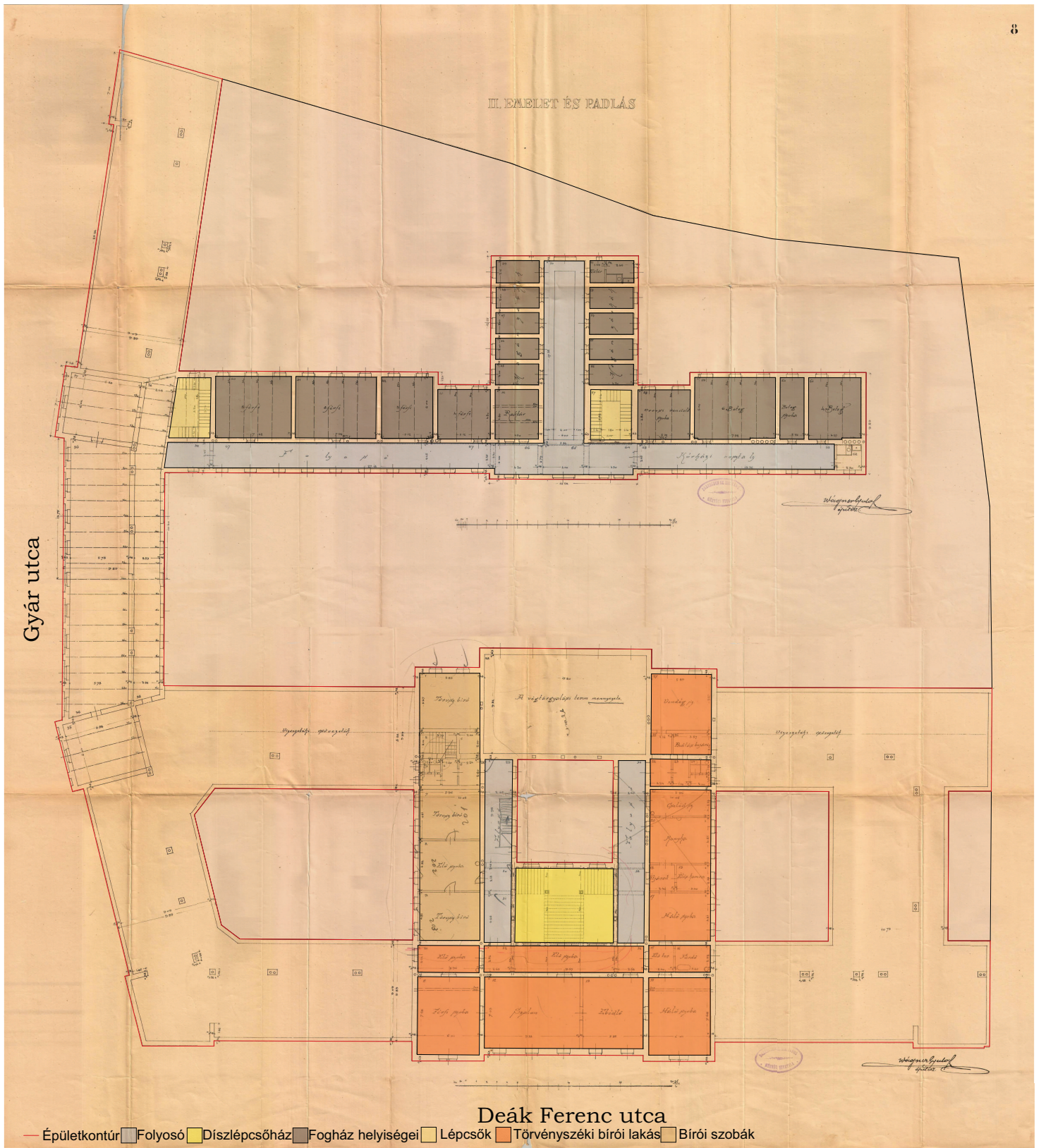
1. melléklet_FÖLDSZINT

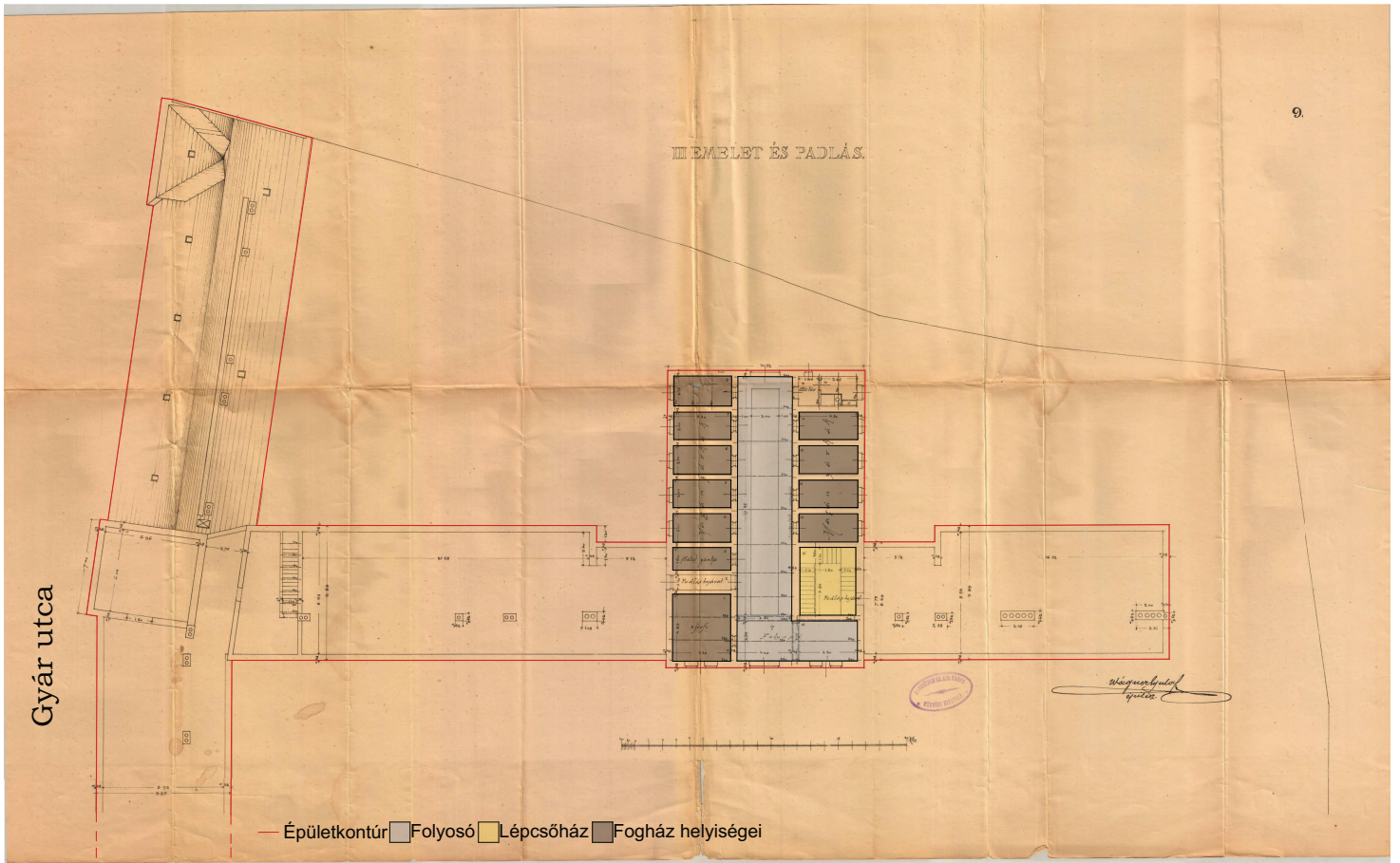
2. melléklet_I. EMELET

3. melléklet_II. EMELET ÉS PADLÁS

4. melléklet_III. EMELET ÉS PADLÁS

BARTHA ÁKOS

A sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciója*

Elméleti megfontolások

Mivel a vándorkönyvtár kifejezést „mozgó népkönyvtár” értelemben használjuk, helyénvaló legalább körvonalazni, mit értünk „nép” alatt. Érdekes módon a történészeket mintha kevésbé foglalkoztatná ez a kérdés, noha a 20. századi társadalmi modernizáció egyik kulcsproblémájáról van szó, melynek fő tétje – egy elcsépelet fordulattal élve – „a nép beemelése a nemzetbe.” Üdítő kivételként legutóbb Gyáni Gábor foglalkozott a kérdéssel, hangot adva aggályainak a néprajztudomány népfogalmát illetően. Anélkül, hogy elmerülnénk a részletekben (a népbe beletartozik-e a kismemesség, a kispolgárság, az ipari munkásság, stb.), leszögezendő, hogy „*érdemleges néprajzi érdeklődés kezdettől (...) mindig kizárólag csupán a parasztok iránt nyilvánult meg.*”¹ Számunkra is ez lesz az irányadó, amikor „a nép” kapcsán a magyar parasztság kultúrafogyasztását vizsgáljuk.

Minek a kultúrafogyasztását? Be kell lássuk, a „parasztság” kifejezés is pontosításra szorul. Sárkány Mihály történeti-antropológiai olvasatában a parasztok önálló földművesek, akik valamilyen formában tulajdonosként, családjukkal, háztartási és gazdálkodási egységben élnek és dolgoznak az adott közösség szokásai, elvárása és értékrendje szerint. A szociológus Kovách Imre szerint a „történeti parasztságot” magántulajdonnal, a mezőgazdasági termelés túlsúlyával, a piacra és önellátásra termelés kettősségével, a túlélési és ellenállási készség meglétével és a gyenge társadalmi mobilitással lehet jellemezni. Ekképpen a parasztság rostáján kihullnak az agrárproletariátus népes csoportjai (napszámosok, cselédek, részes aratók, summások, stb.), történetiségében vizsgálva a kérdést pedig a hatvanas évekkel, a téveszesítéssel megszűntnek tekinthető ez a réteg. Juhász Pál róluk már mint „utóparasztságról” beszél, amit Harcsa István megerősít:

*A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg. Jelen tanulmány a *Kommentár* folyóirat 2013/6-os számában megjelent írás átszerkesztett változata.

¹GYÁNI GÁBOR: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, 2013. 14–15.

„a régi paraszti rétegek nyomában teljesen új társadalmi csoportok jönnek létre, amelyek már egyáltalán nem hasonlítanak elődeikre.”²

Bárhogyan is áll a dolog, „a nép” helyzetét a 20. század első felében sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt az esszencialista fogalomkonstrukció nyomán parasztiként számon tartott csoportok egyre öntudatosabban vallották egyenjogúságukat a magaskultúrát meghatározó rétegekkel, másrészt – ezzel egy időben – a tradicionális parasztság erodálódása, bomlása is felgyorsult. Ez a két, paradox módon egymást erősítő folyamat a népi írók fellépésében kulminált, akik nem is tudtak egységes álláspontra jutni a modernitás versus paraszti hagyományok kérdésében. Ráadásul a politikai, sőt, a gazdasági hatalom is markánsan hallatta szavát a „paraszti jövőt” illetően, még szövevényesebbé téve a fenti képletet.³

Az újabb kutatásokból⁴ tudjuk, a népiség csúcspontja nem a szociográfiák és az ismertebb íróperek idejére (1936–1938) szorítkozik, hanem kormányokat, rendszereket átívelően, egy jóval szélesebb időintervallumot (egy bő évtizedet) ölel át és egészen a kommunista hatalom megszilárdulásáig tart. Ebből adódóan – mint oly sok más társadalomtörténeti jelenséget – a paraszti modernizáció körüli vitát is a mindenkori hatalom, illetve egyes értelmiségi szekértáborok igyekeztek kanalizálni. Ennek ellenére (vagy inkább éppen ezért) igen keveset tudunk például a dualizmuskori szabadművelődés, a Horthy-kori iskolán kívüli népművelés, vagy a „fényes szelek” népiskoláinak hatásmechanizmusáról. Vagyis arról, hogy milyen hatást gyakoroltak ezek az intézmények a megcélzott rétegekre; mennyiben tekinthetők valós igényekre megfogalmazott reakcióknak és mennyiben a hatalom társadalompolitikai akcióira kötött dísznek.⁵ Itt most nem törekedhetek e komplex, alapkutatásokat igénylő témakör teljes kibontására, csupán (elsősorban) a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akcióján keresztül szeretném illusztrálni a magyarországi falusi/tanyasi közösségek olvasási szokásait és lehetőségeit a 20. század első felében.

²VALUCH TIBOR: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, (2003) 1. sz. 3–31. és KOVÁCH Imre: A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Politikatudományi Szemle*, (2003) 3. sz. 41–65.

³Részletesen tárgyalom: BARTHA ÁKOS: A földkérdés mentén: Népiek és konzervatívok a két világháború közötti Magyarországon. *Kommentár*, (2013) 3. sz. 48–59.

⁴Például: PAPP ISTVÁN: *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*. 2012., BARTHA ÁKOS: *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Sárospatak, 2013.

⁵Üdítő kivételek: MAJTÉNYI GYÖRGY, *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Bp., 2005. és PAPP ISTVÁN: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elítélési kísérlet?* Bp., 2008.

A „népkultúra” kontúrjai a két világháború között

Kiindulópontunk a Horthy-korszak kultúrpolitikája, melynek embereszménye az egészséges, erős, nemzeti kötődésű állampolgár volt – falun és városban egyaránt. Természetesen ezt a sablonos képet egyedi elképzelések tették színessé. Klebelsberg Kunó szerint a népiskolai program azért volt fontos, mert „*a politikai demokráciát meg kell előznie a kulturális demokráciának, vagyis mindenkinek tanulnia kell.*” A sokat emlegetett „kultúrfőlény” nem válhatott volna politikai szlogenné a vidéki iskolák áldatlan állapotának felszámolása, vagy legalábbis a gondok mérséklése nélkül. S bár az iskolaprogram „*elsősorban az Alföld elmaradott, ritkán lakott tanyavilágának népiskolával való ellátását tűzte ki célul*”,⁶ Zemplénben is épültek „Klebelsberg-iskolák”, melyek sikerrel szolgálták az analfabetizmus visszaszorítását.⁷ A korszak következő nagyhatású kultúrpolitikusa, Hóman Bálint 1932-ben került a tárca élére és tíz éven át töltötte be tisztségét. Míg a húszas évek, Klebelsberg (és például Kornis Gyula) ténykedése elsősorban arra irányult, hogy mindenki minél inkább megtalálja számításait a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíciójának megfelelően, Hóman a szegény, de tehetséges gyermekek értelmiségévé válását – tehát társadalmi felemelkedését – részesítette előnyben, erősen hangsúlyozva a közvetített műveltséganyag nemzeti jellegét.⁸ A szegény sorsú tömegek sorsán ösztöndíjalapok, majd a korszak vége felé népi kollégiumok igyekeztek segíteni – a lehetőségekből adódóan szerény eredménnyel.⁹

A népi iskoláztatás esélyeit köztudott módon rontotta, hogy a parasztszülők vonakodva engedték gyermeküket (tovább)tanulni, hiszen az munkaerő-kiesést jelentett a család számára. Másrészt, a paraszttéletformának értelemszerű velejárója volt a természet-közelség és a tapasztalati tudás

⁶KÜHRNER ÉVA: *Iskola és egészség: Az iskola-egészségügy helyzete 1945 előtt, különös tekintettel Szabolcs vármegyére.* Nyíregyháza, 2010. 18–22.

⁷*Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára.* Szerk.: ORBÁN SÁNDOR. Miskolc, 1970. 136. A századelős helyzetet érzékelteti, hogy a Sárospatak melletti Dorkó tanyán 1910-ben a népesség 50%-a volt analfabéta. SZABÓ SÁNDOR: Dorkó tanya település- és társadalomstruktúrájának változásai. *Borsodi Szemle*, (1980) 2. sz. 86.

⁸Összefoglaló jelleggel: UJVÁRY GÁBOR: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. *A magyar jobboldali hagyomány.* Szerk. ROMSICS IGNÁC. Bp., 2009, 377–413.

⁹Noha például Márai Sándor nemrég kiadott kötetében arról értekezik, hogy a (nagy)birtokos osztály nem zárta ki „egyetlen fiát sem a művelődési lehetőségekből” és a munkások és parasztok gyermekei „nagyon sok esetben” továbbtanulhattak, a statisztikai adatok ennek elmentmondanak. (MÁRAI SÁNDOR: *Hallgatni akartam.* 2013. 21–22.) 1930-as adatok szerint a közszolgálati és szabadfoglalkozású értelmiségi keresők nem egészen 3%-a jött az agrárszegénységből. GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Bp., 2003. 335.

előnyben részesítése a klasszikus iskolai ismeretszerzés rovására. A várossal szemben „a falusi nevelőkörnyezet áttekinthető: egy egész világ, amelyben a gyermek tud tájékozódni s nemcsak szavakat, hanem összefüggéseket és jelentéseket tanul meg”, ami a magaskultúrával való találkozáskor már nem mindig adatik meg.¹⁰ Erdei Ferenc gondolatmenetén továbbhaladva: „A mezőgazda kétféle úton szerzi meg a szaktudását. Egyfelől a szülők gazdaságában megtanulja a termelés hagyományos paraszti módszereit, másfelől úgy–ahogy tanul valamit más gazdaságokban, újságból, nagyritkán könyvből és tanfolyamokon.”¹¹ A paraszti praktícizmust igazolják Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásai is („nem az a fontos, ami a házban van, hanem ami a házon kívül”), noha ugyanők figyelmeztetnek a művelődés regionális és szociális alapú különbségeire.¹²

A két világháború közti korszakot illetően népkönyvtárakról körülbelül a falvaknak egyharmadából,¹³ más számítások szerint 40%-ból¹⁴ van tudomásunk – azt azonban nem tudjuk, hogy ezek mennyire működtek valójában. Tartalmukat illetően sejthető, hogy „a parasztság ízlése a szépirodalom terén eléggé konzervatív volt, Jókai, Gárdonyi, Vas Gereben, Beniczky Lenke voltak a legkeresettebbek, mellettük Mikszáth, Tömörkény, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, a külföldiek közül Dumas és Courth-Mahler, s az újabb generációból Zilahy” volt népszerű. 1927-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 650 000 P-s alappal 1500 új népkönyvtárat hozott létre, amit 1935-ben vándorkönyvtári hálózattá alakított át,¹⁵ a Földművelésügyi Minisztérium pedig – szintén 1935-től – több tízezres példányszámban jelentette meg a rádió vasárnapi mezőgazdasági előadásait. A háború idején a VKM újra kísérletet tett, hogy megismertesse „a népet” nemzeti klasszikusainkkal és nagy

¹⁰ERDEI FERENC: *Magyar falu*. Bp., 1974. 184–185.

¹¹ERDEI: i. m., 174.

¹²Átányon például 1878-ra már alig volt analfabéta, a két világháború között pedig frakcióharcokkal terhelt Olvasókör, Olvasókörből kiváló Gazdakör is működött számos más egyesület és szövetkezet mellett. Lásd: FÉL EDIT–HOFER TAMÁS: „Mi, korrekt parasztok...”: *hagyományos élet Átányon*. Bp., 2010. 286., 328–332. Hasonló fejleményekről számol be például Márkus István és Püski Sándor is. MÁRKUS ISTVÁN: *Nagykőrös*. Bp., 1979. 39. és HUSZÁR TIBOR: *Találkozások: beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Bp., 2005. 257. Átány kapcsán ugyanakkor óvatosságra int, hogy egy 1925-ös, hivatalos felmérés semmilyen kulturális egyesületről nem tud(ósít): Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum, Közigazgatási tájékoztató lap: Átány. (St. 1164.)

¹³BALOGH ISTVÁN: *A parasztság művelődése a két világháború között*. Bp., 1973. 96.

¹⁴GUNST PÉTER: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Bp., 1987. 130.

¹⁵GUNST: i. m., 134. Gunst maga is óvatosan fogalmaz, kutatásait reprezentatív olvasásszociológiai felmérés nem segítette. Zemplén vármegyében mindenesetre 1939-ben 47 községben, összesen 8694 kötetből álló „népkönyvtárról” tudunk, „ezen kívül 8 község részére a földművelésügyi miniszter mezőgazdasági szakkönyvtárat adott.” *Borsod-Abauj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 156.

példányszámban, nyomott áron jelentetett meg néhány válogatott életművet,¹⁶ mintegy megelőlegezve a szocializmusbeli Olcsó Könyvtár sorozatát. Tette mindezt szerény sikerrel, hiszen a parasztság műveltséganyaga nem vált, nem válhatott egyik pillanatról a másikra könyvalapúvá, ráadásul az államilag dotált Hangya Szövetkezet detektívregényein keresztül a már-már kiszorulni látszó filléres ponyvát is sikerült visszacsempészni a falvak világába.¹⁷ Hasonlóan járt a népi orgánunként működő Szabad Szó kezdeményezése, mely szövetkezeti jelleggel igyekezett minőségi irodalmat terjeszteni a falvak számára a világháború éveiben. A munkacsoport 1941-ben (más szervezetekkel karöltve) 100 vándorkönyvtárat hozott létre és köröztetett 1943-ig, összességében csekély eredménnyel.¹⁸ A szakirodalom ugyanakkor – a szociográfusokhoz hasonlóan – „a népet” sem menti fel, hangsúlyozván, hogy még a tehetősebbek sem igen olvastak (és főképp nem vásároltak) könyvet, inkább a járatott lapokat tanulmányozták a gazdakörökben.¹⁹

Míg a könyv áttörése tehát váratott magára, a dualizmus korában már polgári magatartásmintákat (szorgalom, munka, takarékoság) is közvetítő, mindazonáltal alapvetően ponyvatermékeknek tekinthető kalendárium az első világháború után elveszíti „központi szerepét a parasztság kommunikációs háztartásában”.

A Horthy-korszakban megszaporodnak az információszerzés lehetőségei, ezzel egy időben a megmaradt piacon a kultuszárca népművelési osztálya által jóváhagyott, kifejezetten az okszerű gazdálkodást népszerűsítő, gazdagon illusztrált naptárak kerülnek előtérbe,²⁰ amellet, hogy a tradicionális normaformáló írások – mindenekelőtt a Biblia, illetve kisebb erkölcsnemesítő broszúrák (például az átányi „Arany ábécé”) – a háztartások szériatartozékai maradnak. Természetesen a befogadói tudat mindig más, mint a szándék, ahogyan a szociográfus is másképp látta, mint a történész. Nagy Lajos például ekképpen illusztrálja a Képes Naptár

¹⁶BALOGH: i. m., 96–99.

¹⁷GUNST: i. m., 133.

¹⁸VARGA SÁNDOR: A Szabad Szó című hetilap könyves-akciói 1939–1943. *Magyar Könyvszemle*, (1968) 4. sz. 305–320. E kissé „vonalas” írás a vándorkönyvtár kifejezést a munkásmozgalomtól eredezteti.

¹⁹GUNST: i. m., 135.

²⁰A két világháború közötti magyar kalendárium szerepéhez a paraszti mentalitás változásában lásd: KOVÁCS I. GÁBOR: *Elíttek és iskolák, felekezetek és etnikumok – Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. 2011. 437–447. A kalendáriumok kultúrtörténetéhez: KOVÁCS I. GÁBOR: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Bp., 1989.

„élménytávolságát”²¹: „*Fekete és piros betűk és érthetetlen kerek, szögletes és ábrás jelek váltakoznak a naptár oldalain, különös rövidítések, csonka szavak, szentek és kevésbé szentek nevei, Kalib, Polyuekt, Mich. Főp. Alan. Ján., Az sz. Ján., Gurian vt. és így tovább, mintha valamely rettentő és fölrhetetlen tudomány fenyegetésével akarnák Szalai és Mosel urak a tehetetlenség és szegény érzéseit rábilincselni az egyszerű elmékre.*”²²

A sárospataki faluszeminárium

A fenti értelemben vett „élménytávolság” mérséklése a falusi intelligencia (pap, tanító, jegyző) feladata lett volna elsősorban. Helyzetük nem volt irigylésre méltó: 1931-ben Weis István számítása szerint a községi jegyzőkkel 99 „különböző felsőbb hatóság” rendelkezett, amellett, hogy a falu népessége saját érdekvédelmét várta (volna) el tőlük.²³ A tanítók sanyarú helyzetét futólag már említettük,²⁴ de sok múlt a pap/lelkész hozzáállásán is.²⁵

Egy felvidéki lelkész második világháború alatti visszaemlékezésén keresztül: „*a lelkész a falu mindenese. (...) Alkalomadtán orvos, jogi tanácsadó, tanító, bevásárló, hivatalos ügyek intézője*” egyben. Emellett, ő maga „*akkori szemmel nézve merész*” népművelő előadásokat tartott, könyvtárt létesített és kirándulásokat is szervezett. Az agilis lelkész kultúrházat is szeretett volna építeni, ahol népnevelő színdarabokat adtak volna elő. Állítása szerint ebben segítségére lett volna a szociálisan érzékeny főszolgabíró, későbbi kassai polgármester, aki emellett vállalta, hogy minden

²¹Clifford Geertz két fogalmat kölcsönöz a pszichoanalitikus Heinz Kohuttól, az *élményközeli* és az *élménytávolsági* terminusát, melyek az adott kultúra interpretációs lehetőségeiként jelennek meg olvasatában. „*Élményközeli fogalmakban kommunikálnak egymással a bennszülöttek, ha kultúrájukról, illetve saját magukról beszélnek. Az élménytávolsági kategóriákat a különböző szakemberek – az analitikus, a kísérletező szakember, vagy éppen egy pap, vagy ideológus – alkalmazzák tudományos, filozófiai vagy gyakorlati céljaik elérésére*”. N. KOVÁCS TÍMEA: *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Debrecen, 2007. 107.

²²NAGY LAJOS: Kiskunhalom. Bp., 1999, 87–88. Részletesen elemzem: BARTHA ÁKOS: „Az autoritás mankói”: kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára, *Studia Litteraria*, 47. (2009) 36–65.

²³WEIS ISTVÁN: *A magyar falu*. Bp., 1931. 59. A népi szociográfus (!) 1940-es véleménye szerint ugyanakkor „szaktudásban nagyon kevés kivétellel minden falusi értelmiségi képzett és tájékozott. Soha jobb szaktudású értelmiség nem kell a falunak, mint a mostani falusi orvosok, papok, jegyzők és a fiatalabb tanítók.” ERDEI: i. m., 195.

²⁴Az országos akció következtében „1930/31-re az egy tanteremre jutó átlagos tanulószaám 60-ról 40-re csökkent, egy tanítóra már csak 47 tanító jutott a nyolcvannal szemben.” KÜHRNER: i. m., 18.

²⁵Ehhez lásd: BENE LAJOS: *A magyar falu társadalma*. Bp., 1925. 117–122.

faluban bevezetőt mond Kodolányi János *Földindulás* című drámájához.²⁶

Fent említett „népművelő”, Kalydy Miklós a sárospataki Teológián végzett, ahol társadalmi érdeklődését az Újszászy Kálmán által irányított faluszemináriumon pallérozhatta. Itt, a sárospataki református főiskola teológushallgatóinak kérésére indult meg (a trianoni határokon belül Szeged után elsőként) az alulról szerveződő, ám szervezett kereteken belül folytatott falukutatás 1931-ben, tehát öt évvel a nagy szociográfiák megjelenése előtt, a világgazdasági válság közepén, a sárospataki kollégium 400 éves jubileumának évében. Ez a közösség tekinthető az ország egyik legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensebb, mindemellett a leghosszabb ideig ténylegesen működő falukutató csoportjának, mely a sárospataki református teológia 1951-es bezárásáig kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folytatta munkáját, elsősorban a környező tájegységekben: Hegyközön, Hegyalján és Bodroghözben. A fő cél a leendő falusi lelkészek munkájának segítése, leendő munkaterületük megismerése volt, mivel a hallgatók többsége várhatóan a kisközségek parókiájára tért vissza hivatalába. Ennek következtében a szociográfia csupán egy aspektusa volt sokrétű munkásságuknak.²⁷

A tulajdonképpen a pataki cserkészetből kinövő szeminárium egyik legfontosabb eleme a félévenkénti, néhánynapos vidéki „kiszállás” volt, ahol evangelizációs munka mellett a falu és a református gyülekezet körében gyűjtöttek a résztvevők adatokat, amit az anyag feldolgozása követett – immáron Patakon. A szeminaristáknak szellemi és tárgyi néprajzi gyűjtésekre, kiállítások rendezésére, a végzett tagok munkába való bevonására is kiterjedt a figyelmük, amellelt, hogy a falvak számára a téli hónapokra vándorkönyv-

²⁶Ez az információ azért tűnik érdekesnek, mert a *Földindulás* az ormánsági egyke kapcsán igencsak negatív színben tüntette fel a sváb gazdák földvásárlásait, ami az ország világháború alatti (hivatalos) külpolitikai orientációját figyelembe véve inkább kényes, mintsem megbolygatandó kérdés volt (egy főszolgabírótól). Még érdekesebb adalék, hogy az 1949-es szövegben vélhetően szándékosan nem nevesített, szociálisan érzékeny főszolgabíró minden bizonynyal az a Fazekas József volt, aki 1944. október 17-én vette át Kassa irányítását, statáriumot hirdetve a városban. A főszolgabíró Fazekashoz (épp egy jótékonykodás kapcsán): Magyar Országos Levéltár K 428. MTI. „Könyomatos”. Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944). 1943. június. 13. Kassai kinevezéséhez: POTE MRA, MICHAL: *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938–1945: Tematická bibliografia I.* Košice, 1986. 299. Kassa nyilas uralom alatti napjaihoz: SZABÓ LAJOS: *Utolsó szalmaszál.* Bp., 2000. 147–160.

²⁷Két vélemény a szemináriumról: A sárospataki faluszeminárium „jelentősége túlmutatott a helyi akciókon és a 30-as évek egyik legfontosabb falukutató műhelyének nevezhető”. TOROS VERONIKA: A hivatalos falukutatás intézményei a két világháború között. *Társadalomismeret*, (1989) 3. sz. 92. „Ez a falukutató mozgalom – mely az országban első között bontakozott ki és másoknak, sokaknak példaképpül szolgált – hatalmas, konkrét, tudományos adatanyagot hordott össze”, mindemellett, hogy alapvető pedagógiai célját is betöltötte. BENDA KÁLMÁN: Újszászy Kálmán köszöntése. *Újszászy Kálmán emlékkönyv.* Szerk.: BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL–SZENTIMREI MIHÁLY. Bp.-Sárospatak, 1996. 49.

tárákat létesítettek és egyéb szociális falumunkákat végeztek. Elméleti képzésükön, az úgynevezett „szerda estéken” lényegében végigtárgyalták a kor faluiredalmát, pártállástól függetlenül, a konzervatív Scherer Péter Páltól a marxizmussal rokonszenvező Veres Péterrel bezárólag. Továbbá, a faluszeminárium 1935-ben megrendezte az ország első – nemzetközi visszhangot keltő – munkatáborát is.

Bár a munkaközösséget a hallgatók érdeklődése hozta létre, kivételes szervezőképességű, a kérdés iránt nyitott, karizmatikus tanáregyéniségek nélkül nyilvánvalóan nem lehetett volna hosszútávon sikeres a kísérlet. Sárospatakon két ilyen tanár is ténykedett; a teológia tanára, a szociálisan igen bátor (ugyanakkor Teleki Pál köréhez tartozván a harmincas évek második felében kormánypárti képviselővé váló) Szabó Zoltán és a pedagógiát és filozófiát (többek között) egyaránt oktató Újszászy Kálmán. Szabó professzornak mindenekelőtt termékenyítő szellemét kell kiemelni, mivel a pataki kollégium Trianon utáni fő profilját, az „arccal a falu felé” hitvallását ő alakította ki. Eszerint a városhiányos „csonka régióban” a törpe- és kistalvakra kell a főiskolának elsősorban koncentrálnia, mely felismerés nélkül valószínűleg a szeminárium sem jött volna létre. A „faluszeminárium atyja”, Újszászy Kálmán 1931-től vezette az önképzőkört, 1936-tól a (szintén úttörő jellegű) pataki népfőiskola egyik irányítójaként ténykedett, 1944–1946 között pedig a főiskola rektora volt. A professzor az ötvenes évekbeli államosítás után is kitartott Sárospatak mellett, gyűjteményi igazgatóként és főkönyvtárosként folytatva munkásságát, sőt, még megélhetette a Teológia 1992-es újraindítását is.²⁸

A szeminárium igen tekintélyes méretű dolgozatanyaga (Faluszemináriumi Kéziratok) a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában található. Mindazonáltal a dobozok nemcsak a faluszeminaristák írásait tartalmazzák, hanem a hozzájuk lazábban-szorosabban kapcsolódó cserkészársak, végzett lelkészek, tanárok, vagy éppen teljesen kívülálló egyének megküldött munkáit is. A vándorkönyvtár(ak) bemutatásánál az itt található dokumentumok mellett Újszászy Eszter „Adalékok a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciójához” című, 1965-ös, széleskörű forrásfeldolgozás alapján készült dolgozatát is felhasználtam.²⁹

²⁸A faluszemináriumhoz részletesen: BARTHA: *Falukutatás és társadalmi önismeret...*

²⁹Újszászy Eszter: Adalékok a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciójához, Sárospatak, 1965. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Adattár. Faluszemináriumi kéziratok (továbbiakban: SRKTGy Adattár. Fsz. kt.), 410.

A faluszeminárium vándorkönyvtára

A szeminárium legállandóbb szociális falumunkája a téli vándorkönyvtár-akció volt. Ez negyven kötet ládában való kiküldését jelentette a Sárospatak környéki falvakba és pusztákba. A kölcsönzés rendjét mindenhol kezelők felügyelték – általában a lelkész, a tanító, vagy egy népfőiskolás³⁰ –, akik nemcsak a kölcsönzést regisztrálták, de a kölcsönző adatait is felvették. Az első könyvtár 1936 őszén indult el Nagyrozvágyra azzal a céllal, hogy egyrészt felderítsék „a nép” kultúrigényét (illetve az olvasók körét), másrészt, hogy igyekezzenek alakítani is az ízlést, mindenekelőtt a gombamód terjedő ponyvairodalom ellenében propagálva a jól olvashatónak minősített, mégis értékes műveket. A fő szempont tehát az olvashatósság, ám emellett műfaji prioritás is létezett, vagyis a versek és a mesék mellett a regény elsőbbsége. Előny volt, ha az olvasók (tehát a parasztság) életét, gondjait, mindennapjait örökítette meg a mű, lehetőleg a „saját nyelvükön” és a történetnél előnynek tekintették a „tájjellegét”. A visszajelzések szerint azonban falusiak egyrészt nemigen ragaszkodtak saját bajaik „vizontolvasásához”, másrészt olyan kötetek is ládába kerültek (Szabó Dezső művei például), melyeket bajosan lehetne könnyen olvashatónak minősíteni.

1938-ban mindenesetre már két láda keringett a környék falvain/tanyáin, majd 1939-ben a kezdeményezést felkarolta a Faluszövetség is, megküldve a patakiak számára egy százkötetes vándorkönyvtárat. 1941-ben már ötládányi könyve volt a szemináriumnak – azonban mindössze három ládával, így egyszerre csak három helyen lehetett kint a gyűjtemény. Ezt a problémát is sikerült hamarosan orvosolni, sőt 1942-re már hat könyvtárról tudunk. A háború idején mind a hat kint volt szolgálatban, így összességében szerencsésnek mondható, hogy mindössze egy könyvtár veszett el a zavaros időkben. 1945 után is folytatódott a kultúrmisszió, a kiviteli naplók számadatai és a kezelők bejegyzései nagy népszerűségről tanúskodnak. Ennek megfelelően 1948-ra nyolc, 1949 végére pedig kilenc láda járt körbe a vidéken.³¹

A számadatoknál jóval izgalmasabb kérdésnek tűnik a ládák tartalma, tekintve, hogy e tizenhárom év alatt kormányok, rendszerek és hozzájuk tartozó korszellemekek váltakoztak, megannyi írott nyomot hagyva maguk után. Ami szembeötlő, hogy míg az első három könyvtár inkább szórakozta-

³⁰A sárospataki népfőiskolához: *A Sárospataki Népfőiskola: 1936–1986*. Szerk.: JAKAB SÁNDOR–VARGA CSABA. Bp., 1986.

³¹A könyvtárak pontos célállomásait 1938/39 és 1948/49 közt közli: GYÖRI ISTVÁN: *A Sárospataki Református Főiskola vándorkönyvtári mozgalma 1936 és 1950 között. Örökségértékek és turizmusfejlesztés: a Tokaj-hegylája – Zemplén örökségértékei és az ezekre alapozható gazdaság- és turizmusfejlesztés témakörében szervezett tudományos szimpózium tanulmányai*. Sárospatak, 2011. 189.

tó jellegű volt Mórával, Tömörkénnyel és Gárdonyival, addig a negyedikről már nemcsak a könyvek megszerettetésére törekedtek a szeminaristák, hanem igyekezvén az olvasók ismereteit bővíteni, a kor kérdéseiben való tájékozottságot is szolgálni akarták – többek között Boldizsár Iván, Erdei Ferenc, vagy (a történész) Szabó István műveivel. A rendszer ellenzékének tekinthető népi írók munkái is helyet kaptak tehát a ládákból, ami esetenként konfliktushelyzetet eredményezhetett az egyházi vezetéssel. Alighanem egy ilyen konfliktusról számolt be az egyik, Újszászy Kálmánnak címzett (anonim) levél: *„Kiss Ernő esperes úr volt szíves figyelmeztetni arra, hogy a semjéni ifjúsági egyesületnél erre a télre letétben lévő vándorkönyvtárunkba olyan könyvek is becsúsztak, amelyek felkeltették a kedves Nagytiszteletű Úr jogos aggodalmát. Mély tisztelettel kérem, szíveskedjék a könyvtárból azokat a könyveket kivonni, amelyek ellen kifogás merült fel. Talán a legjobb lenne, ha ezeket a könyveket szíves volna magánál tartani a kedves Nagytiszteletű Úr, amíg a könyvtár Semjénben van.”*³²

A tartalmat illetően megállapítható, hogy politikai fordulatoktól szinte függetlenül, körülbelül 1942-re tehető a változás, a kortárs népi írók térnyerése. A hatodik könyvtár összeállítása ráadásul már „közvéleménykutatás” után történt; figyelemreméltó, hogy az olvasók a Nobel-díjas finn Sillanpää és József Attila műveit is a ládába követelték.³³ A negyvenötös cezúra csak felerősíti a tendenciát – néhány nemzetközi alkotás (Giono, Szolovjov) bevétele mellett –, ami a népi mozgalom már említett, rendszeren átívelő népszerűségét látszik igazolni. A sárospataki vándorkönyvtárakban 1945 után békésen megfér egymás mellett Tersánszky Józsi Jenő, Szabó Dezső és Sztálin „generalisszimusz”, noha a kurrens szakirodalom szerint a könyvtárak 1948 után csak központilag meghatározott könyvállománnyal rendelkezettek és a többi kulturális intézményhez hasonlóan ki kellett vegyék részüket a propaganda és az aktuális agitációs feladatokból is.³⁴

Mivel sok könyvtárkezelő lelkes volt levelezésben Patakkal, tudjuk, hogy a könyvtárakat elsősorban fiatal férfiak használták (a kiviteli naplók szerint a kölcsönzők átlagéletkora 28 év volt), mégpedig igen lelkesen, ahogyan az alábbi, 1936/137-es faluszemináriumi körlevélrészlet is érzékelteti: *„Úgy halljuk, a könyvek állandóan kézben forogtak. Rendszerint egy-egy könyvosztás után egy sem maradt a könyvtárban. A napokban fogják hazaküldeni. Reméljük, olyan állapotban, hogy még néhány magyar falvunk*

³²SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 2768.

³³Néhány népszerű szerző: Tamási Áron, Szabó Pál, Bibó Lajos, Jean Giono, Frans Eemil Sillanpää, Tompa Mihály, Vörösmarty Mihály, Ady Endre, József Attila, Illyés Gyula, Petőfi Sándor, Gaál Mózes, Makkai Sándor, Kós Károly. Újszászy Eszter: i. m. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 410. Legolvasottabb könyvek listája: GYÖRI ISTVÁN: i.m., 196.

³⁴HALÁSZ CSILLA: *A nép művelése: agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Bp., 2013.

*kiszolgálására elegendő lesz.*³⁵ A könyves ládát a legtöbb helyen a helyi ifjúsági egyesületeknél helyezték el, így nem meglepő, hogy a kimutatások szerint ők voltak a leglelkesebb olvasók. Szintén a kiviteli naplókából tudható, hogy elsősorban a rövidebb novellákat, a történelmi regényeket forgatták; szerzők szerint elsősorban Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz, Nyíró, s a helyinek tekinthető Komáromi János munkáit. Az egyébként is magas használati mutatók azonban önmagukban nem mérvadóak, mivel gyakorta körbejártak a szomszédok, rokonok kezén a könyvek, sőt a tanyasiak között még ekkor is nagyszámú (jobbára idősebb) analfabéták több helyen felolvastattak maguknak. Az olvasmányélményekről, a megszerzett, megértett tudásról sajnos kevesebbet tudunk. E téren óvatosságra intenek a mentalitástörténet eredményei, hiszen azok a maguk esetlegességében is jól érzékeltetik, miképpen gyarapodott (torzult?) egy friuli molnár, vagy egy kiskunhalasi gazdaember világképe némi magaskultúra becseppentésével.³⁶

A patakiak kísérlete sem nélkülözte az ellentmondásokat, s a lelkesedés gyakorta inkább csak gátlásos sóvárgásban öltött testet. Ahogyan Jánosi Ferenc volt faluszeminarista,³⁷ későbbi élvonalbeli kommunista politikus (ekkor épp vajdácskai lelkész)³⁸ fogalmazott 1943-ban: „*Úgy éreztem, hogy valami sajtószerű szegényérzet visszatartja őket attól, hogy személyesen jöjjenek el könyvért és beszéljenek a könyv tartalmáról. Úgy érzik (...), hogy a világ rendekre van osztva, s egyik rendnek kötelessége, vagy lehetősége, hogy könyvekkel foglalkozzék, a másiké pedig, hogy látástól vakulásig dolgozzék, s minden »határátlépés« a két rend között igen sok lelki gátlásba ütközik.*”³⁹ A későbbi miniszterhelyettes beszámolója alapján (is) úgy tűnik, a kulturális javakhoz való hozzáférést hasonló aszimmetria jellemezte, mint amit „a nép” máshol is tapasztalhatott. A *Puszták népében*

³⁵Idézi: Újszászy Eszter: i. m. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 410.

³⁶GINZBURG, CARLO: *A sajt és a kukacok*. Bp., 1991. És Csonka Mihály *élete és világképe*. Szerk.: ROMSICS IGNÁC. Bp., 2009.

³⁷A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 1874–1881.

³⁸Jánosi Ferenc (1916–1968): református lelkész, tanár, miniszterhelyettes, levéltáros. Sárospatakon szerzett református lelkészi oklevelet. A debreceni tudományegyetemen magyarlátin–görög szakos tanárként végzett (1941), magyar irodalomból doktorált, majd a sárospataki gimnázium tanára lett. Katonai szolgálatra hívták be (1943), táborig lelkész főhadnagyként szovjet hadifogságba esett, ahol propagandamunkára jelentkezett. Feleségül vette Nagy Imre lányát. A debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány Honvédelmi Minisztériumának osztályvezetője, később a népművelési miniszter első helyettese (1951–1954), a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának főtitkára (1954–1955), a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója (1955–1957). Az 1956-os forradalom és szabadságharc után letartóztatták és a Nagy Imre-perben elítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult és levéltárosként helyezkedett el. Magyar Életrajzi Lexikon. Világhálón: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC06879/06973.htm> (Letöltve: 2013. július 17.)

³⁹Újszászy Eszter: i. m. SRKTGY Adattár. Fsz. kt. 410.

olvasható rítus, a cselédszerződés meghosszabbításának forgatókönyve („gatyaremegetetés napja”) például e kulturális aszimmetria jogszokásbeli kodifikációjának tekinthető.⁴⁰

Változó keretek – állandósuló problémák

Zárszó gyanánt talán érdemes a kérdést kiemelni a faluszemináriumi keretektől és röviden megvizsgálni, mennyiben demokratizálódott a kulturális javak eloszlása 1945 után. Úgy tűnik, nem sokban. Az ígéretesen induló „fényes szeleket” hamar borúsabb idők követték, ahol a „haladó erők” ugyanazzal a paternalista szemlélettel – és jó adag nyers erőszakkal – terelték be a termelőszövetkezetekbe a paraszti csoportokat, mint ami az 1945 előtti „reakciós elitet” jellemezte „népügyekben”.⁴¹ Témánkat illetően rendelkezésünkre áll a honi olvasásszociológia egyik alapmunkája, Ughy Jenő *Ezer falusi lakos és a könyv* című, 1965-ben az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja által megjelentetett – tehát hivatalos – kutatása. Az öt falura kiterjedő felmérés már csak „utóparaszti” falusi csoportokat találhatott (35%), akiket a szerző némi mérlegelés után parasztiként regisztrált. Szomorú mérlege szerint „közművelődési könyvtárügyünk újjászületése” (a tanácsi, szakszervezeti könyvtárak országos hálózattá fejlesztése) ellenére „a parasztság 31%-a saját állítása szerint sem olvas sohasem könyvet” és „közel 70%-a él olyan család kötelékében, ahol egyáltalán nincs könyv, vagy csak egy-két kötet található.” Érzékelhetően a szerző is megdöbben e „sivár képen”.⁴²

Ami pedig a vándorkönyvtári kísérlet(ek)et illeti, a jelenség – mint

⁴⁰ „Az állandó csend, melyet először rituális mondatával a cseléd tör meg, majd az intézőség, ha a döntés pozitív, a cselédség függő helyzetének tökéletes kifejeződése. Abban, hogy a »hatalom« csak az alázatos kérés után reagál, és ez a reakció is általában negatív, a számonkérés hangja, tetten érhető a kiszolgáltatottság érzetetének kifejezett célja, mely segít az alárendeltség és függőség érzetének további megerősítésében. Ellenben, ha a hatalom még szóra sem méltatja a cselédet, csak átadja a cselédkönyvet, és így nem töri meg a csendet, akkor a csend fenntartása szintén a túlhatalmi pozíció jelzésére szolgál, továbbá a megalázás egyik legjobb eszköze, hiszen még szóra sem méltatják a nem jól dolgozó munkást. Mondani sem kell, hogy mindez az uradalom kiemelt hatalmi pozícióját és a cselédek feletti omnipotenciáját erősíti – pontosan, ahogy azt a birtokosok vagy a bérlők elképzelik.” FEKETE BALÁZS: Irodalom, jogszociológia, jogantropológia. Az állami jog alternatívái az második világháború előtti Magyarországon. *Társadalmi-jogi kutatások (egyetemi jegyzet)*. Szerk. H. SZILÁGYI ISTVÁN–CSERNE PÉTER–FEKETE BALÁZS. Bp., 2012. 204.

⁴¹ Ö. KOVÁCS JÓZSEF: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete: 1945–1965*. Bp., 2012.

⁴² UGHY JENŐ: *Ezer falusi lakos és a könyv*. 1965. 7., 24., 28., 51. A Bácsa, Bácsalmás, Bátor, Dáka, Nyírmeggyes községekre kiterjedő felmérés szerint a (poszt)paraszti csoportok legszivesebben a klasszikus magyar szépirodalmat forgatták. Kiemelkedő az *Egri csillagok* olvasottsága. (UGHY: i. m., 48., 56.)

láthattuk – egyrészt „a nép” gyámoltalan, ám létező olvasási, művelődési igényét mutatja, másrészt a kultúrjavak demokratizálása iránt kevés fogékonyságot mutató mindenkori hatalmi struktúra felelősségét érinti. A patakiak ugyanis azt akarták orvosolni, amit A tardi helyzet szerzője így foglalt össze: „Általában, kicsi nehézségeken és apró kellemetlenségeken csúszik el a könyv ügye Tardon, apró hanyagságokon és lustaságokon, mint nem fontos, mint mellékes, külön munkát adó valami. Irányított olvasásról nem is beszélhetünk, arról, hogy valaki gondoljon azzal, hogy egymásután olyan könyveket adjon a tardiak kezébe, melyek valamerre nevelik és tanítják őket.”⁴³ Tardtól mintegy 120 km-re voltak, akik gondoltak az irányított olvas(tat)ással, bár törekvéseik nekik is csupán regionális eredményeket hozhattak.

⁴³SZABÓ ZOLTÁN: *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság*. Sajtó alá rend. és az utószót írta: HUSZÁR TIBOR. Bp., 1986. 133. (*A tardi helyzet*)

TÓTH TEODÓRA

Helynévvizsgálatok a Szernye-mocsár vidékén*

1. Kárpátalja magyar helynévanyagának kutatásában jelentős előrelépések történtek az utóbbi évek folyamán. A magyarlakta vidékek nagy részéről már napvilágot látott valamilyen kutatási eredmény, gyűjtés. Egy része ezeknek a munkáknak megmaradt az adatközlés szintjén, más dolgozatokban viszont a névanyagot érintő elemzést is találunk. A kutatásokról összefoglaló jellegű tanulmány is született Sebestyén Zsolt tollából.¹

1.1. A Beregszász környéki magyarlakta települések helynévanyagát nagyrészt az ő kutatásai alapján ismerjük, aki huszonkét beregvidéki településről adta közre névgyűjtését.² A Beregszászi járásban is akad azonban néhány olyan település, ahol eddig még nem folyt névgyűjtés. Mivel a magyar ajkú lakosság aránya itt a legmagasabb Kárpátalján, ezért jelentős magyar helynévanyagot kell még feltárni ezen a területen is.

1.2. Ungvár vonzáskörzetében az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének munkáját fontos kiemelni. Még 1992-ben adták közre tizennégy település helynévanyagát,³ s emellett meg kell említeni Ungvár és Beregszász összegyűjtött helynévanyagát is, mely az Ungvári Nemzeti Egyetem kutatóinak munkája nyomán egy-egy disszertáció alapját képezte.⁴

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében jött létre.

¹SEBESTYÉN ZSOLT: Magyar helynévkutatás Kárpátalján. *Névtani Értesítő*, 30. (2008) 195–202.

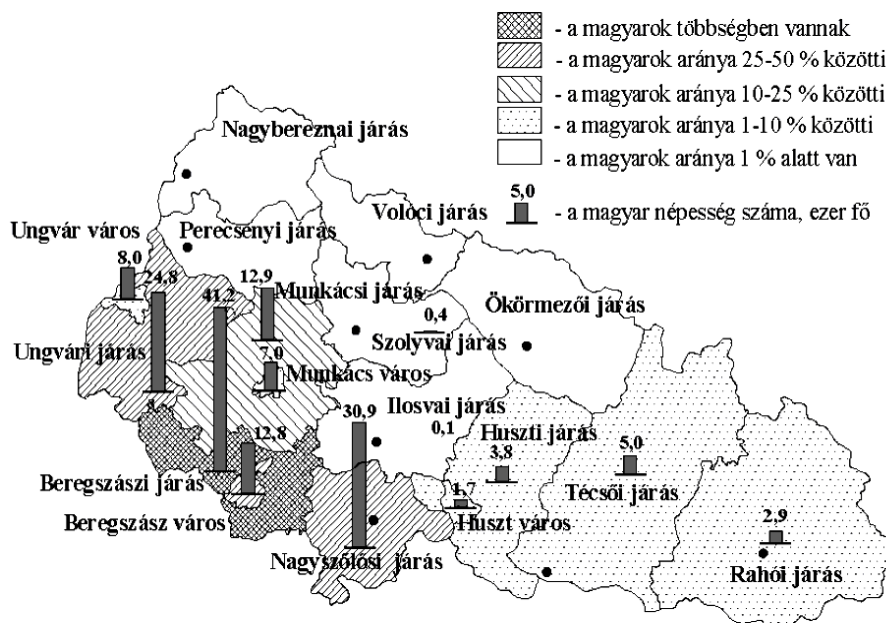
²SEBESTYÉN ZSOLT: A Beregszászi járás 11 településének helynevei. *Magyar Névtani Dolgozatok*, 178. (2002). Uő.: Hetyen földrajzi nevei. *Névtani Értesítő*, 24. (2002) 5–10. Uő.: Tíz település helynevei a kárpátaljai Beregvidékről. *Magyar Névtani Dolgozatok*, 183. (2003). Uő.: *Beregvidéki helynevek nyelvi elemzése*. Nyíregyháza, 2005. Kézirat. Uő.: Beregvidék. *Névtani Értesítő*, 28. (2006) 101–4. Uő.: Dercen történeti és mai helynevei. *Nyelvek és nyelvvaltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére I–II*. Szerk.: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Kolozsvár, 2007. II., 263–72.

³HORVÁTH KATALIN–LIZANEC PÉTER–SZABÓ ERZSÉBET: *Az Ungvári járás 14 településének helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok, 108. Bp., 1992.

⁴ZÉKÁNY KRISZTINA: *Географічні назви місто Ужгорода та його околиць*. Ужгород, 2003. Kézirat. KÖDÖBÖCZ NATÁLIA: *Географічні назви місто Берегова та його околиць*. Ужгород, 2004. Kézirat.

1.3. A történelmi Ugocsa megye Kárpátaljára eső vidékének egészén újabban mélyreható vizsgálatokat végez Kocán Béla. Ennek a munkának bizonyos részei már megjelentek különböző folyóiratok hasábjain.⁵ Kocán alapos kutatómunkájának eredményeként a gyűjtés és feldolgozás példaértékűen tárja fel a terület helynévanyagát a legkorábbi időktől napjainkig.

1.4. Néhány további település helynévanyaga történészek, néprajzkutatók kötetiben látott napvilágot, többnyire falumonográfia részeként, fejezeteként. Ezek a szűkebb szavú adatközlések is értékes nyelvi forrásanyagot szolgáltatnak a nyelvészek számára.

1. ábra. A magyarság száma (oszlopdigrammallyal jelölve) és aránya (kitöltéssel jelölve) Kárpátalján közigazgatási egységenként a 2001-es népszámlálás adatai alapján.⁶

⁵KOCÁN BÉLA: Aklihegy helynevei. *Névtani Értesítő*, 26. (2004) 101–5. Uő.: Nevetlenfalu földrajzi nevei. *Acta Hungarica*, 12. évf. (2004). Ungvár. 32–6. Uő.: Akli helynevei. *Névtani Értesítő*, 27. (2005) 188–91. Uő.: Ugocsa megye korai ómagyar kori szláv eredetű helynevei. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* (2006). 107–28. Uő.: Ugocsa vármegye korai ómagyar kori településneveinek nyelvi rendszere. *Magyar Nyelvjárások*, 44. (2006) 69–82. Uő.: Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest, 2007. 97–112.

⁶MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Matematika és Természettudományi Tanszék. Beregszász, 2005. 28.

A magyarok által sűrűn lakott alföldi területek jelentős részén (ehhez lásd az 1. ábrát) az eddig végzett vizsgálatok is szép eredményeket hoztak már. Kárpátalja hegyvidéki részein viszont jórészt szláv lakosság él. Elszórtan vannak ugyan olyan települések, ahol jelentősebb magyar helynévanyaggal számolhatunk: ezek feltárása a jövő kutatási feladatai közé tartozik.

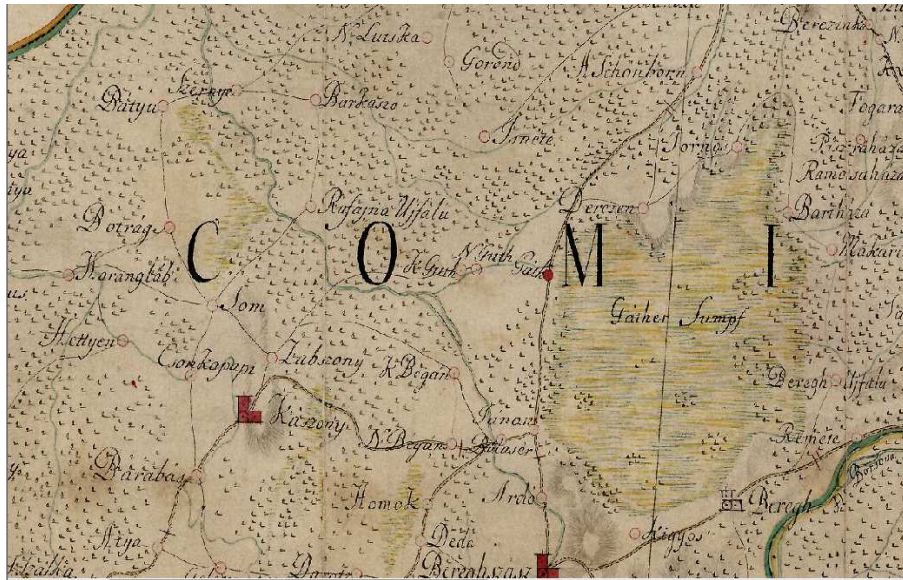
2. A helynévkutatások tekintetében szinte fehér foltot alkotnak azok a jelentős magyar lakossággal rendelkező települések, melyek Munkácshoz esnek közelebb. Ide tartoznak az egykor nagy kiterjedésű Szernye-mocsár körül elterülő települések is.

2.1. A térség korai történelméről nagy lélegzetvételű összefoglaló munkát írt a történész Lehoczky Tivadar *Beregvármegye monographiája* címmel.⁷ Nagy körültekintéssel és részletességgel gyűjtötte össze a vármegye néprajzi, történelmi hagyatékát a legkorábbi időkig visszamenőleg. Részletesen beszámol a *Gáti-tó*-nak vagy *Szernye-mocsár*-nak nevezett terület kiterjedéséről, elnevezéséről is: „E mocsár, mely hajdan szörnyei lápnak, egy 1364. évi ardói határjárás okmányban pedig „Nagy-tó”-nak is íratott – s a Tisza szabályozása előtt valóban nagyszerű tavat képezett –, Bartháza, Makarja, Nagy-bereg, Beregujfalú, Makkos Jánosi és Gát, egykor gróf Schönborn-féle uradalmi úrbéri községek, s az e faluktól határjelekkel elkülönített Egrigy erdő, másrésztől több földbirtokos, mint gróf Károlyi, Kállay, Abonyi sat. tulajdonához tartozó Kigyós, Ardó, Derczen és Fornos helységek közt terül el.”⁸

A mocsár kiterjedését, területét jól ábrázolják a ránk maradt 18–19. századi térképek is. Ezeken jól látható, mely települések környezetét, életét, s így szorosán véve névkincsét érintette a régmúltban, a lecsapolása előtt. Az alábbi, 1788-ban készült térkép, illetve annak részlete a *Gáther Sumpf* elnevezést használja a mocsár azonosítására.

⁷LEHOCZKY TIVADAR: *Beregvármegye monographiája*. 1–3. Ungvár, 1881.

⁸LEHOCZKY TIVADAR: i. m., 1: 53.

1. térkép. Bereg és Ugocsa egyesített vármegyék áttekintő térképe, a postautak feltüntetésével. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1788. (részlet).⁹

Az alábbi, 1799-es térkép nagy kiterjedésű tóként ábrázolja a vizekben gazdag vidéket, de jól látható, hogy hosszan elnyúlik az a terület, melyet lápos, mocsaras tájékként jelez a földabrosz.

⁹Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL). S 12 Div X No 0008: 1 – Geographische Charte des Beregh–Ugotscher Comitats.

alapján Magyarország peremvidékei elenyésző népességgel vagy üres térségként tűnnek fel az Árpád-korban. Kristó szerint Magyarország széleinek térsége „gyakorlati értelemben volt üres”, és alacsony népsűrűségük alapján említettek itt az oklevelek lakatlan vidékeket.¹⁴

Kniezsa István szerint a Laborc, Ung és Latorca völgyeire vonatkozólag (ez a Szernye-mocsártól kissé északabbra fekvő terület) világos a kép: „biztosan tudjuk, hogy itt, a Vihorlát hegyláncon túl, semmiféle település a XIV. századig nem volt. A Vihorlát és a Keleti Beszkidek közti medencéket a XIV. századtól kezdve ruténnel telepítették.” Leírja, hogy a szláv telepek zöme a Tisza-Szamosszögben, azaz a Szamosháton helyezkedett el. Keletre azonban, a „Szamos völgyében felfelé telepeik mind ritkábbakká válnak, aminek okát e vidék részben mocsaras, részben pedig őserdővel borított hegyvidéki jellegében kell keresnünk.” Kniezsa István úgy véli ugyanakkor, hogy a „Szernye-mocsár és a Tisza közti mocsaras-erdős terület víz- és helynevei túlnyomóan szláv eredetűek.”¹⁵

Kiss Lajos Bereg megye korai történetéről írva kifejti, hogy a „tiszaháti rész a XIII. században magyar lakosságú volt, a mocsaras síkság és a hegyek alja vegyesen szláv és magyar. A tatárjárást követően települt be Beregszász német lakossággal. A hegyvidék benépesítése a XIII–XVI. század fordulóján indult meg Ilosvának és Bilkének vlach kenézek számára történt adományozásával. Ruszin telepítésekre az Árpád-korban még nincs adat.”¹⁶

A nyelvészek a neveket vallatva próbálnak tehát pontosítani a népességtörténeti képen, de mint egyre több kutató bizonyítja, ennek nagyon sok buktatója van, nem árt tehát óvatosan kezelni a már bizonyítottnak vélt tételeket is. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy önmagában egy név nyelvi eredete nem ad lehetőséget arra, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le a népesség összetételéről, legfeljebb a névadás mozzanatáról, a névadók nyelvi hovatarozásáról mondhatunk általa valamelyest biztosat.

3. A mai helynévanyagban találunk ugyan olyan elemeket is, amelyek sok évszázaddal korábbi idők történéseire is rávilágítanak, de nagy többségük a közelmúlt századok emlékét őrzi. A környezet változása a neven keresztül, a helynevek változásán át is tetten érhető. A Szernye-mocsárt lecsapolták, így értékes termőföldek, legelők keletkeztek a helyén. Ezek után jelentősen megváltozott a táj arculata, gazdasági felhasználása. A feljegyzések szerint a Gáti-tónak, Szernye-mocsárnak, Szernyei-lápnak s Nagy-tónak

¹⁴KRISTÓ GYULA: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp., 2003. 84.

¹⁵KNIEZSA ISTVÁN: *Helynév- és családnév-vizsgálatok*. Bp., 1938/2000. 412.

¹⁶KISS LAJOS. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Szerk. HEGEDŰS ATTILA. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba, 1999. 235.

is nevezett tó 28701 hold területű volt, s az ármentesített területet a birtokosok között felosztották és eke alá vették.¹⁷

A Szernye-mocsár mellé települt falvak az idők folyamán együtt éltek a vidék természeti adottságaival: a lápos határban lévő sok folyó- és állóvízzel. A nagy kiterjedésű mocsár a falvak életének meghatározó tényezője volt, a lakosság halászzattal és az arra többnyire csak átmenetileg alkalmas területeken legeltetéssel foglalkozott. A mocsár lecsapolása hosszú ideig tartott: az 1860-as években kezdték, de még az 1930-as években is folytak munkálatok. Egész névbokrok őrzik ennek a folyamatnak – például Dercen település határában – a nyomát: *Kubik, Kubiknál, Kubik-gödör, Kubik-árok, Kis-töltés, Nagy-töltés*. Hasonlóan a vízvezető árkok nevei, például: *Gróf árka, Csalhó-árok, Bogár-árok, Mezsde-árok, Drenázs-árok, Drenázs-sánc, Drenázs-földek* stb.

Az állóvizek a mocsár lecsapolása után nagyrészt eltűntek, de neveiket továbbra is használják. Több település határában gyűjtöttem például *Tó* nevű szántóföldre vagy legelőre utaló adatot. Ezek egy része ma is vizesedésre hajlamos, de mezőgazdasági hasznosításra valamelyest már alkalmassá vált, ilyenek például: *Tó, Virágos-tó, Tó-rész, Tó alja, Tói lejáró, Tengeris-tó*. Megfigyelhető, hogy sok esetben ezek a nevek már teljesen a megváltozott jelentésnek megfelelően élnek a névhasználók nyelvében, pl. a *Tóba* hajtják az állatokat legelni, vagy éppen a *Tóba* mennek kapálni, a *Tengeris-tó* pedig azért viseli ezt a nevet, mert kukoricát, tengerit természetesen rajta.

A művelés és a megváltozott hasznosítás természetesen más vonatkozásban is tetten érhető. Így például az 1903-as kataszteri térképen feltüntetett *Kenderáztató* nevet ma már nem ismerik az adatközlők, illetve a kolhozosítás nyomán teljesen kivesztek az olyan helynevek, mint például a *Kisbirtokosok tagja*, hiszen a kisebb háztáji földeket is állami tulajdonba vették, s a kis parcellákat egybeszántották.

Megjelentek azonban az olyan nagyüzemi gazdálkodásra utaló helynevek, mint például a *Negyvenegy hektáros, Tizenhat hektáros, Huszonhét hektáros, Negyvenkilenc hektáros, Harminchat hektáros*, illetve *Első-, Második-, Harmadik-dűlő* stb., melyek között az adatközlők meglepően jól tudnak tájékozódni, s a földet művelők nyelvhasználatában ezek is beépültek a hagyományosnak mondható helynevek körébe.

4. A többnyelvű Kárpátalja kiváló lehetőséget kínál a nyelvi kölcsönhatások helynevekre gyakorolt befolyásának kutatására is. A nyelv dinamikus változása a helynevek rendszerében is szembevető változásokat idéz elő: a többnyelvűség a helynevekben is megjelenik, bár a szakemberek egy része

¹⁷LEHOCZKY TIVADAR. *Beregvármegye monográfiája*. Beregszász, 1918. 10.

úgy tartja, hogy a nevek változásra való hajlandósága általában nem nagy mértékű.

A terület a honfoglalástól 1918-ig a Magyar Királysághoz tartozott, ezt követően a nyelvi érintkezések jellegét az éppen aktuális államnyelvek jelentősen meghatározták az addig is többnyelvű területen. Kárpátalja 20. századi történelme rendkívül fordulatossá volt: hat különböző államhoz tartozott, és az egymást váltó államalakulatok más-más hivatalos nyelvet hoztak a mindennapokba. Ez természetes módon jelentős hatással volt a kárpátaljai magyar nyelvhasználók nyelvére, nyelvválasztási szokásaira, nyelvhasználatára is.¹⁸ Jelentős változást leginkább az egykori Szovjetunió nyelvi, gazdasági intézkedései hoztak: a szovjet éra jelentősen módosította a földművelés módszereit, átalakította a tulajdonviszonyokat, a hivatalos orosz (később ukrán) nyelv meghatározta a terület nyelvi képét. A helynevek változásában jól megragadható tendenciának mutatkozik az a jelenség, hogy a hivatalos névhasználat, illetve a térképekre írt helynevek presztízse felülírhatja a sokéves hagyományokat még egy sok tekintetben állandónak mondható rendszerben is.

4.1. A fentiek szemléltetésére a Szernye-mocsár vidékén végzett helynévgyűjtéséből, közelebbről Barkaszó község névanyagából merítem az alábbi példáimat. A településről 1881-ben Lehoczky Tivadar azt jegyezte fel, hogy magyar helység. Az adatközlők elmondása alapján arra lehet következtetni, hogy a szláv lakosság a 20. század elején még mindig csak kisebb számban volt jelen a községben, s a mára jelentősebb hányadú orosz és ukrán anyanyelvű lakosság nagy része az utóbbi évtizedekben települt Barkaszóra. (A lakosság lélekszáma 2001-ben Barkaszón 2236 fő, ebből 64,9% magyar, 12% ukrán, 21% roma nemzetiségű.)¹⁹ Az infrastrukturális, ipari fejlesztések és a vasúthálózat is nagy fordulatot hozott a településre, hiszen több állami létesítményt telepítettek a községbe, így például vasúti átrakodó helyet, nagyobb vasúti hivatalokat, katonai létesítményeket. Ezekbe az újabb munkakörökbe nagyrészt az állam delegálta a megfelelő szakképesítésű és többnyire orosz vagy ukrán ajkú dolgozókat: a település nyelvi képe a közelmúltban ennek révén is jelentősen módosult. Közel száz éve a szláv hivatalos nyelvi közeg befolyása alatt sajátos módon jelenik meg a nyelvi változás a helynevekben is.

4.2. A közelmúltban Póczos Rita végzett kutatásokat kétnyelvű helynévanyagot vizsgálva. A baranyai Sásdi járás német és magyar névállományának egészére vonatkozóan azt tapasztalta, hogy a névalkotás szabályrendszere megőrzi saját nyelvi karakterét mindkét nyelvben, annak ellenére,

¹⁸Ehhez lásd például CSERNICKÓ ISTVÁN szerk.: *Nyelvek, emberek, helyzetek. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben.* Ungvár, 2010.

¹⁹MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN: i. m., 83.

hogy adott esetben huzamos idejű együttélésről beszélhetünk.²⁰ Póczos Rita úgy látja, hogy „az átvételek arányát nagymértékben befolyásolják a presztízsvizonyok: a nyelvi szempontból magasabban lévő közösség élen jár a névadásban, míg az alacsonyabb presztízssú névhasználók hajlamosabbak a már meglévő helynevek átvételére. Vélhetően jelentős szerepe van a hivatalos szituációknak is a helynevek átvételében, fennmaradásában.”²¹ A kétnyelvű közösségek helynévrendszere változásának megragadásában nagyon fontosnak tartom azt a megállapítást is, miszerint a nevek beilleszkedése az átvevő nyelvbe különböző fokozatokban történhet. A nevek utóélete így a kétnyelvű névállomány körében egy integrációs skálán képzelhető el, melynek „két végpontját egyrészt azok a nevek alkotják, amelyek a beilleszkedés során semmilyen változást nem szenvedtek el, másrészt pedig azok, amelyek fonológiai és szemantikai szerkezete is változik.”²²

4.3. Barkaszó helynévanyagának feldolgozása során orosz, illetve ukrán eredetű helyneveket is feljegyeztem a nagyrészt magyar anyanyelvű vagy éppen kétnyelvű adatközlőktől. Ezek a nevek arról tanúskodnak, hogy valóban felfedezhető egyfajta változási irány a nevek életében, a nyelvi együttélés fokozatai kézzelfoghatóan megmutatkoznak a helynevek példáján is.

A hivatalos nyelv hatása és az infrastrukturális változások jelentősen változtattak a település nyelvi képén. Az általam gyűjtött nyelvi korpuszban a helynevek csupán egy bizonyos nyelvi szintéren jelennek meg, s véleményem szerint ez azt is mutathatja, hogy a nyelvi együttélés egyelőre nem hozta magával azokat a helynévrendszertani változásokat, melyek a több száz éves együttélés következményeként adathatók, például a fent említett Sásdi járásban a német–magyar kétnyelvű határnevek esetében. Póczos Rita megjegyzi, hogy a népességi viszonyok vizsgálatában főként a határnevek keletkezéstörténeti vizsgálatára érdemes hagyatkozni, hiszen ezek a nevek a társadalmi változások iránt érzékenyebbek, és adminisztratív eszközökkel kevésbé rögzítettek.²³ Ebből a szempontból is érdemes tehát végiggondolni a Barkaszón gyűjtött helynévanyag rétegeit. A vizsgált névállományban összesen huszonnyolc objektumnak van valamilyen nem magyar nyelvű előnyelvi változata. Ezek közül csak az alábbi neveknek nincsen magyar megfelelője, tehát az orosz vagy ukrán eredetű név magyar megfelelő nélkül használatos a magyar anyanyelvűek körében is: *Báza*, *Komplex*, *Perejezd*, *Pereválka*, *Propárka*, *Topoly*. E nevek mindegyike valamilyen létesítményt jelöl, melyeket az utóbbi néhány évtizedben építettek (katonai épületek és azok kör-

²⁰PÓCZOS RITA. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, 2010. 171.

²¹PÓCZOS RITA: i. m., 172.

²²Uo.

²³PÓCZOS RITA: i. m., 172.

nyéke, vasúti átjárók, egyéb vasúti közlekedéshez kapcsolódó helyek nevei). Csupán egy-két esetben találkozunk olyan helynévalakokkal, melyekben szó szerkezeti szinten kapcsolódik össze a magyar és szláv névrész, például: *Szernyi perejezd*, *Szilpós bolt*. Ezek a fent említett skála fokozatainak már egy újabb szintet képviselhetnek ugyan, de számuk egyelőre elenyésző.

Összesen tizenöt olyan nem magyar nyelvű helynevet találtam a településen, melyek közvetlenül a közelmúlt földművelési változásaihoz, infrastrukturális átalakuláshoz köthetők. A korábban említetteken kívül ilyen a *Csájna*, *Dohánécs*, *Drinázs*, *Kormocsnyij Komplex ~ Promészlovéj Komplex ~ Péemka*, *Fermá*, *Sztáncijá* stb. Ezek közül némelyiknek van magyar nyelvű megfelelője is. Mindössze hat olyan nem magyar külterületi nevet tartalmaz a gyűjtésem, mely a fontosabb határpontokat nevezi meg orosz vagy ukrán nyelven. Ezek a leggyakrabban használt határnevek köréből kerülnek ki, főképpen folyók, erdők megnevezései. Egy részük csupán hangtani változáson ment keresztül a nyelvi integráció során: *Csenik* 'Ченік', *Feruská* 'Ферушка', *Gerzsenovo* 'Герженово', *Potyik* 'Потік', *Vészokonáberezsnéj kánál* 'Високонабережний Канал', *Pod Ráfájlovom* 'под Рафайловом'. A település belterületén az utcaneveken kívül csak a malomnak és a romatelernek van orosz, illetve ukrán megfelelője: *Sztáréj mlén* 'Старий Млин' ~ *Melnicjá* 'Мелниця', *Cigánszkij tábir* 'Циганський табір' ~ *Tábir* 'Табір'. Az utcanevek: *Vulécjá Borkányuká* 'вулиця Борканюка', *Vulécjá Peremohé* 'вулиця Перемоги' ~ *Ulicá Pobedö* 'улиця Перемоги', *Náberezsná ~ Vulécjá Náberezsnája* 'вулиця Набережная', *Tám de hodéty cseredá* 'Там де годить череда', *Zalznodorozsná* 'Залізнодорожна'.

A többnyelvű vidékek névrendszereiben megfigyelhető összefüggések felderítése jelentős hozzáadékkal kecsegteti a nyelvészeket: a régiség névadására, nyelvi jellegzetességeire is fényt deríthet, sőt akár a nyelvi prognózis, nyelvi tervezés bizonytalan talaján is kapaszkodókat nyújthat. Ha nem is éles határvonalak mentén, de tetten érhetők benne azok a nyelvi állomások, melyek a többnyelvű közösségek nyelvi változási folyamatait jellemzik. Az általam példaként felhozott Barkaszó település ebben a folyamatban egy kezdeti változási állapotot mutat, míg például a Póczos Rita által vizsgált kétnyelvű települések helynévrendszerei az interferenciajelenségek magasabb befolyását tükrözik. A Szernye-mocsár vidéke a további vizsgálódások szempontjából mindenképpen szerencsés kutatási területnek mondható, hiszen éppen a magyar–szláv nyelvhatáron fekvő kisebb települések azok, melyek nyelvében a kölcsönhatás fokozatainak színes skálája megragadható.

BÉRES JÚLIA

A Hortobágy mint tájegység*

1. A Hortobágy Közép-Európa legnagyobb füves pusztája, mely a Tisza bal partján, a Hajdúságtól keletre, az Észak-Tiszántúlon terül el. A Hortobágy területén jött létre 1973. január elsején a Hortobágyi Nemzeti Park, mely hazánk első nemzeti parkja. 1999-ben a Hortobágyi Nemzeti Park a Világ Kulturális és Természeti Örökségének listájára is felkerült. A Hortobágyi Nemzeti Park mintegy 82000 hektáros területével 4 tájvédelmi körzetet és 20 önálló természetvédelmi területet foglal magába.

A Hortobágy mint természeti örökség széles körben ismert tájegység, amelynek kulturális vonatkozásai valamelyest a kutatókat is foglalkoztatták. Tudományos elemzések készültek a Hortobágy történetéről, földrajzáról, néprajzáról, a nyelvi jellegéről, hagyományairól azonban nagyon keveset tudunk, a nyelvi szempontból valamely területet lokális kötöttségei miatt leginkább jellemző helyneveiről azonban eddig még nem készült semmiféle feldolgozás sem. E hiány pótlására vállalkoztam készülő doktori értekezésem témájának kijelölésével: munkámban a Hortobágy történeti és mai, élő helynévanyagát kívánom feltárni.

Nem egyszerű már magának a kutatási területnek a meghatározása sem. A mai értelemben vett Hortobágy tájegység pontos körülhatárolása kérdéseket vet fel: számos munka jelzi, hogy eltérnek a vélemények arról, hol is húzódnak pontosan a határai. Tanulmányomban a Hortobágy körülhatárolásának a problémáját vizsgálom meg sorra véve a különböző tudományterületek kutatói által érvényesített nézőpontokat.

2. Helytörténeti szempontból Zoltai Lajos, Debrecen és a Hortobágy egyik legjelentősebb helytörténész kutatója foglalkozott számos munkájában a Hortobágygal, 1911-ben önálló művet is megjelentetett „A Hortobágy. A legnagyobb magyar pusztá ismertető leírása térképpel és 23 szöveggel” címmel. Zoltai írásából kiderül, hogy Debrecen a középkor óta kötődött Máta és Zám területéhez, 1679-ben pedig az ohati határt is megszerezve egy 1701-es jegyzőkönyv szerint *Nagy-Hortobágy pusztá*-nak nevezte el e három egykori település területét.¹ A Hortobágy mai területének nagy részét a 18.

*A publikáció az MTA-DE Magyar Nyelv-és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében jött létre.

¹Vö. PAPP JÓZSEF: *Hortobágy*. Debrecen, 2008. 94.

században tehát Debrecen birtokolta, ekkor a város leginkább legeltetésre használt nyugati pusztáinak gyűjtőneveként kezdték használni a *Nagyhortobágy* kifejezést és 1911-ben is ez az elnevezés használatos Zoltai szerint.² A *Nagyhortobágy* puszta részei, melyek egykori falvak területéből alakultak, Zoltai szerint a következők ekkor: a 26 000 katasztrális hold kiterjedésű Mátá a belé olvadt Papegyházával, a 10 000 holdas Ohat Derzs, Árkusd és Bodajcs elpusztult falvakkal, és a 12 000 holdas Zám Cséccsel.³ Mivel Debrecen Ohat területéből 8500 holdat bérbe adott, a bérlet helyére keleten Elep pusztának Nyírórét, Feketerét és Nagyálomzug részei tartoztak a hortobágyi legelőhöz, mely így összesen 42 000 katasztrális hold kiterjedésű volt.⁴

Már Zoltai megemlíti, hogy hasonló talajuknál és természeti tulajdonságaiknál fogva tágabb értelemben a Hortobágyhoz tartoznak a szomszédos falvaknak, városoknak leginkább legeltetésre használt és a Hortobágygal szomszédos pusztái is: kelet és északkelet felől Balmazújvárosból Karinkót, Nyárijárást, Kónyát, Gáthát, Hortot, Drassát; észak felől Csegéből Cserepest és Kecskést; kelet felől Hajdúszoboszlóból Angyalházát; délről Nádudvarból a „fehér földeket”, valamint a régen elpusztult Szabolcs, Mízséte, Zádor nevű falvakat számítjuk ide, mely együttesen újabb csaknem 42 000 katasztrális holdat jelent.⁵

Hasonlóan vélekedik a Hortobágy név használatáról Béres András is, aki szerint a *Hortobágy puszta* elnevezést a 19. század 20-as, 30-as éveiben kezdték használni, a 20. század elején a *Nagyhortobágy puszta* elnevezés élt, majd egyre inkább a jelző nélkül használt alak vált általánossá.⁶

A második világháború után, 1949-ben a Hortobágy állami tulajdonba került (területe ekkor 53 422 katasztrális hold volt), majd ebből alakult ki az 1960-as években a 75000 holdon gazdálkodó Hortobágyi Állami Gazdaság.⁷

Míg Zoltai helytörténeti szempontból volt kiemelkedő kutatója a Hortobágynek, Ecsedi István néprajzi szempontból ért el jelentős eredményeket, noha geográfiából doktorált („A Hortobágy-puszta természeti viszonyai tekintettel a mezőgazdaságra”, 1908). 1914-ben jelent meg a „Hortobágy puszta és élete” című műve, az első pásztorkodási tájmonográfia, mely nem tipikusan néprajzi mű, keveredik benne a

²ZOLTAI LAJOS: *A Hortobágy. A legnagyobb magyar puszta ismertető leírása térképpel és 23 szöveggel*. Debrecen, 1911. 7.

³ZOLTAI LAJOS: i. m., 7.

⁴ZOLTAI LAJOS: i. m., 7–8.

⁵ZOLTAI LAJOS: i. m., 8.

⁶BÉRES ANDRÁS: *A Hortobágy történelme. Hortobágy: a nomád Pusztától a Nemzeti Parkig*. Szerk.: KOVÁCS GERGELYNÉ–SALAMON FERENC. Bp., 1976. 217. Lásd SZÜCS ISTVÁN: *Szabad királyi Debreczen város történelme*. Debrecen, 1871. 24.

⁷PAPP JÓZSEF: i. m., 113–114.

természetföldrajz és a gazdaságföldrajz az etnográfiaival.⁸ Ő is kiemeli, hogy a Hortobágy nem pontosan körülhatárolható egység, melyen csak a debreceni határba eső területet kell érteni, amit a helyiek a Hortobágy folyó – Szentágotától kezdve csatorna – két partjára eső területként értelmeznek. A geográfusok a szerkezeti viszonyokat tekintik mérvadónak, így pedig minden olyan terület idetartozik, melyet három oldalról homok határol.⁹ Északon eszerint a Tisza felső kanyarulatánál kezdődő homokbuckák, törmelékűpok (Büdszentmihály, Hajdúnánás, Balmazújváros, Cuca, Macs, Nagyhát, Kis- és Nagyhegyes, Hajdúszoboszló), keleten a Körösök törmelékűkapuja (Cholnoky szerint Derecske, Berettyóújfalu, Dévaványa, Gyoma határokkal), nyugaton a Duna-Tisza közéről felhalmozott homokbucka-sorozat határolja a pusztát, délen a Sárrét mocsaras lerakódásai zárják le, mely így – földrajzi értelemben – több mint hatszor akkora terület, mint a debreceni Hortobágy puszta.¹⁰

Zoltai és Ecsedi munkái a 20. század elején keletkeztek, és már ekkor mindkettő megegyezik abban, hogy a Hortobágyot nem lehet a debreceni tulajdonban lévő legelőkre szűkíteni. Ezek a munkák jó kiindulópontot jelentettek a későbbi Hortobágy-vizsgálatokhoz is.

3. A térségre vonatkozó településtörténeti kutatások fontos feladatuknak tekintik, hogy felvázolják a terület településszerkezetének változását. A részleteket illetően ma még távolról sincs tisztázva e folyamat, a kutatók azonban jórészt egyetértenek abban, hogy a Hortobágy területe már a neolitikum óta lakott: kőkori, koraókori, szarmata–hun–avar leleteket találtak itt, majd a honfoglaláskor magyarok települtek erre a területre. Hogy melyik törzs vagy nemzetség pontosan hol élt, arról nincsenek információink, de egyes településnevek tovább őrzik a nemzetségek, nagycsaládok neveit (pl. Ohat, Egyek, Csege¹¹). A későbbiekben a gazdasági fejlődés és a népességgyarapodás miatt egyes nagyobb határu falvak osztódtak, így Ohatból alakult Egyek, Bodajcs és Hodos is. Ohat története különösen érdekes, hiszen Alsó-Szabolcs vármegyének kiemelt települése, két apátsági központjának egyike volt Ohat monostora, a török pusztítás után viszont elpusztult, majd a szomszédos településbe, az egykor belőle alakult Egyekbe olvadt.

A virágzó falvak azonban hamar elnéptelenedtek, ennek okát az alábbiakban vélük megragadhatónak a történészek és a néprajztudósok: a 14. században dúló pestisjárvány, a török pusztítás, a földesúri gazdaságok

⁸SZABADFALVI JÓZSEF: Ecsedi István és a Hortobágy-kutatás. In: *Tanulmányok a Hortobágy néprajzához*. Műveltség és hagyomány XV–XVI. Szerk.: GUNDA BÉLA. Debrecen, 1972–74. 7–8.

⁹ECSEDI ISTVÁN: *A Hortobágy puszta és élete*. Debrecen, 1914. 1.

¹⁰ECSEDI ISTVÁN: i. m., 2.

¹¹Vö. KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Bp., 1997.

korszerűsödése, a munkaerő koncentrálódása, illetve a lakóknak a kedvezőtlen megélhetési viszonyok következtében történő, keleti erdőzónák és a Tisza felé való vonulása. Az elpusztult falvak közül csak néhány, például Egyek, Csege és Nádudvar épült újjá.¹² A többi elpusztult falvat a környező nagyobb városok igyekeztek megszerezni, ebben élen járt Debrecen.¹³

Az elpusztult települések lokalizálását megnehezíti az a körülmény is, hogy a Hortobágy térsége közigazgatási tekintetben sem volt túlságosan stabil: területén jórészt a történelmi Szabolcs és Bihar vármegye osztozott, de érintkezett vele Heves és Külső-Szolnok is, később pedig Hajdú megye. Az elpusztult települések lokalizálása végett a 19–20. században számos ásatást végeztek ezen a területen,¹⁴ így több falu elhelyezkedését tisztázták a kutatók (tudjuk például hol feküdt Zám, Mátá vagy Pródegyháza¹⁵), viszont nagy számban vannak máig vitatott helyzetű falvak is (például Nagy-miklós, melyet Zoltai feltételesen Kunmadaras vagy Nagyiván közelébe, Németh Péter viszont kérdőjelesen Polgár mellé tesz;¹⁶ vagy akár Süldő, melynek lokalizálásával újabban Pásztor Éva is foglalkozott¹⁷). Településtörténeti tekintetben a Hortobágy térképét legutóbb Németh Péter vizsgálta meg átfogó módon, Szabolcs megye középkori településeit áttekintve,¹⁸ tudomásunk van azonban arról is, hogy munkájának készülöben van a második, átdolgozott kiadása. Ez bizonyára újabb eredményeket hoz majd a Hortobágy területén egykor létezett települések azonosításában is. Reményeim szerint a pontosítást segíthetik azok a történeti és élőnyelvi helynévadatok is, amelyek fent említett doktori értekezésem anyagát képezik. (A helynevek ilyen irányú felhasználhatóságát jól példázzák Pásztor Évának a fentiekben idézett,¹⁹ Süldő településsel kapcsolatos vizsgálatai is.)

4. Néprajzi vonatkozásban az 1970-es években fordult ismét erőteljesebben a figyelem a Hortobágy felé. Ezekből az időkből két kiadványt kell megemlíteni. A „Hortobágyi hármashatár” című mű néprajzi vonatkozásban Debrecen, a Tiszán inneni részek, Dél-Borsod és Dél-Heves

¹²PAPP JÓZSEF: i. m., 81–83.

¹³Vö. ZOLTAI LAJOS: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából*. Debrecen, 1936.

¹⁴Vö. M. NEPPER IBOLYA–SÖREGI JÁNOS–ZOLTAI LAJOS: *Hajdúsági halmok*. Hajdúsági Közlemények 8. Hajdúböszörmény, 1981.

¹⁵Vö. ZOLTAI LAJOS: *Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában*. Debrecen, 1926. 43–44, 56–57. és NÉMETH PÉTER: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. 159.

¹⁶ZOLTAI LAJOS: *Ismeretlen részletek...*, 167. és NÉMETH PÉTER: i. m. 140.

¹⁷PÁSZTOR ÉVA: *Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről*. *Helynévtörténeti tanulmányok* 5. (2010) 169–187.

¹⁸NÉMETH PÉTER: i. m.

¹⁹PÁSZTOR ÉVA: i. m.

területeit is említi a Hortobággal összefüggésben,²⁰ és kiemeli, hogy a kutatás különossége, hogy a Hortobágy népessége nem vizsgálható a gyér lakosság miatt, így a néprajzi vizsgálatok során azoknak a helyeknek a lakosságának ismeretére kell támaszkodni, ahonnan a Hortobágyon ideiglenesen vagy hosszabb ideig tartózkodók kikerültek. Így a hortobágyi népek néprajza részben azonos, részben attól függ, ahonnan származnak: ebben a vonatkozásban leginkább Nádudvar, Tiszacsege, Polgár, Egyek, Balmazújváros, Tiszafüred, Görbeháza, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hajdúnánás érdemel figyelmet és Debrecen nyugati része.²¹

Az egykori Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke külön kötetet szentelt a Hortobágy néprajzának tanulmányozására.²² A tanulmánykötetben nincs meghatározva, hogy mely településeket tekintenek a Hortobágyhoz tartozónak, és a különböző néprajzi szempontok vizsgálatakor az egyes kutatók a maguk vizsgálta témakörnek megfelelően értelmezik a pusztá határait. A tanulmányokból az is kitűnik, hogy egy-egy tudományterületen belül is milyen sokféleképpen alakulhat a Hortobágy-kép: a pusztai állattartás, a hiedelemvilág, a betyárok vagy a halászat vizsgálata mind más és más Hortobágy-fogalmat ad.

A kötetben Bodó Sándor a Hortobágy északi részének Polgár, Görbeháza, Hajdúnánás, Hajdúdorog, Tiszacsege, Egyek; déli részének Balmazújváros, Nagyiván, Hajdúszoboszló, Nádudvar, Püspökladány településeket tekinti; a keleti részt pontosan nem határolja körbe.²³ Gunda Béla az előbbieket közül Görbeháza, Püspökladány településeket nem vizsgálja, viszont Hortobágy környékének tartja még Debrecen, Hajdúböszörmény, Kaba, Tiszafüred határát is.²⁴ Dömötör Sándor szerint a Hortobágy hajdan Balmazújvárostól Tiszafüred aljáig, Karcagig vagy Kunszentmártonig terjedt.²⁵

Barna Gábor a Hortobágy hiedelemvilágának a kutatásakor azokat a helyeket vizsgálta, ahonnan a legtöbb pásztoreMBER került ki a Hortobágyra: Tiszacsege, Nádudvar, Balmazújváros, Tiszaörs, Egyek, Nagyiván, Debrecen és a hajdúvárosok; de nem ragaszkodik a szűkebb értelemben vett Hortobágy-környék határához, hanem a környező területet is megvizsgálja, melynek ebben a tekintetben köze lehet a Hortobágyhoz. Így foglalkozik a Nagykunsággal, valamint Tiszaigar, Tiszaszőlős, Tiszaszentimre,

²⁰Hortobágyi hármashatár. Szerk.: SZÖLLŐSI GYULA. Debrecen, 1973. 25.

²¹SZÖLLŐSI GYULA szerk.: i. m. 26.

²²Műveltség és hagyomány XV-XVI.

²³BODÓ SÁNDOR: Az igavonó szarvasmarha a Hortobágy vidékén. Műveltség és hagyomány XV-XVI. 52.

²⁴GUNDA BÉLA: A nő helyzete a juhász közösségben. Műveltség és hagyomány XV-XVI. 225-244.

²⁵DÖMÖTÖR SÁNDOR: Angyal Bandi a Hortobágyon. Műveltség és hagyomány XV-XVI. 245.

Tiszaörvény, Tiszaderzs, Tiszafüred, Újszentmargita, Polgár, Tiszavasvári, Kaba és Püspökladány településekkel,²⁶ későbbi kötetében pedig kutatópontnak jelöli Tiszadobot, Kunmadarast, Karcagot, Kisújszállást, Derecskét is.²⁷

A néprajzkutató Papp József több monográfiát is szentelt a Hortobágnak.²⁸ Legutóbbi munkájában a következő településeket tartja a Hortobágy alkotórészének: a Hortobágy folyó melléke Balmazújvárossal és Hortobágy falu; a Hortobágyi Tiszamente Kistérség települései: Tiszadob, Tiszagyulaháza, Újtikos, Polgár, Görbeháza, Folyás, Újszentmargita, Tiszacsege, Egyek; a hajdúvárosok közül Hajdúnánás, Hajdúdorog, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Nádudvar; a Nagykunságból Kunhegyes, Karcag, Kunmadaras és Heves megyéből Tiszafüred, Nagyiván legelői.²⁹

Janó Ákos a közelmúltban önálló kötetben adta közre a hortobágyi pásztorkodással foglalkozó néprajzi vizsgálódásait, az ő Hortobágy-fogalmába a következő települések tartoznak: Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúnánás, Tiszavasvári, Polgár, Görbeháza, Újszentmargita, Tiszacsege, Tiszafüred, Egyek, Tiszaigar, Tiszaörs, Nagyiván, Kunmadaras, Karcag, Püspökladány, Nádudvar, Hajdúszoboszló, Nagyhegyes, Balmazújváros.³⁰

Összességében elmondható, hogy a néprajzkutatók meglehetősen tágan – noha távolról sem egységesen – értelmezik a Hortobágy fogalmát: a sajátos hortobágyi életforma következtében e táj szellemi-tárgyi kultúrája, úgy tűnik, nagyobb távolságokra is kisugárzik.

5. A különböző szempontokat érvényesítő, különböző tudományterületekhez tartozó kézikönyvek Hortobágy-értelmezését is érdemes röviden megvizsgálnunk. Ezekre az jellemző, hogy a történeti névalakulásnak megfelelően a Hortobágy folyónak tulajdonítanak meghatározó jelentőséget a tájnévfogalom létrejöttében és használatában. A néprajzi munkákban a következő meghatározást találjuk a *Hortobágy*, *Hortobágy melléke* szócikk alatt: a Hortobágy folyó két partján fekvő legelő, síkság neve, ezekből a legelőkből kisebb részt birtokolt több környékbeli település: Hajdúböszörmény, Balmazújváros, Nádudvar, Püspökladány,

²⁶BARNA GÁBOR: Mitikus alakok a Hortobágy környéki falvak és a hortobágyi pásztorok hiedelemvilágában. *Műveltség és hagyomány XV–XVI.* 273–298.

²⁷BARNA GÁBOR: *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén.* Bp., 1979. 267.

²⁸PAPP JÓZSEF: *Hortobágy-pusztá néprajza.* Debrecen, 2000. ÉS PAPP JÓZSEF: *Hortobágy.* Debrecen, 2008.

²⁹PAPP JÓZSEF: *Hortobágy.* 13.

³⁰JANÓ ÁKOS: *Hortobágy pusztáról fű a szél... Tanulmányok az alföldi pásztorkodás köréből (Hortobágy, Kiskunság).* Debrecen, 2011. 10.

Karcag és Kunmadaras is.³¹ Ezzel a felfogással harmonizál a „Korai magyar történeti lexikon” *Hortobágy* szócikke is, mely szerint a Hortobágy terület a Tiszántúl északi részén, a Hortobágy folyó két oldalán terül el.³² Juhász Dezső a magyar tájnevek történetét vizsgálva a magyarországi Hortobágy folyó környékét tekinti Hortobágnak, és felhívja a figyelmet arra, hogy a korábban gyakori *melléke, vidéke* utótagú névváltozatok a 19. század végére visszaszorultak.³³ Juhász foglalkozik a tájnevek típusaival is, és úgy gondolja, a Hortobágy pusztá víznévből lett tájnévvé.³⁴ A kistájnak a Hortobágy folyó mellékére vonatkozó meghatározásával összhangban áll Ecsedinek azon megállapítása, mely szerint a vidék népei sohasem területéhez, mint inkább a folyóhoz kötötték életüket: a Hortobágyhoz mennek, a Hortobágnál látnak új dolgokat, és a Hortobágy mellé hajtják ki az állataikat.³⁵

A Hortobágy tájegység régi vízrajzát éppoly nehéz azonban megrajzolni, mint a településtörténetét. Az alföldi tájak vízrajzi képe eleve változékony, jelen esetben pedig a Tisza közelsége és a régiségben igencsak gyakori áradásai még összetettebbé teszik a helyzetet. A Hortobágy vizei közül itt most csak a tájnak nevet adó vízfolyásra összpontosítva figyelmünket megállapíthatjuk, hogy ennek egykori jellege, nyomvonala nem könnyen rekonstruálható. Már az is vitatott, hogy a Hortobágy folyó pontosan honnan eredt. Dunka Sándor újabb vízrajztörténeti munkájában részletes leírást ad a Hortobágy vízfolyásairól. Megállapítja, hogy a Hortobágy a hajdúnánási (böszörményi, mikor hogy nevezték) réthez tartozó pródi réten (egyek elképzelések szerint Polgárnál), a Tirimpó felett három ágból eredt, majd felvette a Hollós-ér, a Hattyas, a Bágy és a Szandalik vizét és a Tisza kiöntéseiből táplálkozott (innen a régi elnevezés is: Háromág-Hortobágy). Útja során alább felvette a Kadarcs-Karácsonyfok, Kösely, Árkus, Sáros-ér, Mérges- és Sarkad-ereket is.³⁶

6. A geográfiai munkák is több szempontból vizsgálják, állapítják meg a Hortobágy határait. Szabolcs István a Hortobágy talajaival foglalkozva a következő városokat sorolja ide: Balmazújváros, Nádudvar, Püspökladány, Karcag, Kunmadaras, Tiszafüred, Egyek, Tiszacsege, Polgár.³⁷ Ebből a felsorolásból értelemszerűen hiányoznak az újabb alapítású települések: Hortobágy falut 1966-ban, Folyást pedig 1992-ben alapították.

³¹KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Bp., 1983. 18–19.; és lásd ehhez hasonlóan még: *Magyar néprajzi lexikon II.* Szerk.: ORTUTAY GYULA Bp., 1977.

³²KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994. 269.

³³JUHÁSZ DEZSŐ: *A magyar tájnévadás*. Budapest, 1988. 82.

³⁴JUHÁSZ DEZSŐ: i. m. 24.

³⁵ECSEDI ISTVÁN: i. m. 5.

³⁶DUNKA SÁNDOR: *A Hortobágy-medence régi vizei és a tógazdálkodás*. Budapest, 1996. 12.

³⁷SZABOLCS ISTVÁN: *A Hortobágy talajai*. Budapest, 1954. 14–16.

Magyarország kistájainak katasztere szerint Balmazújváros, Görbeháza, Hortobágy, Tiszavasvári-Józsefháza, Tiszavasvári, Nagyhegyes, Nagyiván, Polgár, Hajdúböszörmény-Pród, Újszentmargita, Újtikos tartozik a Hortobágy területéhez.³⁸

A Veress László–Aradi Csaba–Dunka Béla szerzőhármas pedig a következőképp határolja be a vizsgált területet: „Hortobágyon mint földrajzi kistájon azt Tiszalóktól Dévaványáig terjedő területet értjük, melyet nyugaton a Tisza hordalékkúpja, keleten a Nyírség és a Hajdúság határol, észak-dél irányban a Hortobágy folyó oszt ketté.”³⁹

A sort még folytathatnánk további geográfiai munkák idézésével, a fenti tapasztalatainkat – miszerint egységes Hortobágy-értelmezéssel földrajztudományi szempontból sem számolhatunk – ezek felsorolása legfeljebb tovább színesítené, ám a legkevésbé sem tenné egyértelművé.

7. Az eddig említett tudományterületek Hortobágy-fogalmát azzal a céllal vizsgáltam meg, hogy valamennyire egzakt módon kijelölhessem a kutatási területemet, vagyis hogy mit is vizsgálok akkor, amikor a Hortobágy helynévrendszerével foglalkozom. Ám a különböző nézőpontoknak a megismerése során világossá vált, hogy nem lehet egyetlen érvényesnek tekinthető Hortobágy-fogalmat megadni, hiszen minden tudományterület a saját szempontjai alapján határozza meg a területet. A jövőben élőnyelvi és történeti helynévgyűjtés során térképezem fel az eddig említett települések névkincsét, majd ezeket a neveket megvizsgálva, a határnevek sajátosságai nyomán remélem megrajzolhatónak a nyelvi-névtani szempontból relevánsnak tekinthető Hortobágy-fogalmat.

³⁸MAROSI SÁNDOR–SOMOGYI SÁNDOR szerk.: *Magyarország kistájainak katasztere I.* Budapest, 1990. 204.

³⁹VERESS LÁSZLÓ–ARADI CSABA–DUNKA BÉLA: A Hortobágy hasznosítása. Történelmi kép, A Hortobágy önállósítása, A világörökség elvárásai. *Magyar tudomány*, 45. (2000) 12. sz. 1467.

HORVÁTH PÉTER

A népi kultúra és a néptánc lehetséges szerepe az
interdiszciplináris régiókutatásban

Bevezetés

A regionális tudomány viszonylag új, Magyarországon az 1980-as évektől megjelenő szakterület, illetve tudományos diszciplína, amely több tudományterületet is magában foglal. A tudományág alapvetően társadalmi folyamatokkal és problémákkal foglalkozik területi és térségi-települési összefüggésekben, ennek következtében a társadalmi tér egészét, vagy csak bizonyos részterületeit vizsgálja. Jellemzően tehát a regionális tudomány a társadalmi jelenségeket próbálja leírni és értelmezni, így vonva le hosszabb távú következtetéseit területi vetületekben. Interdiszciplináris jellege miatt főbb metszéspontjában áll többek között a geográfia, a történettudomány, a közgazdaságtan, a szociológia, a politológia, téma-specifikus megközelítésben pedig sok más tudományterület, köztük például az urbanisztika és a kulturális antropológia is.¹

A néprajztudomány művelői nagyobb részt etnográfusok. A népzene és néptánc kutatása azonban meglehetősen speciális, így eddig jellemzően csak egy szűk szakmai réteg, a szakosodott történészek és folkloristák, valamint a tánc- és zenetudományi kutatók foglalkoztak ezzel a területtel. Maga a néptánc-kultúra is kutatható interdiszciplináris dimenziókban, így kutatómódszertanát tekintve rokonítható a regionális tudománnyal és az etnográfiaiával. Erre utal az is, hogy miként változik a táj, úgy változnak meg a közösségek szokásai, ezáltal maga a kultúra, ezen belül pedig a tánc is, hiszen bizonyos közösségeket a területi adottságok összekötnek, míg egyes csoportokat elválasztanak egymástól. Többek között ennek is köszönhető, hogy napjainkban beszélhetünk kalotaszegi, mezőségi, szilágysági, gyimesi, vagy akár hortobágyi, szatmári, gömöri, mezőföldi és galgamenti táncokról, amelyekhez mind-mind külön táji életérzések és szokások, lokális és területi identitások is kötődnek.

Az identitásformáló tényezőket a kulturális antropológia kutatói vizsgálhatják, de a néptánc változásait befolyásolja a történelem is, amelyet

¹BARANYI BÉLA: *Integrált területfejlesztés*. Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma 2013. 9–28.

számos más tudományág, így például a politológia művelői is tanulmányozhatnak. Ennek okán megemlíthetjük a 20. század erős modernizációs törekvéseit, amelynek következtében számos térségben véglegesen felbomlottak az addig még funkcionáló, élő folklór még megmaradt elemei. Az elhaló néptánckultúra azonban Gyöngyösbokréta mozgalom néven kultúrpolitikai támogatásra talált 1931 és 1944 között. Sok településen kis csoportok alakultak és az amatőr helyi koreográfusok elkészítették a falu szabadon járt néptáncai alapján a saját, színpadra állítható kötött műveiket, amelyeknek nemcsak lokális, hanem a budapesti bokrétás találkozók révén regionális és országos szinten is nagy közösségformáló ereje volt.

Később a szocializmus korszakában rengeteg falusi ember vált városiakká, gyári, avagy ipari munkássá, nem kevesen pedig közalkalmazottak és hivatalnokok lettek. A népesség falvakból városokba irányuló tömeges beáramlása miatt is az akkori kultúrpolitikának valamiféleképpen a paraszti műveltséget kellett városi környezetbe emelnie, mivel a nagyszámú új városiak körében – kimondva vagy kimondatlanul – erre is igény mutatkozott. Mi több, sok esetben éppen a népi kultúra iránti igényt kellett megteremteni a „rendszeridegen” környezetbe sodródott milliók számára. Nem véletlen tehát, hogy ebben a korszakban is – eltérő szándékkal és intenzitással – támogatták a népi kultúra magas kultúrába való integrálását. Ha a 20. század második felében nem építettek volna a néptánckultúra közösségformáló és közösségszervező hatásmechanizmusára, valószínűsíthetően még annál is kevesebb néptánc, illetve népzenei anyag lett volna átmenthető napjainkra, mint amennyit összegyűjtöttek a szakterület hajdani kutatói.

A későbbi esettanulmánnyal is bizonyítani szeretnénk, hogy a néptáncot érintő változások is mindig időben és térben zajlanak egy adott közösség életén belül, így a néptánckultúra és a regionális tudományok kapcsolata jelentőségteljes lehet, noha a tudományos köztudatban ez az összefüggés ma még kevésbé ismeretes. Az eddig olyan kevésbé relevánsnak tekintett területek is, mint a népi kultúra és a néptánc azonban fontos szerepet tölthetnek be a múlt, a jelen és a jövő interdiszciplináris régiókutatásában. Ezért is tartjuk rendkívül fontosnak, hogy több település mára már elfeledett hagyományait feltárva, illetve újjáélesztését megcélózva elemezhető, hogy milyen hatással lehetnek azok napjainkban a falvak imázsának és turisztikai vonzerejének növelésére, a lakosság megtartására, vagyis az ott élők jövőjére. A Mikepércsről készült empirikus elemzés azt is igyekszik alátámasztani, hogy a falu nevéhez fűződő koreográfia felélesztése új identitásformáló erővel bír napjainkban is.

A néptánc kultúra regionális identitásképző szerepe Mikepércs esetében

Béres Andrásnak, a neves történész-etnográfusnak és koreográfusnak egy lakodalomban sikerült először megfigyelnie a mikepércsi táncanyagot, amelyet később az adatközlők segítségével szisztematikusan rögzített is. Ennek a gyűjtésnek köszönhetően állította színpadra az 1950-es években Mikepércsi csárdás címmel egyik legsikeresebb koreográfiáját, amely idővel az 1950-ben alapított és később világhírűvé vált Debreceni Népi Együttes nagy népszerűségnek örvendő tánca lett. A koreográfiát számos külföldi fesztiválon – így például 1957-ben Kínában, 1973-ban Tunéziában – is bemutatták. Karthágóban az összevont Hajdú és Debreceni Népi Együttes Hortobágy táncegyüttes néven elnyerte a Nemzetközi Néptánc Fesztivál első helyezését. Meg kell még említeni az 1974-es, dán fővárosban, Koppenhágában megrendezett versenyt is, ahol a Mikepércsi volt az egész rendezvény nyitószáma, amellyel a csoport megnyerte a fődíjat, az Aranyrózsát. Az évek múlásával és az újabb koreográfiai irányzatok előretörésével azonban lassan országos szinten is feledésbe merült a Mikepércsi csárdás.

A színpadi mű legújabb kori történetéhez hozzátartozik annak a fontos kérdésnek a megválaszolása, hogy hogyan és miért kelhetett újra életre ez a koreográfia? Meghatározó lépésnek bizonyult 2001-ben a Mikepércsi Művészeti Iskola megalapítása. A településen ma már az általános iskolás korosztály 65%-a veszi igénybe ezt az oktatási formát, amelyből 37% jár rendszeresen néptánc foglalkozásra. A következő lendületet az adta, hogy 2004-ben, Magyarország uniós csatlakozásának évében Hajdú-Bihar megye vezetői felhívást tettek közzé: a megye valamennyi települése jelölje meg, mit visz magával „hozományként” az Európai Unióba? Mikepércs, ez a Debrecen vonzáskörébe tartozó kis település, ahol lassan feledésbe merül a falusi lét, kevés fellelhető hagyománnyal büszkélkedhet. A faszindelyes templomot találták erre méltónak és a Mikepércsi csárdást, amelyet alig egy évvel azelőtt, 2003-ban elevenítették fel a helyi diákok. A tánc azóta szinte jelképpé vált, hiszen nincs is olyan ünnepség, rendezvény, ahol az iskolások el ne járnák ezt a koreográfiát.

Mikepércsen tehát az ezredforduló környékén egyfajta kulturális tenni akarás indította el és hozta működésbe azt az identitásképző folyamatot, amelyet a magyar kultúrpolitika mozgatórugója 2004-ben lendített tovább. Erről az évről elmondható, hogy amúgy is egy újabb korszak határát jelentette, hiszen Magyarország ekkor lépett be az Európai Unióba. A települések „hungarikumainak” megnevezésével pedig gazdagodott az európai kulturális közösség. Talán nem véletlen azonban, hogy ez a szép gesztus lejátszódhatott ekkoriban, ugyanis a társadalom a kulturális, politikai, illetve gazdasági környezetének erős változásai miatt labilissá válhatott. Európa 20.

századi történelméből erre példák sorát mutathatnánk fel. A megváltozott, vagy éppen változó körülmények között fontos, hogy a közösségekben ne alakuljon ki egyfajta azonosulási zavar. Ilyen esetekben fontos az is, hogy ne kerüljön szembe az egyének és kis közösségek saját kialakult működő társadalmi, politikai, vallási és kulturális értékrendje a többség kívülről meghatározott, esetleg uniformizált, vagy globalizált társadalmi értékrendszerével.² Ez roppant lényeges, mivel így elkerülhető az entrópia, tehát az, hogy szét hulljon a fennálló, vagy az éppen mozgásba lendülő új rendszer.³ Meghatározó, hogy legyen valami kohézió, ami összetartja az adott egész társadalmat, mert különben a rendszer széteséssel fenyegethet és identitásvesztéshez, illetve kulturális regresszióhoz vezethet.

Az Európai Uniónak felajánlott „hozományok” a lokális társadalmon belül önmagukra irányították a figyelmet, Mikepércs esetében pedig tovább is lendítette az identitásképző folyamatot. Ha jól funkcionál a lokális identitás, akkor az karban tartja mind az országhoz, mind pedig a lakóhelyhez kötődő érzéseket. A koreográfia bemutatása a falu lakói számára egyfajta kulturális egyensúlyt biztosított, hiszen valamilyen szinten képes volt visszavezetni őket saját gyökereikhez.⁴

Sokan kerülhetnek kulturális értékvákuumba napjainkban is, éppen ezért a település szintjén folyamatosan foglalkozni kell a helyi identitás adott állapotának megőrzésével és annak fejlesztésével. Mikepércsen a helyi közösségnek azzal is szembesülnie kell, hogy Debrecen nagyváros közelsége miatt igen sok a kitelepülő, és emiatt kezd heterogénné válni a lokális társadalom.⁵ Az öröklött identitás helyébe lépett a választható identitás, ami ebben az esetben – úgy hiszem – részben igaz lehet. A mintegy 4500 fős község már szinte alvóvárosa a közeli Debrecennek. Miután 2004-től a nagyvárosból folyamatosan költöznek ki családok Mikepércsre, így szükség van valamire helyi szinten, ami összefogja a régóta itt élőket, és mindezek mellett hatással lehet a betelepülőkre is. Kellett tehát valami, amitől ez a falu megőrizheti saját identitását a beáramló városi kultúrával szemben.

²BAUSINGER, HERMANN: *Népi kultúra a technika korszakában*. Szerk.: VOIGT VILMOS Bp., 1995. 82. és MARKARJAN, E. SZ.: *A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény*. Szerk.: HOFER TAMÁS–NIEDERMÜLLER PÉTER. Bp., 1987. 90.

³BERSTEIN, B. M.: *A hagyomány és a szociokulturális (társadalmi kulturális) struktúrák. Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény...*, 117.

⁴SHILS, EDWARD: *A hagyomány. Bevezetés. Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény...*, 25.

⁵BÍRÓ ZOLTÁN: *Egy új szempont esélyei. Néphagyományok új környezetben Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Szerk.: BÍRÓ ZOLTÁN–GAGYI JÓZSEF–PÉNTÉK JÁNOS. Bukarest, 1987. 46. és BAUSINGER: i. m., 54.

Mint minden településnek, így Mikepércsnek is fontos az, hogy az itt lakók és az ide költözők számára kedvező képet nyújtson, jobbnak és tetszetősebbnek mutakozzon más községekhez viszonyítva. A választható lokális identitást a betelepülőknek azonban – bármennyire is vonzó legyen az – sok időbe telhet magukévá tenni, ugyanis a községbe költöző urbanizált közeposztályhoz tartozó lakosok igen csak nehezen adják fel városi identitásukat. Életritmusuk, illetve látásmódjuk is erősen eltér a nyugodtabb ütemű „provinciális” világtól. Amíg a kiköltözés mértéke erőteljes és az új telepések megtartják községi, amolyan „semi-urbanizált”, „semi-regionális” szemléletüket, addig valószínűleg fennmarad a két különböző társadalmi csoport között megtalálható kimondatlan szemléletbeli ellentét. Mennyi időnek kell eltelnie, hogy egy újonnan betelepülő család magáévá tegye a mikepércsi identitást? Ez valószínűleg családonként, sőt személyenként is eltérő lehet...⁶

Az Alapfokú Művészeti Iskola 2009. május 15-e óta Béres András nevét viseli. Az intézmény névadó ünnepségén is a csárdás volt természetesen a nyitószám. A rendezvény után a család részéről vetődött fel a javaslat, hogy ha már az elmúlt évtizedek alatt annyian megismerték ezt a koreográfiát, miért ne lehetne összehívni a mai és a régi táncosokat, járják el újra, ezúttal együtt a Mikepércsi csárdást, mint Guinness-rekord kísérletet? Tímár Zoltán polgármester felkarolta, támogatta az ötletet, a megvalósítást pedig Törökné Csécs Lenke néptáncpedagógus, a debreceni Főnix Gyermek- és Ifjúsági Néptáncgyűttes vezetője vállalta magára.⁷

A hivatalosan „tömegszerű” rekordkísérletnek nevezett, legalább ötszáz fő részvételével előadott produkcióra megkezdődtek a próbák Debrecenben és Mikepércsen. Hajdú-Bihar megye több néptáncsoportja, valamint a Debreceni Népi Együttes „öreg táncosai” egymás után jelezték: szeretnének részt venni a rekordkísérletben. Az előadásra jelentkeztek a Hajnalpelika Hagyományőrök, Derecske, Hajdúdorog, Hajdúböszörmény, Monostorpályi, Hosszúpályi, Létavértes, Földes és Fülöp táncosai is. A rekordkísérletre végül 2009. augusztus 15-én, a falunapon került sor. Egyszerre 317 páros járta a Mikepércsi csárdást, köztük a mikepércsi Béres András Művészeti Iskola diákjai is. Az már a helyszínen kiderült, hogy magyar rekord született. Ezt megelőzően hasonló megmozdulás még nem volt Magyarországon. A település – köszönhetően a hatalmas sajtóvisszhangnak – a koreográfia révén országszerte ismertté vált.

A színpadi mű előadásának mindig valamilyen célja és oka van. Az előadás során általában előtérbe kerül a művészi és reprezentációs funkció.

⁶HOBBSAWM, ERIC: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. *Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény...*, 176.

⁷http://nol.hu/kult/tomegszeru_csardas Nol [Online] 2009 (a letöltés ideje: 2013 április)

Folyamatosan változó és átalakuló korunkban a község főbb célja a falu egységes arculatának megőrzése, hagyományainak ápolása, a pozitív jövőkép kialakítása, a régi, illetve az új helyi közösségek megtartása és a lokális identitás formálása, illetve annak erősítése lehet, amely egyfajta társadalmi egységesítést is előirányoz. Ebben a lokálpatrióta vezetés nagyrészt a mikepércsi koreográfiára támaszkodhat, amely egyfajta vonzerőt is biztosít a településnek. Így tehát elmondható, hogy az alkotás társadalomszervező hatást is kiváltott. A hatásmechanizmus működését pedig az alkotó nevét őrző helyi művészeti iskola, a falunapok és más egyéb közösségépítő rendezvények segítik elő.

Mikepércs életében azonban kulturális folyamatosságról a néptánc tekintetében nem beszélhetünk, hiába vált a Mikepércsi csárdás a falu újkori szimbólumává. A modernizáció a folklórhagyományok régi keretének ezen részét teljesen elsöpörte, így az helyben nem maradt átörökíthető. Sok településen a zártabb közösségeknek köszönhetően fennmaradtak a tánc-hagyományok és az azokhoz köthető archaikus elemek. Mikepércsen azonban más a helyzet, mivel nem beszélhetünk zárt közösségekről. A gyűjtés és a koreográfia elkészültének köszönhető csak, hogy valami megmaradhatott az eredeti táncanyagból. Így tehát elmondható, hogy a Mikepércsi csárdás a koreográfiának köszönhetően, egy igazi városi túlélő lett.

Mikepércs több évtizedes kihagyás után az ezredforduló táján kapcsolódott be a magyarországi néptáncmozgalom áramlatába, de mindezek ellenére a falu nevéhez kötődő táncanyag ápolása a kiemelkedő kulturális javakkal bíró település képét biztosítja. Napjainkban próbálják azt a látszatot kelteni, hogy szimbiózis van a fejlődés és a hagyomány ápolása között, mivel rájöttek arra, hogy a tradíciók a tartósság látszatát keltik.⁸ A Mikepércsen lejátszódó folyamat megpróbálja a régi néptánc-kultúra máig élő folytatásaként reprezentálni önmagát.⁹ Maga a tradíció is azonban állandó változásban van az egymást követő lokális generációk és a különböző kívülről érkező csoportok behatásai révén.

Ahhoz, hogy a mi és a miénk tudat kialakuljon, elengedhetetlen a falu által adott lokális tér, illetve maga a település nyújtotta keret.¹⁰ A modernizáció és az ezzel járó hagyományvesztés miatt egy-két generáció kiesett a tánc öröklődésének láncolatából, így ennek következtében a későbbiekben csak folklorizált formájában, koreográfiába zárva fedezhették fel maguk számára újra a Mikepércsi csárdást. Azonban ez a momentum a tradíció

⁸(BAUSINGER: i. m., 54. és HOBBSAWM: : i. m., 172. illetve SHILS: : i. m., 53.)

⁹GRÁFIK IMRE: *Kézműveshagyomány, mint védjegy, avagy az eredetiség garanciája. Hagyomány és eredetiség Tabula könyvek 8.* Szerk.: WILHELM GÁBOR. Bp., 2007. 240–251.

¹⁰HOFER TAMÁS–NIEDERMÜLLER PÉTER: Előszó. *Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény...*, 122. és MARKARJAN: i. m., 80–83.

palástja mögé bújva mégis csak innovatív erővel bírt. A Mikepércsi csárdásról – mivel kötött folyamatokról beszélhetünk – napjainkban elmondható, hogy mint egy megírt, lezárt és befejezett szöveg az időben megmerevedett és formájában nem változott tovább. Ám míg a főbb elemek ugyanazok maradtak, a korszak, a környezet és a generációk változásával mégis más lett az alkotáshoz való hozzáállás, ennek következtében pedig többletjelentéssel tölthetett fel.

Szokásnak, hagyománynak vagy csak kordivatnak tekinthető a koreográfia színpadon tartása a település életében? A divatot mindig az elitkultúra diktálja, és a tömegkultúra fogyasztja. A hagyománytermelés világméretű jelenség, tehát a tömegkultúra része, de a magas kultúrához is ezer szállal kötődik, mivel sok esetben éppen a lokális társadalom vezetői karolják fel, és adják át azt a tömeg számára.¹¹ Ma divatos egy falunapon, vagy más, a település nevéhez kötődő rendezvényen bemutatni valamit, ami népies, és az adott helyhez köthető. De itt ennél azért többről van szó. Igaz ugyan, hogy a régi paraszti kultúra sajátosságának tartott hagyományos falusi szokások, rítusok és a hozzájuk kapcsolódó ünnepek, búcsúk megszüntek létezni eredeti formájukban, de ebben az esetben magával a koreográfiával utalnak vissza arra a komplex hagyományvilágra, amelyet sajátjuknak tekintettek.

A néptánckultúra lehetséges regionális és interregionális szerepköre

Elmondható, hogy Mikepércs nem az egyetlen település a mai Magyarországon, amelyik a rendszerváltás után szimbolikus síkon is igyekszik megfogalmazni azt, hogy miért is jó helyben maradni az ott élőknek, megakadályozva az elvándorlást, vagy éppen egy másik településbe való beolvadást. Ha kezdetét veszi az urbanizált családok kiköltözése, vagy éppen a tömeges elvándorlás, egy kis község lakosainak nehéz elkerülni az akkulturáció hatását. Általában éppen ezért szükséges valami olyan helyi hagyományba kapaszkodni, amely nem csak a település régi lakosainak lehet fontos, hanem akár a beáramló újabb polgároknak is oly módon, hogy vonzalmat ébreszt bennük, így az idők múltával a lokális tradíciók ápolása talán számukra is fontossá válhat. Meghatározó, hogy a választható identitás alternatívájaként felmerüljön az egyes falvakba költözőkben az igény, hogy helyivé váljanak. Ezt a célt is szolgálhatja bizonyos hagyományok újbóli bemutatása, vagy színpadon tartása.¹²

Az esettanulmányból kiindulva felvetődhet a kérdés, hogy Hajdú-Bihar – Bihar Eurorégió más határmenti településein is léteznek-e olyan értékek, amelyek feleleveníthetők a mikepércsi példa alapján? Napjainkban hogyan hasznosítják hagyományaikat a települések? Milyen módon, milyen

¹¹GRÁFIK: i. m., 243–244.

¹²HOBBSAWM: : i. m., 148.

kulturális dimenziókban alakítja az ember a saját életterét? Mitől függ, hogyan képes-e élni egy-egy település, vagy térség a környezete és történelme által nyújtott lehetőségekkel? Annak a kérdésnek a megválaszolása még egyelőre várat magára, hogy meddig és milyen eredményekkel terjeszthető ki a kutatás, azonban megfigyelhető, hogy Hajdú-Bihar – Bihar magyar-román határmenti térségében számos, a néptánckultúrához is ezer szállal kötődő kezdeményezés kapott szárnyra az ezredforduló táján. Ennek következtében napjainkban beszélhetünk Derecskei Verbunktalálkozóról, vagy Kárpát-medencei Vőfélytalálkozóról, amelyet Földesen rendeznek meg. Létavértesen és Székelyhídon pedig idén életre kelhetett az Érmelléki Néptánctalálkozó, amely azt mutatja, hogy a határ mindkét oldalán egyfajta hagyománykeresésről beszélhetünk. Egy-egy közösség tradíciókhoz való ragaszkodását ismerhetjük meg ezekben a történetekben, amelyeknek a kutatásában a több szakterületet is magába foglaló regionális tudománynak fontos szerepe lehet.¹³

Ahogy a Mikepércsi példa is mutatja, vannak még rejtett tartalékok, fel nem kutatott, levéltárakban porosodó archív anyagok, amelyek újra felfedezve fontos kapaszkodót adhatnak mai globalizált világunkban a lokális közösségeknek. A Hajdú-Bihar – Bihar Eurorégiót alkotó két szomszédos megye néptánc tekintetében a kevésbé feltárt területek közé sorolható. A dokumentumok különböző közgyűjteményekben csak elszórtan lelhetőek fel, amelyek jórészt nem, vagy csak részlegesen kerültek feldolgozásra. (Amíg ezek a még feltárható információk nincsenek egybegyűjtve, addig ismereteink ezen a szakterületen csakis részlegesek lehetnek.) Ugyanakkor számos néptánccsoport és népzenező él és dolgozik a magyar-román államhatár mindkét oldalán, illetve sok táncház is működik, amelyek azt mutatják, hogy a kutatott területen van elég érdeklődés és érdeklődő ahhoz, hogy a még fellelhető anyagok összegyűjtésével újabb lendületet kapjon a néptánckultúra és annak közösség- és identitásformáló szerepe a régió életében.

A Hajdú-Bihar – Bihar határon átnyúló, illetve határmenti kapcsolatok és együttműködések eddig eléggé esetlegesek voltak mind a néptánccsoportok, mind pedig a régióban élő és munkálkodó szakmai rétegek között, amit azonban erősíteni lehet. Mindezek mellett pedig újabb kapcsolati hálózatok is kialakulhatnak. Debrecenben és térségében számos nagy múltú néptánccsoport működik, 2003-ban mégis a Szeged Táncgyűttes kezdte meg munkáját Bihar megyében, az általuk elindított Temes megyei minta alapján. Jelenleg mintegy 500 fiatal vesz részt a néptánc oktatásaikon, többek között Nagyváradon, Mezőtelegden, Élesden, Magyarremetén, Köröstárkányon, Pusztaujlakon, Pósalakán, Micskén, Margitán, Biharszentjánoson és

¹³BARANYI BÉLA: *Új kihívások egy kisváros inter regionális kapcsolataiban a magyar-román határszélen: Létavértes esettanulmány*. Közép-Európai Közlemények 1–2 szám. 2013. 169–171.

Körösréven is. A határokon és megyéken átívelő tevékenységet a TEMI Szeged Táncgyűttes öt szakembere végzi. Mindkét megyében több alkalommal szerveztek előadássorozatot. Az eltelt időszak alatt az oktatók a határ túloldalán élő és alkotó magyar, illetve román koreográfusokkal és csoportvezetőkkel egyeztetve közösen végzik választott feladatukat, amelyért természetesen semmilyen anyagi támogatásban nem részesülnek. Az utazási költséget Röske község valamint a Csongrád megyei közgyűlés fedezi. *„Év közben valamennyi együttes különböző rendezvényeken vesz részt. Ezek közül kiemelkedett a választási kampány időszaka. Az RMDSZ vezetői azt nyilatkozták, hogy a legnagyobb magyar közösséget a néptáncosok mozgatják meg. Nagy örömünkre szolgál, hogy nagyon jó a kapcsolatunk és kiválóan együtt tudunk működni a megye elsőszámú vezetőivel és a román koreográfus kollegákkal is.”*¹⁴

A táncok szerkezete és felépítésük településenként és nagyobb földrajzi területenként eltéréseket mutat, ezáltal pedig azok összehasonlíthatóvá és elemezhetővé válnak. A különbségeket és a táncokhoz köthető egyéb levéltári adatokat és a terepen végzett munkákat is figyelembe véve várhatóan a néptánc szempontjából részletesebben feltárható lesz a Hajdúság és Bihar – Bihor kulturális kiterjedése. Mivel ez nem mindig azonos a megyék területi lehatároltságával, ezáltal a kulturális átmeneti zónák is azonosíthatóvá válhatnak, amelyek következtében a térségre és településekre vonatkozó egyéb információkra is következtethetünk, illetve össze is hasonlíthatjuk majdan azokat. Ez azért fontos a kutatás szempontjából, mert a természeti, táji, területi megközelítésben jól lehatárolt Hajdúság és Bihar kulturális tekintetben – jelen esetben a néptánc esetében – nem különül el kellőképpen egymástól, pedig a két terület identitását vizsgálva napjainkban is eltérő képet mutat.

A népi kultúra terület- és településfejlesztési dimenziói lokális és regionális összefüggésekben igen relevánsak lehetnek. A városok és falvak régvolt, történelmileg kialakult kapcsolatrendszerei ugyanis részlegesen, vagy teljesen megváltozhatnak, de akár helyre is állhatnak a körülöttünk zajló változások következtében. Ezek az átalakulási folyamatok pedig vizsgálat alá vonhatók, hiszen összehasonlíthatóvá válnak a történelmi, a most működő, illetve az újonnan kialakuló – vagy éppen a nyitottabb magyar-román határok következtében napjainkban helyreálló – kontaktushálózatok is, amelyeket fejleszteni és bővíteni lehet a későbbiekben.

A néprajz elemzi és kutatja a régvolt és mára már nagyobb részt felbomló paraszti kultúra jelenségeit, tárgyi és szellemi kultúráját, viszont a

¹⁴http://szegedtancegyuttes.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=24 (a letöltés ideje: 2013 decembere)

tudatos beavatkozáson alapuló terület- és településfejlesztés egyáltalán nem jellemző erre a tudományágra. Az etnográfusok a kutatni vágyott térségben egyáltalán nem nevezhetők a folklór szerves részének, így személyükkel akarva-akaratlanul is befolyásolták az ott élők életét, és így jövőjüket is. Erdélyben is található több olyan település, amelyek csak azért nem hagyták el szokásaikat, mert az állandóan oda járó kutatók és csoportok miatt megéri életben tartani mindazt, amit a modernizáció máshol már szinte teljesen elmosott.

A szerteágazó vizsgálatokon alapuló tudatos, pozitív kimenetelű beavatkozás, amely egy település, vagy térség életében meghatározó változásokat generálhat, a regionális tudományok egyik fő jellemzője, hiszen erőteljesebben vizsgálja azt is, hogy napjainkban milyen folyamatok zajlanak a települések és a térség életében. Így például arra is keresi a választ, hogy napjainkban miért és milyen módon elevenítik fel bizonyos települések az újra felfedezett régvolt hagyományviláguk egyes elemeit, illetve hogyan és milyen módon lehet visszaadni ezeket a valamikor olyannyira jellemző lokális szokástöredékeket, amelyek ismét beépülhetnek – még ha modernizált vagy megváltozott aktualizált formában és funkciójukban is – a települések mindennapjaiba. A régvolt hagyománykeretek bizonyos szegmenseinek újrafelfedezése lokális szinten szellemiségét tekintve többletjelentéssel töltődik fel. Sokszor formailag is új alakot ölt, így egyfajta „neo-semi rekreációról” – tehát részlegesen újjáalkotott hagyományvilágról, vagyis egyfajta szokás újraalkotásról – beszélhetünk, amely a folyamatosan kívülről érkező hatásoknak is köszönhetően képes továbbformálódni, amennyiben az a településeken is támogatásra talál. Tehát a textus új értelemmel és értelmezéssel töltődhet fel. A település nevéhez kötődő szokások újbóli helyi értéké alakítása pedig talán nem más, mint egy új szokás megalapozása a régi hagyományok mentén.¹⁵

Tény, hogy kialakulhatnak új szokások, amelyek a későbbiekben hagyománnyá válhatnak, ez a folyamat napjainkban azonban sok esetben felülről irányított, mivel az állandósult és fenntartott kontroll elősegítheti a lokális tradíciók kialakítását. Az egyes települések szintjén sok időnek kell eltelnie ahhoz, hogy hagyománynak nevezzük azt a folyamatot, ami kezdetét vehette az ezredfordulón, vagy akár ami a jövőben fog elkezdődni. Sőt, ezeknél a lassan beálló, tradícióvá érlelődő mechanizmusoknál ügyelni kell arra is, hogy a szokások ne váljanak egy teljesen dinamikáját veszített, elcsépelet, unos-untalan ismételt tendenciává.¹⁶

¹⁵ARTYUNOV, SZ. A.: Szokás, rítus, hagyomány. *Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény...*, 104–108. és BAUSINGER: i. m., 105. illetve SHILS: : i. m., 33.

¹⁶BERSTEIN: i. m., 119. és HOBBSAWM: : i. m., 138.

Konklúzió

A különböző részdiszciplínák – így a geográfia, a történelem, a közgazdaságtan, a szociológia, a politológia, az urbanisztika és a kulturális antropológia – mellett a néptáncot elemezhetjük a művészet, illetve a színpadra átdolgozott koreográfiák korstílusának oldaláról is. A néptánckultúra hagyományának ápolása a magyarság életében kiemelkedő és identitásformáló erővel bír, hiszen bár tájanként és területenként eltérő képet mutat, mégis az együvé tartozást szimbolizálja. A magyar táncmozgalom pedig 2011 óta a világ kulturális örökségének részét képezi. Mindez azonban a gyűjtések, az azokból készült népzenei albumok, koreográfiák, tehát a népzeneészek és néptáncsoportok nélkül nem jöhetett volna létre. Bebizonyosodott, hogy amennyiben egy-egy település és bizonyos térségek (Mezőség, Kalotaszeg, stb.) esetében ilyen erős meghatározó lokális identitásformáló ereje lehet a néptáncnak, akkor az más községekben, illetve regionális és határokon átívelő (Hajdú - Bihar – Bihar) interregionális és euroregionális viszonylatokban is nagy hatást gyakorolhat.

Magyarországon azonban kevésbé jellemző a regionális identitás a nagytérségek viszonyában, mivel a hajdanvolt területi régióképző és regionalizációs folyamatokat a történelem viharai gyakran átrajzolták. A nagyrégiós identitás helyett így a kisebb léptékű, de erős hagyományokkal rendelkező, részint bizonyos tájhoz köthető, természeti és földrajzi identitások alakulhattak ki, és ezek lettek a meghatározóbbak. Így napjainkban beszélhetünk hortobágyi, bihari, jászsági, hajdúsági, szatmári, gömöri stb. identitásról, amelyek mind eltérő kulturális hagyományokkal és területi-térségi sajátosságokkal bírnak. A kultúrák elterjedése azonban – hiába neveztek el azokat a természethez, tájhoz, vagy kistérségekhez, illetve megyerendszerekhez kötődőnek – független a földrajzi, vagy a történelmi határoktól. Jó példa erre, hogy Debrecen és a Hajdúvárosok a Nyírségi tájban találhatóak, a Hortobágy is két megye határán fekszik, vagy éppenséggel Bihart is meg lehet említeni, amely két ország területén helyezkedik el.

Bizonyos területek identitáskonstrukciójának megnevezésében tehát egyfelől vagy a táj és természeti jelleg a meghatározó, vagy pedig más részről a történelem nyújtotta keret. Következésképpen a két hajdan együtt élő magyar és román nemzet néptánckultúrájának kutatása bihari dimenziókban is át kell hogy nyúljon a települési, megyei és országhatárokon, hiszen Magyarországon is gyűjtöttek Méhkeréken és térségében román táncokat, zenéket, míg a határ túloldalán is fellelhetők a meghatározó magyar tánc és zenei anyagok, így például Érsemjénben is. Ebben is segíthet a regionális tudomány „szemléletmódja” és módszertana.

A zene és táncstudomány szempontjából is tovább kell keresni az inter- és multidiszciplináris kapcsolódási pontokat más tudományterületek-

kel. A tágabb vizsgálódás ugyanis – így például a regionális tudomány vagy a kulturális antropológia – elősegítheti a téma újszerű megközelítését, a globalizációs és modernizációs folyamatok nem kívánt hatásainak ellensúlyozását, a hagyományőrzést, értékmentést, örökségvédelmet, illetve a lokális és regionális identitás erősítését.

A néptáncművelés újszerű és regionális szemléletű megközelítésének hosszabb távú hatása lehet az is, hogy magával hozhatja a művészeti és reprezentációs funkció erősödését, a Hajdúság és Bihar összeműködő táncművelésének esetleges lehatárolását, a helyi néptáncművelés idő és térbeli változásainak bővebb vizsgálatát, az identitásformáló tényezők erősödését, a települési, térségi, illetve határon és remélhetőleg nemzeteken is átívelő kulturális kapcsolatrendszerek kiépítését és erősítését, amelyeknek a későbbiekben gazdasági vonzatai is lehetnek a kulturális dimenziókon túlmenően. Mindezek mellett újabb fesztiválok és találkozók is létrejöhetnek, bizonyos településeken pedig a turisztikai vonzerő növelése is szóba jöhet azon felül, hogy a végzett kutatásoknak tudományelméleti és gyakorlati vonzata is lehet.

SZABADOS GYÖRGY NORBERT

Felsőoktatási hallgatók civil érintettségének vizsgálata¹

Összefoglaló

Nagyjából 2 éve merült fel a civil szervezeti érintettség kérdése azokból kifolyólag, hogy a rendelkezésre álló, különböző eredetű statisztikák nem adnak egyértelmű képet a civil szervezeti szféra valós fontosságáról. Ez a tanulmány azt a problémát feszegeti, hogy vajon milyen a felsőoktatási hallgatók civil szervezeti kötődése. A témát különösen új megvilágításba helyezi, hogy az önkéntesség gyakorlatát minél korábban igyekszünk elültetni a feljövő fiatal nemzedékben. Annak ellenére, hogy a kutatás nem teljes körű és eredményei sem általánosíthatóak, mégis jelzésértékűek lehetnek a fiatalok civil érintettségével kapcsolatosan.

Bevezetés

2011 az önkéntesség európai éve volt, ennek érvényesítését kormányhatározat rögzítette (1270/2010) és programok révén is erősíteni kívánta. A civil szervezetek és az önkéntesség közötti párhuzam több formában is kifejeződik: a szervezetek létrehozása ezen alapul, szervezeti sajátosságaik miatt egyszerű tevékenységükhöz csatlakozni, maguk a szervezetek többsége is erősen támogatja ezt a fajta szerepvállalást, a civilek célja és az önkéntesek szándékai szorosan összefügghetnek.

Egy korábbi, 2009-es vizsgálat² a hajdú-bihari megyei „klasszikus” civilek körében azt mutatta, hogy a szervezetek többsége jó civil, viszont kevésbé jó gazda, a szervezetek menedzselése több ponton is problémás. Ez nem csupán az önkéntesek problémája, a szervezetek egy része zárkózott jelleget ölt, introvertált, nem igazán keresi a kapcsolatot a külvilággal és nem tesz kísérletet további segítség bevonására sem. Sajnos az esetek többségében nem is civil, hanem az előzőekben említett szakmai/szakértői tudásra

¹A funkcionális vizsgálatok egy részét a Magyary Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány poszt-doktori támogatása segítette, az érintettségi vizsgálatok pedig elsősorban a NEA támogatásából valósulnak meg.

²SZABADOS GYÖRGY (2009): *A nonprofit szervezetek menedzsentje, vezetési sajátosságai valamint a professzionális szakmai irányítás és az eredményesség összefüggései*. Kutatási jelentés a Magyary Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány által kiírt „Humán erőforrás fejlesztése a civil szektorban” ösztöndíjpályázathoz. Debrecen. p. 52.

lenne szükség, valljuk be, ezt pedig nem feltétlenül az önkéntesek tudják a szervezeti tevékenységhez hozzáadni (hanem könyvelők, pályázatírók, lobbisták, stb.).

A felsőoktatási szervezetek számos civil szervezetnek adnak helyet, illetve működésükkel összefügg több civil szervezet tevékenysége is (itt főként a különböző alapítványokat és egyesületeket emelném ki). Fontos lenne számukra az önkéntesek bevonása, tevékenységük ösztönzése, ezt segíti a rendelkezésre álló kapacitás, amennyiben a keresleti és kínálati oldal közelítése megoldható. A szervezeti tevékenységbe történő bevonás némely szak esetében megoldott és támogatott, más szakok esetében az ilyen kezdeményezések teljesen ismeretlennek tűnnek. A helyzet talán még kedvezőtlenebb a kínálati oldalon. Egy korábbi cikk utal arra,³ hogy hallgatói körben nem tekinthető tipikusnak az önkéntességhez történő vonzódás. Erre ugyanakkor több ok miatt is szükség lenne. Jelenleg igen akut problémának tekinthető, hogy a felsőoktatásból kikerült hallgatók munkaerőpiaci integrációja nem zökkenőmentes. Egyértelmű, hogy az elméleti szakmai ismeretek alaposágának hiánya, a legtöbbször szinte teljesen hiányzó, piacképes szakmai gyakorlat, tapasztalat, a szükséges – többoldalú – nyelvtudás megléte, a munkához és munkahelyhez, mint szociális közösséghez való hozzáállás, valamint a hallgatói motiváltság mind-mind olyan probléma, mely tovább mélyíti a szakadékokat a friss munkavállalók és a potenciális munkahelyek között. Mórén⁴ arra hívja fel a figyelmet, hogy a felsőoktatási intézményeknek nagyobb felelősséget kellene vállalniuk hallgatói elhelyezkedési esélyeinek növelésében, amelynek egyik módja a vállalati és civil szférával való szorosabb együttműködés kialakítása. A keresleti és kínálati oldal közeledésének tekintetében sem igazán segítő szándékúak a mai divatos karrier elképzelések, a potenciális munkavállaló érdeklődési körétől sokszor a civil szféra távol áll, gyakran lebecsülik. A mai értékek és normák rendszere a pénzügyek, a bankok, a multik világát preferálja, sajnos az a terület pedig mára a sok eszkimó és kevés foka dilemmáját képezi, tehát sokaknak lenne érdemes új területre eveznie⁵.

Manapság nagyon sok minden az anyagiakról szól, és igen nehéz a fiatalokkal elfogadtatni, hogy a szakmai pályafutás kezdetén – ahol a hallgatók tudása sajnos sokszor nem elégséges – a gyakorlott munkatársakhoz

³SZABADOS GY.–PIEROG A.: Önkéntesség és a civilek. *Tehetséggondozási workshopok a Kodolányi János Főiskolán 3.* Szerk.: SZELE BÁLINT. Székesfehérvár, 2011. 65–70.

⁴MÓRÉ M.: Tanácsadó vagy humánmenedzser? Képzési kínálat és piaci igény az emberi erőforrás területén. *Humánpolitikai Szemle*, 2011/1. 55–63.

⁵OLÁH J.: *A szociális gazdaság jellemzői Magyarországon.* „Hagyományok és új kihívások a menedzsmentben: 140 éves a vezetés és szervezés oktatása a debreceni gazdasági felsőoktatásban” nemzetközi konferencia. Szerk.: DIENESNÉ KOVÁCS E.–PAKURÁR M. Debrecen, 2008. 450–456.

képest egy hallgató, vagy akár egy friss diplomás kevésbé tud hatékonyan hozzájárulni a célok eléréséhez, hiszen a szervezet sikeréhez a gyakorlat biztosította minőségi munkavégzés kell.⁶ Dolgozni nem minden esetben csak pénzért szükséges és érdemes, hiszen ez a tudás legtöbbször még nem igazán piacképes, azaz igazán van még mit tanulni. Sőt egyes szakmák esetén ezért a tapasztalatszerzésért a fogadószervezet kifejezetten költségtérítést vár el, tehát a piacképes szakmai tapasztalatszerzés nem mindig ingyenes. Nehéz átlátni és valójában teljesen szakma- és szervezethez függő, hogy vajon a tapasztalatszerzés milyen mértékben terheli meg, vagy honorálja a hallgatók költségvetését. A civileknél ugyanakkor meglévő szakmai tapasztalatok megszerzése az esetek többségében ingyenes, ritkán zárkóznak el előle (nem feltétlenül keresik, de nem is zárkóznak el). A másik pedig az explicit/látens érdekek felismerése a szervezet munkájához való csatlakozáskor, amely gyakorlatilag egymással összefüggő érdekrendszert képez: saját munkámmal segíteni a civil szervezetet céljai megvalósításában, ezen keresztül pedig egyúttal saját tudásom elmélyítését, felkészültségemet is javíthatom, ami által pedig hosszútávon saját érvényesülésemet támogatom (tegyük hozzá, hogy a civil szervezet – annak profiljától függően – a munkatapasztalat szerzésen kívül az önkéntes egyéb céljainak eléréséhez is hozzájárulhat).

Nemrég hallott kezdeményezés a középiskolai oktatásból kikerülő és jó eséllyel a felsőoktatásba is bekerülő hallgatói tapasztalatszerzés támogatása. A középiskolákból végzős hallgatók esetében ez kötelező lehet (az új köznevelési tv. 6. § 4. bekezdése értelmében 50 óra közmunka-közösségi szolgálat kell az érettségihez, de bevezetés részletei még nem tisztáztak),⁷ és a BSc és MSc hallgatók esetében szakmai gyakorlatok kereteit is jelentetik a civil szervezetek által végzett tevékenységek. Ezek a gondolatok vezetnek el bennünket a civil érintettségként definiált területre.

A kutatáshoz szakmai alapokat és előzményeket jelent Dr. Kovách Imre munkássága,⁸ aki úttörőnek tekinthető az érintettséggel kapcsolatos kutatások terén,⁹ hiszen részleteiben foglalkozott a magyar társadalom agrárérintettségének kérdésével, illetve nagydoktori értekezésében is tárgyalta ezt a témát. Hasonló gondolatmenetet követve jogosan merül fel tehát a megismerés igénye, hogy vajon milyen szerepet játszanak a civil szervezetek társadalmi feladatok ellátásában, milyen szerepet vállalnak az emberek életé-

⁶BÁCSNÉ BÁBA É.: *Az időtényező szerepe a tartalmi vezetési feladatokban*. Szeged: A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására Közleményei II., (2010) 3–4. sz. 126–133.

⁷<http://www.hajdupress.hu/?cikk=11257> (Letöltve: 2013.01.17)

⁸KELEMEN E.–KOVÁCH I. (szerk.): *A vidéki népesség agrárérintettsége. Vidék, mezőgazdaság, Európai Unió csatlakozás-az értékek változása*. Szerk.: KOVÁCH I. Bp., 25–46.

⁹KOVÁCH I.: *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Bp.: MTA Doktori értekezés. 2010. 52–57.

ben? Hány emberhez jut el tevékenységük, életük milyen területén és milyen mélységben? Mennyire érintik a tevékenységükkel a mai magyar társadalmat? A fogalom maga összetett, és több oldala van. A civil érintettség vizsgálata általánosságban azt tárgyalja, hogy milyen összefüggés jellemzi a civil szervezeti szférát és az embereket, milyen a civil szervezetek hatása az emberekre, milyen a társadalmi kötődésük.

Miután az érettségi megújulásának részeként a kormányzat közhasznú munkavégzést várna el a jövőben a végzős diákoktól, érdekes lehet megtudni, milyen ismeretekkel rendelkeznek az egyetemre belépő diákok a civil szervezetekkel kapcsolatban. Ebben a tekintetben különösen érdekes kérdés, hogy vajon mit is tudnak az ilyen korú fiatalok a civil szervezetekről, és hogy konkrétan a hallgatók milyen területen, milyen mélységben érintettek. Ismeretes, hogy nehezen megoldható és megbízhatósági problémákkal övezett a hallgatókat érintő felmérés. Az érintettségi kutatások egy részében ez nagyszerűen megoldható volt, jelen esetben azonban nem volt lehetőség egy reprezentatív vizsgálat részleteit kidolgozni. A felmérés anyagát ugyanakkor úgy kellett meghatározni, hogy az mégis jelzésértékű eredményekkel szolgálhasson. A 2012/2013-as tanévben szociológiát hallgató, túlnyomó többségében elsőéves, gazdasági és sport orientációjú hallgatók számára készítettem elő a felmérést; a kurzus hallgatóinak összességében majd fele lekérésre került (135 hallgatói internetes kitöltött kérdőív).

A vizsgálat módszere survey, az érintettségi kérdőívet adaptálva internetes felvételező fórumon került rögzítésre,¹⁰ 23 kérdésben kérdésenként több item megítélést is vizsgálni lehetett, az interjúazonosító adatokon kívül. A google docs által összegyűjtött adatokat SPSS fájlba konvertáltam és ennek a felmérésnek a legérdekesebb eredményeit mutatom be.¹¹

A vizsgálati eredmények

Amennyiben civil szervezetekről esik szó, tapasztalatom szerint az emberek nem igazán tudják, hogy milyen szervezetekről van szó. Hasonló eredményekkel találkoztunk a kutatás során is (1. táblázat).

¹⁰<https://docs.google.com/spreadsheets/viewform?formkey=dEQ5T09ST2FXd1B0c0pXNjJyTURkake6MQ> (Letöltve: 2013.01.18.)

¹¹A tevékenység által érintett területek egyedi értékeléseit nem szerepeltettem, ez további 7 kérdés.

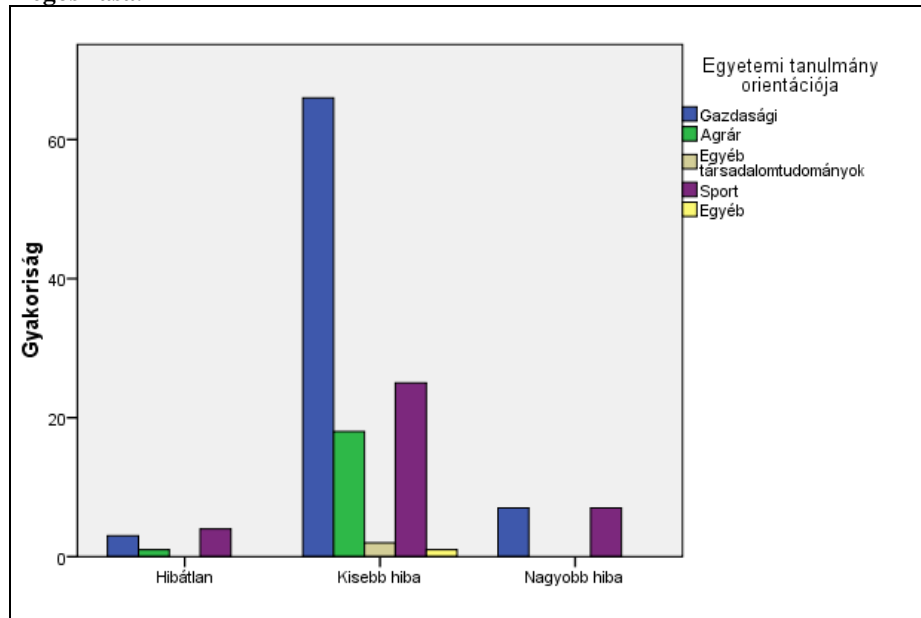
1. táblázat. Ha civilekről esik szó – a szervezetek szubjektív ismertsége.¹²

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Tisztában vagyok a fogalommal, tartalmával	19	14,1	14,1	14,1
Vannak elképzeléseim, ötleteim hogy az mi, de részleteket nem tudok	110	81,5	81,5	95,6
Nem igazán tudom, mit is jelent fogalmában, tartalmában	6	4,4	4,4	100,0
Total	135	100,0	100,0	

Az eredmények azt mutatják, hogy szubjektív alapon a megkérdezettek nagyjából 15%-a tudja, mik is a civilek, a bizonytalanok aránya a minta 80%-át teszi ki, és csupán egy kisebb arány merete bevallani, hogy nem tudja mik is ezek. Az eredmények kontrolljaként felmerült a kérdés, hogy valójában objektíve tudják-e, hogy miről van szó. Az eredmény több mint megdöbbentő. Az új civil törvény értelmében civil szervezet az egyesület, az alapítvány illetve a civil társaság. Hibátlanul 6% tudta (ezen belül is csupán 2 válaszadó tudta teljes pontossággal, mivel hibátlan volt az egy jó válasz is, ha nem is az összeset jelölte meg), a többi válaszadó túlnyomó többsége kisebb-nagyobb pontatlansággal keveri a fogalmakat (köztük az egyéni vállalkozás, szövetkezet és a többi nonprofit is keveredik), 10%-uk pedig egyet sem jelölt meg jól. Az egyetemi orientáció alapján készített ábra (1. ábra) vegyes képet mutat, ám arányaiban jelzi, hogy kisebb és jelentősebb hibákat a gazdasági és sport orientációjú hallgatók vétettek. Külön kurzus szólt a hallgatóknak a civil szervezetekről, és talán az a legszomorúbb, hogy a sport irányultságú hallgatók szakmájuk szerint jobban kellene ismerjék – jövőbeni aktivitásuk miatt – ezeket a szervezeti formátumokat, mivel ez adja megélhetésük és sporttevékenységük alapját.

¹²Forrás: Saját vizsgálatok alapján, 2013.

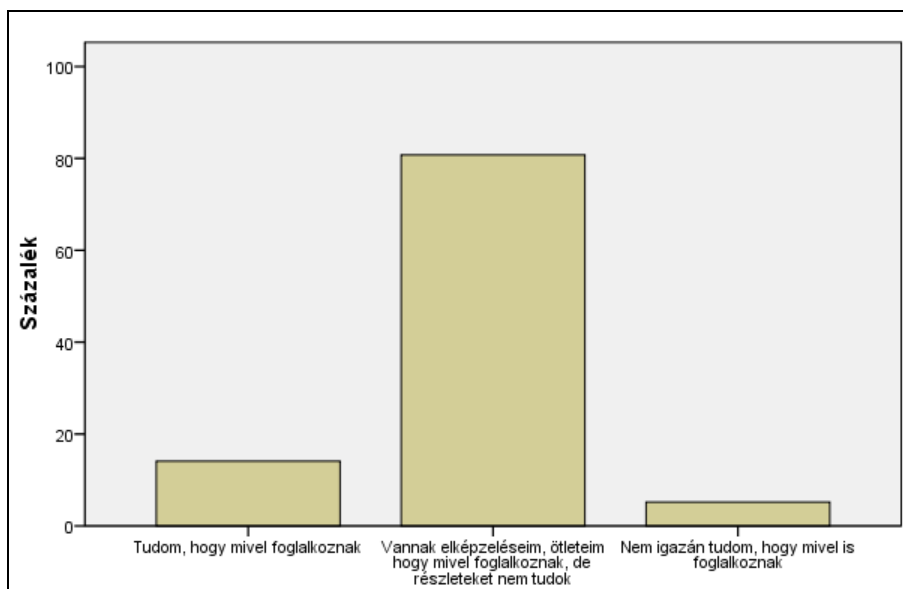
1. ábra. A vizsgált minta tanulmányi orientációja szerinti objektív ismertség megoszlása.¹³

A civil szervezetek tevékenységének hallgatói ismerete a vizsgálatok alapján nem elég erős (2. ábra).

¹³Forrás: Saját vizsgálatok alapján, 2013.

2. ábra. A vizsgált minta megítélése a civil szervezetek tevékenységének tartalmával kapcsolatban.¹⁴

Alig több mint 10% tudja pontosan, hogy mivel foglalkoznak, a válaszadók többsége bizonytalan, és nagyjából 5%-uk merete bevallani, hogy nem igazán tudja a választ. Több mint 50%-uk vallja úgy, hogy a civil szervezetek tevékenysége és a társadalom javítása számára szorosan összefügg, további 45% szerint van bizonyos összefüggés a kettő között. A vizsgálat egyik lényeges momentumja annak feltárása, hogy a megkérdezett hallgatók vajon eddig életük során kapcsolatba kerültek-e már civil szervezetekkel és amennyiben igen, annak milyen a mértéke, mélysége. Az érintettségnek ez a kategóriája érintettségi mélységet jelent, részletei a következők:

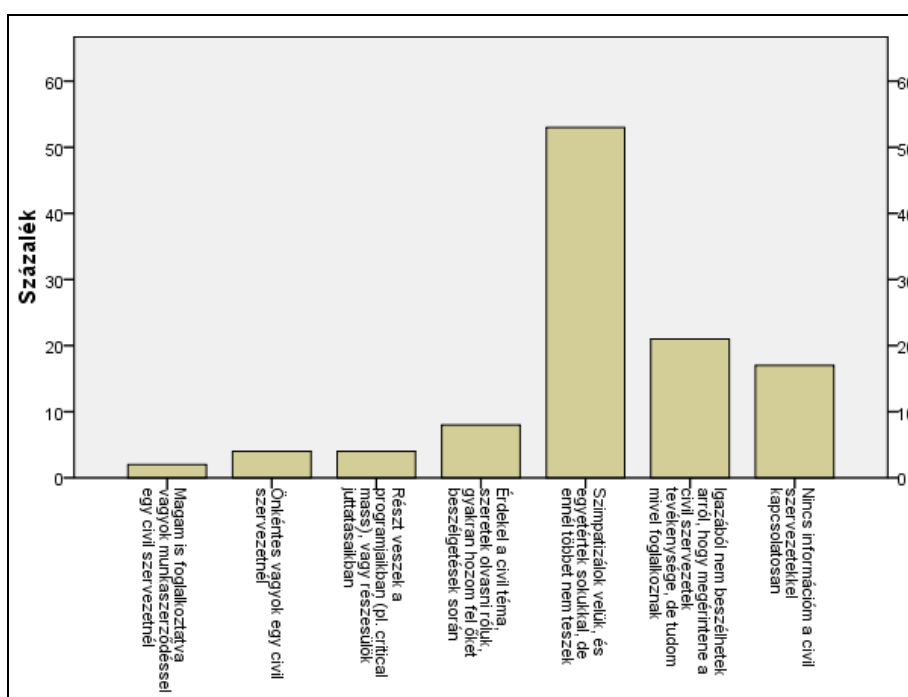
- A tag/foglalkoztatott és önkéntesi hallgatói tevékenység erős érintettséget jelent.
- Közepesen érintett az, aki például részt vesz a programjaikban vagy részesül juttatásaikban.
- Gyengén érintett az, aki főként teoretikusan foglalkozik a témával, érdeklí, olvas róla, vagy épp szimpatizál, de nem tesz egyebet.

¹⁴Forrás: Saját vizsgálatok alapján, 2013.

- Az utolsó két kategória összevonható, nem érinti, de tudja, miről van szó vagy egyáltalán nincs információja, így mindkettő alapvetően passzív az érintettség szempontjából.

A vizsgálati eredményeket a 3. ábra mutatja be.

3. ábra. A vizsgált minta érintettségének megoszlása.¹⁵

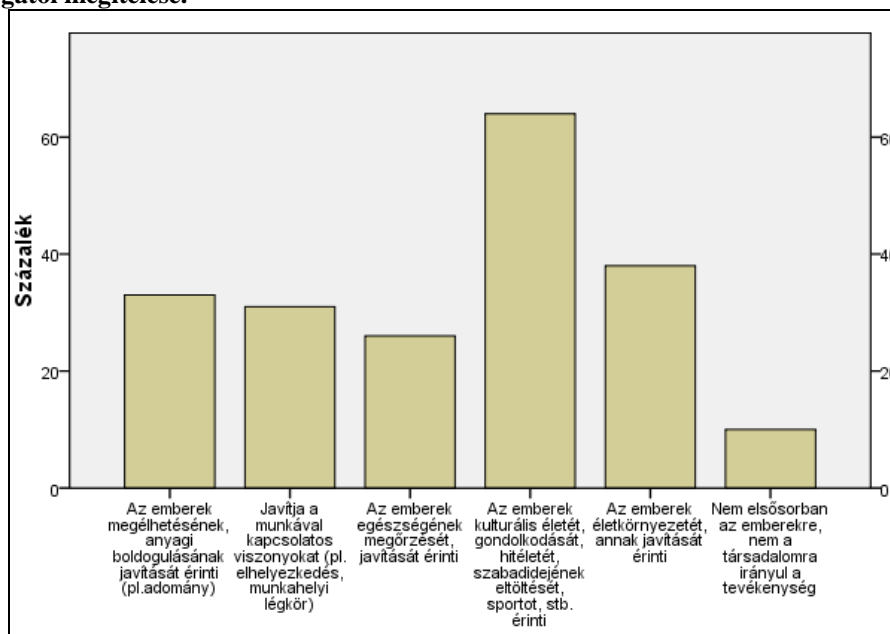
A vizsgálati eredmények alapvetően alacsony érintettségi mélységről tanúskodnak. Alig 6%-uk a megkérdezetteknek erősen érintett, 4%-uk közepesen érintett, 61%-uk gyengén érintett (ám kiemelendő, hogy ezek közül 51% egyetért céljaikkal és szimpatizál velük), 38%-uk pedig nem érintett (több válaszlehetőség miatt van némi átfedés). A szociológusnak nem feladata minősíteni az eredményeket, az eredmények önmagukért beszélnek, és a civil szféra kapacitási hiányaira, támogatottságának visszafogottságára en-

¹⁵Forrás: Saját vizsgálatok, 2013.

gednek következtetni. Az eredmények rávilágítanak a civil szféra viszonylag alacsony ismertségére és magyarázzák is az ebből adódó hátrányokat.

A civil szervezetek tevékenységi területeinek hatása az érintettség egy újabb fejezete, mely megmutatja, a civilek tevékenysége milyen területeken érinti az emberek életét. A KSH kategóriából indultam ki, ott egyes részeket összevontam, és újakat is létrehoztam. A válaszlehetőségek leegyszerűsítik a hatások területeit, a később elindított reprezentatív vizsgálatokban már két új kategóriát is szerepeltettem. A vizsgálatok eredményeit a 4. ábra mutatja.

4. ábra. A civil szervezetek tevékenységeinek hatása és az egyes területek hallgatói megítélése.¹⁶

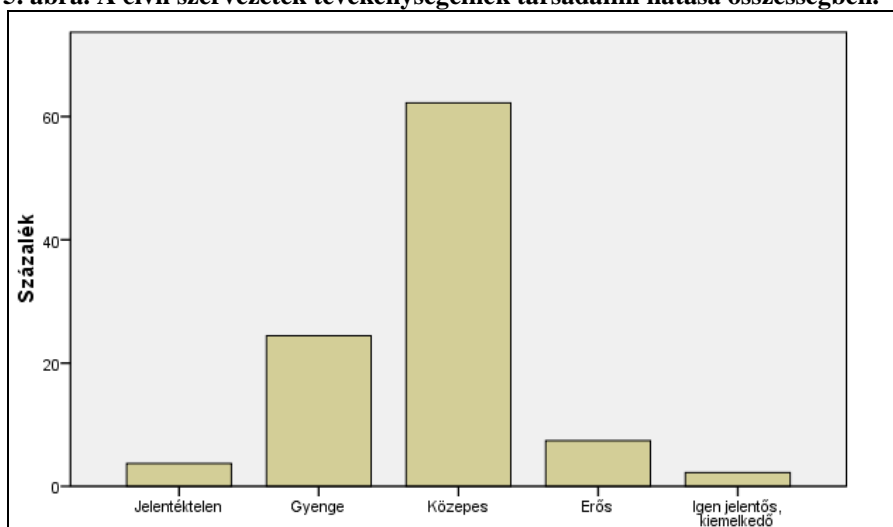
A megkérdezett hallgatók többségében (64%) az a kép él, hogy a civil szervezetek az emberek kulturális életét, gondolkodását, hitéletét, szabadidejének eltöltését, sportot, stb. érintik. Sokak szerint javítja az emberek életkörüzetét (38%), az emberek megélhetését támogatja (33%), illetve javítja a munkával kapcsolatos viszonyokat (pl. elhelyezkedés, munkahelyi légkör javítása). Úgy gondolom, hogy némileg alábecsült a civilek szerepe az emberek megélhetésének támogatásával kapcsolatosan, ugyanakkor érződik az is, hogy a válaszadók szerint is szerteágazó a civilek tevékenysége, annak

¹⁶Forrás: Saját vizsgálatok alapján, 2013.

ellenére, hogy ez nem közvetlenül az emberek megélhetésének megítélésével kapcsolatos.

A felmérés záró kérdése a civil szervezetek súlyának általános megítélésével kapcsolatos (5. ábra)

5. ábra. A civil szervezetek tevékenységeinek társadalmi hatása összességben.¹⁷

Az eredmények azt mutatják, hogy a megkérdezettek többsége szerint a civilek tevékenységének társadalmi hatása összességében inkább közepes vagy gyenge. Az ábra mutatja azt is, hogy a civil szervezetek tevékenységének nincs jelentős hatása a megkérdezett településeken élőkre.

A vizsgálati eredmények értékelése

Az eredmények szerint a fiatalok tudása nem igazán erős a civil szervezetekre vonatkozóan. A megkérdezett hallgatók szubjektíven inkább bizonytalanok a civil szervezetekkel kapcsolatban, objektíven pedig ismereteik hiányosak, és igencsak keverik az olyan fogalmakat, mint a civil szervezetek, az egyéni vállalkozás, a szövetkezet, stb., ugyanakkor többségében tudják, hogy működnek ilyen szervezetek a településeiken és az országban.

A megkérdezettek alapvetően nem igazán tudják, hogy mivel foglalkoznak a szervezetek. A megkérdezettek többsége bizonytalan ebben a tekintetben, ugyanakkor annak fényében, hogy több mint 50%-uk vallja úgy, hogy a civil szervezetek tevékenysége és a társadalom javítása számára szo-

¹⁷Forrás: Saját vizsgálatok alapján, 2013.

rosan összefügg, és további 45% szerint van bizonyos összefüggés a kettő között, érzékelteti, hogy a megkérdezett hallgatók a civil szervezetekkel összefüggésben valamiféle társadalmi javító szándékot éreznek.

Az érintettséggel kapcsolatos vizsgálati eredmények alapvetően alacsony érintettségről tanúskodnak: a megkérdezettek alig 6%-a erősen érintett, 4%-uk közepesen érintett, 61%-uk gyengén érintett (ám kiemelendő, hogy ezek közül 51% egyetért céljaikkal és szimpatizál velük), 38%-uk pedig nem érintett.

A hallgatók nem érzik erősnek a civilek hatását a társadalomra, érintettséget csupán néhány területen érzékelnek. A tevékenységi területeket illetően a civil szervezetek tevékenysége leginkább az emberek kulturális életét, gondolkodását, hitéletét, szabadidőjének eltöltését, sportot, stb. érinti olvasatukban, illetve nagyjából egyenlő, harmadnyi arányuk szerint javítja az emberek életkörüzetét, támogatja az emberek megélhetését, illetve javítja a munkával kapcsolatos viszonyokat. A megkérdezettek túlnyomó többsége biztos abban, hogy a civil szervezetek működése megkönnyíti, javítja az emberek társadalmi életét, azaz pozitív módon látja a civil szervezetek hatását. A megkérdezettek többsége szerint a civilek tevékenységének társadalmi hatása összességében inkább közepes vagy gyenge. A hatás tehát nem elég erős, a többség bizonytalan és nem igazán tud mit kezdeni a civil szervezetek működésének megítélését tekintve.

Az eredmények összességében egy bizonytalan, kevés részletet, konkrétumot tudó, a civil szervezetekkel szemben viszonylag távolságtartó közeget körvonalaznak, ám a megkérdezettek a civilek tevékenységét mégis inkább pozitív, társadalomjavító szándékúnak tartják. Úgy látom tehát összességében, hogy a civil szervezetek kérdésköre új jelenség a frissen belépő hallgatók számára, és indokolt lehetne a kurzusokba a témát kiterjedtebben beépíteni.

GERGELY ÉVA

A teljesítményértékelés során figyelembe vett kompetenciák az egyes vezetői szintek esetén

1. Bevezetés

A fenntartható versenyelőny forrása nem a pénzügyekben vagy a technológiában, hanem az emberekben rejlik.¹ Egy vállalat csak olyan mértékben lehet eredményes, mint amit az ott dolgozó emberek tudása és tehetsége lehetővé tesz. Az emberi tehetség és tudás viszont akkor érvényesülhet megfelelően, ha a vezetés képes a dolgozók szellemi erőit aktivizálni, őket arra ösztönözni, hogy ne csak a szükségeset nyújtsák, hanem a legjobbat, amelyre lehetőségük van.² Az ember olyan tulajdonságokkal bír, amelyek nélkül a termelés nem tud előrelépni, mert a különféle tevékenységekhez szükséges a kreativitás, a rugalmasság, az innovációs készség, amelyekkel csak az ember rendelkezik.³ A tanulmány bemutatja, hogy egyes vezetői szinteken milyen személyes és szociális kompetenciák játszanak fontos szerepet a teljesítményértékelés során, illetve az elvárt teljesítménycélok is minősítésre kerülnek.

2. Szakirodalmi áttekintés

Az elmúlt néhány évben a teljesítménymenedzsmentről s hatékony, gyakorlati megvalósításáról alkotott ismereteink gyökeresen megváltoztak. A 90-es években gyakran csupán egy módszer volt a bonyolultabb teljesítményértékelő rendszer leírására. Sokszor inkább csak azért használták a módszert, hogy valamifajta minősítést adjanak a fizetési döntésekhez, nem pedig olyan folyamatok sorozataként, amelyek a szervezetek és egyének számára egyaránt lehetővé teszik, hogy hatékonyan a teljesítményorientált kultúra kialakítására és fenntartható fejlesztésére összpontosítsanak. A teljesítménymenedzsment a 90-es évek elején új értelmet kapott: folyamat, melyben megoszlik a tudás arra vonatkozóan, hogy mit és hogyan kell tenni ahhoz, hogy el is ériék a kitűzött célokat, továbbá az emberek kezelésének, irányításának olyan megközelítését jelenti, amely valószínűbbé teszi a sikerességet.⁴ A hazai teljesítményértékelési gyakorlat a rendszerváltást követő

¹LYNDA, GRATTON: *Putting people at heart of corporate purpose*. H. n. 2000.

²BAYER JÓZSEF: *Vezetési modellek – vezetési stílusok*. Bp., 1995.

³PFAU ERNŐ: *A mezőgazdasági vállalkozások termelési tényezői, erőforrásai*. Debrecen. 1998.

⁴ARMSTRONG, MICHAEL–MURLIS, HELEN: *Javadalmazás-menedzsment*. Bp., 2005.

időszakban átalakult: míg a korábbi években a bizalmatlanság, szorongás, alacsony önértékelés és tehetetlenség érzése jellemezte a beosztott–vezető kapcsolatokat, mára a formális teljesítményértékelés a piac átalakulásának, valamint a személyzeti munkakörben dolgozók szemléletváltásának köszönhetően a szakmai tevékenység színvonalának egyik fő mutatója. A teljesítményértékelés a megváltozott szemlélet, az újfajta szervezeti kultúra elvárásainak közvetítőjeként is szolgált (egyfajta üzenethordozó funkcióval) a munkavállalók, alkalmazottak felé.⁵

A teljesítménymenedzsment területén jelentős változások mutatkoznak a megindult fejlődés eredményeként. A jelenlegi változás irányai között említhető, hogy a minősítés a korábbiaknál kevesebb célra és ezen belül sokkal inkább a „puhább” célokra összpontosul (pl. személyiségfejlesztés) és a minősítés fő célja a feladatok és meghatározott más fontos szempontok értékelése. Kiemelendő, hogy erőteljesebben igazodnak a szempontok a dolgozók alkalmazási feltételeihez, másként minősítik pl. a külső szolgálati helyeken dolgozókat, a képzésre javasoltakat, a vezető beosztásúakat. A korábbiaknál nagyobb szerepet kapnak a személyes megbeszélések (a kérdőívek kizárólagosságát megtörve). Fontos megállapítani, hogy az értékelési folyamat nem korlátozódik az előljáró szubjektív véleményeire, gyakran erre felkészült értékelő központ (Assessment Center) tárja fel a potenciális teljesítményeket.⁶

A teljesítménymenedzsmentet sokan tévesen egy új teljesítményértékelő rendszernek gondolják, pedig ez a fogalom sokkal többet takar ennél. Valójában a teljesítménymérés csak egy részét képezi a teljesítménymenedzsmentnek. A teljesítménymenedzsment egy jövőorientált rendszer, melynek célja – amellett, hogy az elérendő célok megvalósulását nyomon kövesse – a szervezet által kitűzött célok teljesülésének biztosítása. Ennek elengedhetetlen feltétele, hogy a szervezet tagjai a célokat azonosan értelmezzék, azokat világosnak és egyértelműnek tekintsék. Fontos, hogy érdekelttek legyenek a szervezet tagjai a célok megvalósításában, azonosuljanak azokkal, azaz érdeemes legyen a szervezeti és egyéni célok összehangolása. A feltételek közé sorolható továbbá, hogy az alkalmazottak tudják, értsék, hogy mit várnak el tőlük, a célok megfelelő lebontása történjen meg az egyes üzleti területek számára és álljon rendelkezésre a célok eléréséhez szükséges támogatás, ami megfelelő vezetői támogatást és ösztönzést jelent. Feltétel, hogy legyen meg

⁵MÉSZÁROS ÁGNES: *Teljesítményértékelés és személyzetfejlesztés. Egy kihívás a munka- és szervezetpszichológus számára: a folyamat működése és működtetése a hazai gyakorlatban, különös tekintettel a személyzet fejlesztésére, a fejlesztés lehetőségeire.* Budapest Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Ergonómia és Pszichológia Tanszék, Alapozó szakmai szigorlati dolgozat. Bp., 2005.

⁶DIENESNÉ KOVÁCS ERZSÉBET: *Humán erőforrás menedzsment. Menedzsment.* Szerk.: LÁCZAY MAGDOLNA–BERDE CSABA. Nyíregyháza, 2005. 173–183.

az egyéneknek, csoportoknak a célok végrehajtásához szükséges képessége, legyen elegendő és megfelelő minőségű erőforrás, és legyenek megfelelőek a belső folyamatok és rendszerek. Mindezek mellett pedig az egyik legfontosabb, hogy a teljesítmény alakulását folyamatosan nyomon kövessék, és ha kell, akkor megtegyék a megfelelő lépéseket, korrekciókat.⁷

A teljesítménymenedzsment ciklus kiindulópontja a teljesítménymérési rendszer megalkotása. Egy teljesítménymérési rendszer kifejlesztése mögött négy alapvető folyamat húzódik meg. Az első a mutatók tervezéséhez kapcsolódik: meg kell értenünk, hogy kell mérnünk, és meg kell határozni a mérés módját. A második folyamat a teljesítménymérési rendszer megvalósítását készíti elő: megtervezzük a szükséges adatokhoz való hozzáférést, kiépítjük a teljesítménymérési rendszert, kialakítjuk az adatokkal végzendő műveleteket és az adatok terjesztését, végül legfőbb mozzanatként úrrá kell lennünk az emberek teljesítményméréssel kapcsolatos fenntartásain. A harmadik folyamat maga a teljesítménymutatók segítségével történő vállalatvezetés: vagyis ténylegesen használjuk a mutatókat a működés során, a mérésből származó adatok eredményei segítségével megpróbáljuk megérteni, hogy mi folyik a szervezetben, és az így szerzett meglátásokat az üzleti teljesítmény javítására fordítjuk. Végül pedig ott van magának a teljesítménymérési rendszernek a menedzselése, melyet folyamatosan frissíteniünk és finomítaniunk kell, továbbá biztosítaniunk, hogy a teljesítménymutatók mindenkor relevánsak legyenek a vállalat számára.⁸ A szerzők a teljesítménymérés logikai folyamatát írják le, melynek utolsó eleme, funkciója a megújítás, ami újabb kiindulópontját jelentheti a mérési tevékenységnek. A modell alapján egyértelművé válik a funkciók logikai egymásra épülése. Véleményem szerint a teljesítménymenedzsment főbb feladatcsoportjai, funkciói a következők:

1. A teljesítmény tervezése
2. A mérőeszközök kialakítása
3. Az elvárások kommunikálása
4. A teljesítmény nyomon követése, mérése
5. A teljesítmény értékelése
6. Visszajelzés a teljesítményről
7. Személyzeti döntések kommunikálása
8. Fejlesztés az eredmények alapján

⁷BINDER, CARL: Measurement, Evaluation and Research. Feedback for Decision Making. *Handbook of improving performance in the workplace. Volume 3: Measurement and Evaluation.* Ed.: MOSELEY, JAMES L.–DESSINGER, JOAN C. San Francisco, 2010. 3–24.

⁸NEELY, ANDY–ADAMS, CHRIS–KENNERLEY, MIKE: *Teljesítményprizma. Az üzleti siker mérése és menedzselése.* Bp., 2004.

A teljesítménymérést követi egy kulcsfontosságú funkció, a teljesítményértékelés. Nagyon fontos, hogy az értékelők hogyan tudják hasznosítani a mérési folyamat során kapott eredményeket. Van-e megfelelő képességük az értékelés elvégzéséhez, hiszen az ok-okozati kapcsolatok feltárása ebben a fázisban történik. A teljesítményértékelés alapozza meg a helyes személyzeti döntések megalkotását és a fontos következtetések levonását. Ezt követi a visszacsatolás, melynek hatékonyságát nagyban befolyásolja, hogy hogyan működik adott szervezeten belül a kommunikációs rendszer. A kétirányú kommunikáció során lehet eldönteni, hogy a teljesítményértékelés alapján meghozott esetleges fejlesztési javaslatokat megvalósítják-e.

A teljesítménymenedzsment egyik nagyon fontos eleme az értékelés alapjának, kritériumának a meghatározása. A teljesítményértékelési eljárások eleinte a tulajdonságokat, személyiségjellemzőket, majd sokáig az eredménycélokat preferálták, hiszen a teljesítménynek része a viselkedés és az elért eredmény is.⁹ Mostanában egyre inkább a „Hogyan lehet jó eredményt elérni?” kérdésre választ igénylő közelítések, a kompetencia alapú „eszköz”-orientáltak és a magatartásformákra építők hódítanak. Sokhelyütt a különböző teljesítménydimenziók ötvözését preferálják. E törekvések összhangban állhatnak azzal az elméleti közelítéssel, miszerint egy-egy munkakör tényleges teljesítményében eltérő súllyal ugyan, de mindhárom dimenzió szerepelhet.¹⁰

A teljesítményértékelési folyamatban két perspektívát lehet megkülönböztetni: az egyik értékelő, a másik fejlesztési jellegű. Az eredmény alapú értékelés az értékelt személy egy adott időszak alatti teljesítményének elbírálását jelenti. A bírálat az értékelt személy teljesítményének a korábban meghatározott célkitűzésekkel, vagy a felvételi követelményekben meghatározott egyéb operatív ismérvekkel történő összehasonlítást követően születik. A fejlesztési célú értékelés megpróbálja meghatározni az értékelt személy lehetőségeit a jövőbeni teljesítmény szemszögéből, mely összefügghet a szakmai karriertervezéssel és a vezetői előléptetés megfontolásával. A módszer fő célja annak megállapítása, hogy az érintettnek milyen irányú ismereteit és készségeit kell fejleszteni. Miután ez megtörtént, megfelelő fejlesztési célkitűzéseket kell megállapítani.¹¹

⁹BRUMBACH, GARY B.: Some ideas, issues and predictions about performance management. *Public Personnel Management*, Winter. 1988.

¹⁰KAROLINY MÁRTONNÉ-FARKAS FERENC-POÓR JÓZSEF-LÁSZLÓ GYULA: *Emberi erőforrás menedzsment kézikönyv*. Bp., 2004.

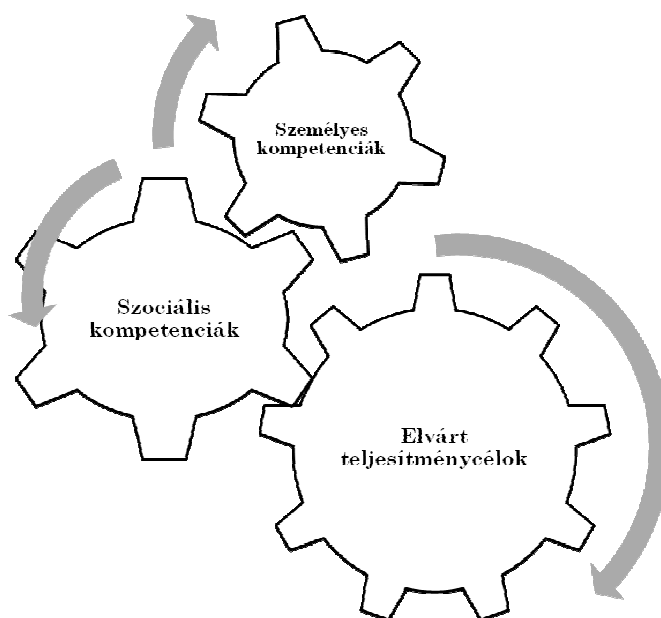
¹¹VESZELI TIBOR: *Az emberi erőforrás gazdálkodás jelentősége a vidékfejlesztésben*. Debreceni Agrártudományi Egyetem, Tiszántúli Mezőgazdasági Tudományos Napok. Debrecen, 1999.

A vizsgálatomhoz kapcsolódva egy korábbi kutatás eredményét ismertetem. Tóth (2006) a személyiségre vonatkozó elvárás-vizsgálatoknál az alábbi tényezők fontosságát vizsgálta: rugalmasság, kreativitás, alkalmazkodóképesség, rátermettség, állóképesség, terhelhetőség, megbízhatóság, lojalitás, beilleszkedésre, csoportmunkára való hajlam, stressztűrő képesség. Eredményként azt kapta, hogy a legnagyobb értéksszámmal a megbízhatóságot, a lojalitást és a rátermettséget értékelték a vezetők, vezetési szinttől függetlenül. A harmadik helyre az alsósintű vezetők a rugalmasságot, a középszintű vezetők a beilleszkedést, a felsővezetők a kreativitást sorolták. A legalacsonyabb értéket a stressztűrő-képesség kapta.¹²

3. Kérdésfelvetés

A tanulmány a teljesítményértékelés során értékelésre kerülő személyes és szociális kompetenciákat mutatja be. Kitérek az elvárt teljesítmény-célok értékelésére, mely során célom az, hogy az interjúalanyok válaszai alapján feltérképezzem, mennyire vannak tisztában az elvárásokkal és mennyire tartják azokat teljesíthetőknak, kapcsolódnak-e a munkakörhöz, tudnak-e vele azonosulni. Az eredmények közlése során célom, hogy az értékelt kompetenciákat vezetői szintenként mutassam be és feltárjam az esetleges eltéréseket. Feltételezem, hogy bizonyos esetekben különbségek tárhatóak fel a vezetői szintek tekintetében. A jelen kutatás során érintett területeket mutatja be a 1. ábra.

¹²TÓTH ANIKÓ: *Elvárás vizsgálatok agrárgazdasági szervezetekben*. Doktori értekezés. Debrecen, 2006.

1. ábra. A kutatott területek a teljesítménymenedzsmenten belül.
Forrás: Saját kutatás, 2013.

4. A kutatás bemutatása

A Debreceni Egyetem Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar Vezetés- és Szervezéstudományi Intézetében a '90-es évek elején beindított egységes kutatási munka célja a vezetési funkciók tartalmának és összefüggéseinek feltárása volt. A kutatási programban felvállalt témakörök a vezetési folyamat egy-egy jól elhatárolt, önállóan is vizsgálható funkciói. A vezetési funkciók három nagy területe: a szervezet, az emberi erőforrás és a folyamat menedzselésével kapcsolatos feladatok.¹³ A kutatási program jellegzetessége a moduláris felépítés, amely a vezetési feladatok vizsgálatára épül. A további rész témákra bontás lehetővé teszi egy-egy terület alaposabb, részletesebb vizsgálatát, vagyis a vizsgált témakörök szűkíthetők. Ugyanakkor az egyes részterületek kutatási eredményei folyamatosan beépíthetők, bevonhatók egy nagyobb témakör vizsgálatába is. Tehát a kutatási program témái, rész témái mind horizontálisan, mind vertikálisan szűkíthetők, illetve bővíthetők. A kutatási program másik jellegzetessége, hogy a témák egymásra épülésének köszönhetően megállapítások tehetők időrendiség alapján is, valamint egy vizsgált téma eltérő időszakának eredményei alapján biztosít-

¹³BERDE CSABA: Funkcionalizmus a vezetésben: A magyarországi kutatás eredményei. *Közép-Európai Közlemények*, (2010) 1. sz. 7–13.

ható az időbeli folytonosság.¹⁴ Az általam kutatott teljesítménymenedzsment az emberi erőforrás menedzsment feladatcsoporthoz sorolható. A teljesítménymenedzsment további feladatokból, funkciókból épül fel. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk ezeket a funkciókat, megállapítható, hogy ezek egy-egy feladatcsoportot foglalnak magukba. Ezen funkciók a következők: a teljesítmény tervezése, a mérőeszközök kialakítása, az elvárások kommunikálása, a teljesítmény nyomon követése, mérése, a teljesítmény értékelése, visszajelzés a teljesítményről, személyzeti döntések kommunikálása, fejlesztés az eredmények alapján. Ezen feladatcsoportok mentén szintén végezhetőek kutatások külön-külön, vagy akár többet összevonva, így részletesebben vizsgálhatóak a teljesítménymenedzsment egyes részterületei. Ezáltal további lehetőség nyílik a programhoz való csatlakozásra, illetve már meglévő kutatások bővítésére, mélyítésére. A vizsgálataimhoz kérdőíves módszert alkalmaztam, a teljesítménymenedzsment elemeinek vizsgálatát saját készítésű kérdőívvel végeztem el. Jelen tanulmányban a kutatás azon része kerül bemutatásra, amely a személyes és szociális kompetenciákra vonatkozó eredményekre és az elvárt teljesítménycélokra terjed ki vezetői szintenként.

A teljesítménymenedzsment-kutatásaim során kérdőíves vizsgálatot alkalmaztam, melyhez saját készítésű kérdőívet használtam. Jelen tanulmány a kutatásaimnak csak egy részterületét mutatja be, de a komplexitást szem előtt tartva ismertetem a kérdőív felépítését. A kérdőív első része általános adatokra vonatkozik szervezeti és egyéni szinten, a második rész tartalmazza a teljesítménymenedzsment rendszerrel kapcsolatos kérdéseket. A szervezeti adatlap a székhelyet, a megyét, az alkalmazotti létszámot, az árbevételt, a tevékenységi területet, a működési formát és a megalapítás évét tartalmazza. Az interjúalany attribútumai a nemre, életkorra, beosztásra, munkakörre, iskolai végzettségre, munkahelyen eltöltött évek számára, munkahely változtatások számára, munkahely változtatások okára és a bérezési formára kérdez rá.

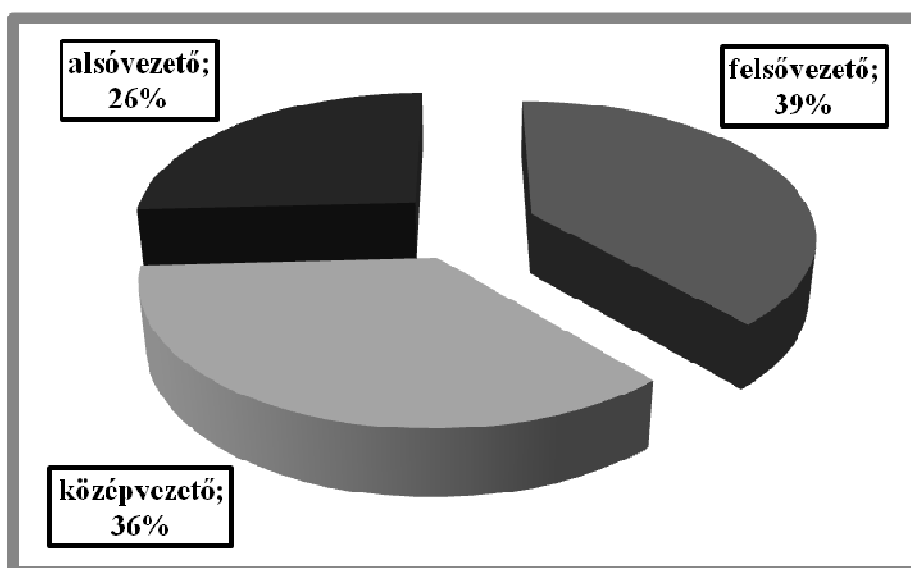
A teljesítménymenedzsment kérdőívben egy hétfokozatú skála segítségével kellett az interjúalanyoknak válaszolniuk. A hétfokozatú skála előnyei a próbakérdések alkalmazásával is megmutatkoztak, hiszen tapasztalataim szerint nagyobb teret enged a differenciálásnak. Természetesen akadtak olyan kérdések (például értékeltek köre, értékelők köre, értékelés gyakorisága, értékelő technikák), melyekre az előre megadott válaszlehetőségekből kellett választaniuk.

A teljesítménymenedzsment vizsgálataim során célt volt többek között annak a feltérképezése, hogy a teljesítménymenedzsmentet az interjúalanyok a többi EEM funkció között mennyire tartják fontosnak. Az alkal-

¹⁴DAJNOKI KRISZTINA: *Szakmai, szervezeti és vezetői kommunikáció vizsgálata a mezőgazdaságban*. Doktori értekezés. Debrecen. 2006.

mazott teljesítménymenedzsment módszerekre is rákérdez a kérdőív. A teljesítménymenedzsment fázisainak értékelése tulajdonképpen a teljesítménymenedzsment feladatcsoportjainak az értékelését jelenti, úgy mint a teljesítmény tervezése, a mérőeszközök kialakítása, az elvárások kommunikálása, a teljesítmény nyomon követése, mérése, a teljesítmény értékelése, visszajelzés a teljesítményről, személyzeti döntések kommunikálása, fejlesztés az eredmények alapján. Fontos kitérni a teljesítménymenedzsment céljaira. Ebben a kérdéscsoportban olyan célokat értékelhetek, mint az egyéni teljesítmények, fejlesztési igények megismerése, az alkalmazott fejlődésének ismerete, az egyéni erőfeszítés ösztönzése, a teljesítmény összekapcsolása a juttatási rendszerrel, az előléptetéssel, munkaköri leírások felülvizsgálata, szervezeti kultúra megerősítése, illetve előírások betartása. Kutatásaim fontos részét alkotják az értékelt kompetenciák felmérése. Az interjúalanyok külön értékelték a személyes és szociális kompetenciákat olyan szempontból, hogy mennyire veszik figyelembe, mennyire tartják fontosnak a teljesítményértékelésük során az értékelők. A személyes kompetenciák vizsgálata a megbízhatóságra, lelkiismeretességre, alkalmazkodóképességre, innovációs készségre, kezdeményezőkézségre, lojalitásra, önállóságra, tanulási képességre, illetve kreativitásra vonatkozik. A szociális kompetenciák közül az empátiát, a kommunikációs készséget, a konfliktuskezelést, az együttműködést, a csapatszellemet, a kompromisszumkészséget vizsgáltam. Vizsgáltam azt is, hogy mennyire töltenek be fontos szerepet az interjúalanyok teljesítményértékelése során a különböző elvárt magatartások, mint például a feladatnak való megfelelés, a munkavégzés pontossága, az önálló munkavégzés, a szabályok, utasítások betartása, a problémák megoldása. Az elvárt teljesítménycélok értékelésével kapcsolatban is tartalmazott szempontokat a kérdőív, az interjúalanyoknak meg kellett ítélniük, hogy a velük szemben támasztott teljesítménycélok mennyire kapcsolódnak a munkakörükhöz, mérhetőek-e, reálisak-e, jelentenek-e kihívást a számukra, mennyire konkrét és tudnak-e azonosulni velük. A visszacsatolás nagyon fontos szerepet játszik a rendszerben, éppen ezért a teljesítményértékelő interjúval is foglalkozik a kérdőívem. Egyrészt feltérképezem, hogy milyen céljai valósulnak meg az interjúnak, illetve milyen hibákkal szembesülnek a megkérdezettek. A teljesítményértékelő interjú céljai közül vizsgálom, hogy nyílik-e lehetőség az értékelés átbeszélésére mindkét fél részéről, tisztázzák-e a jövőbeni célokat, beszélnek-e a problémákról, azok megoldásáról, esik-e szó az előléptetési és képzési tervekről. Néhány elégedettségi (például munkamennyiség, felelősség, időbeosztás, munkakörfizetés, szakmai támogatás) és motivációs (például kereseti lehetőség, elismerés, büntetés, jutalom, előrehaladás, képzés) tényező feltérképezésére is kitérek a megkérdezések során.

Az Észak-alföldi régióban működő néhány profitorientált szervezet 275 alsó-, közép- és felsővezetője került a mintába, akik az alkalmazott teljesítménymenedzsment rendszerrel kapcsolatban vettek részt a kutatásban. A mintába kerültek 39%-a felsővezető, 36%-a középvezető és 26%-a alsóvezető (2. ábra). A tanulmányban közölt eredmények erre a mintára vonatkoztathatóak.

2. ábra. A minta vezetői szintek szerinti megoszlása.
Forrás: Saját vizsgálat, 2013.

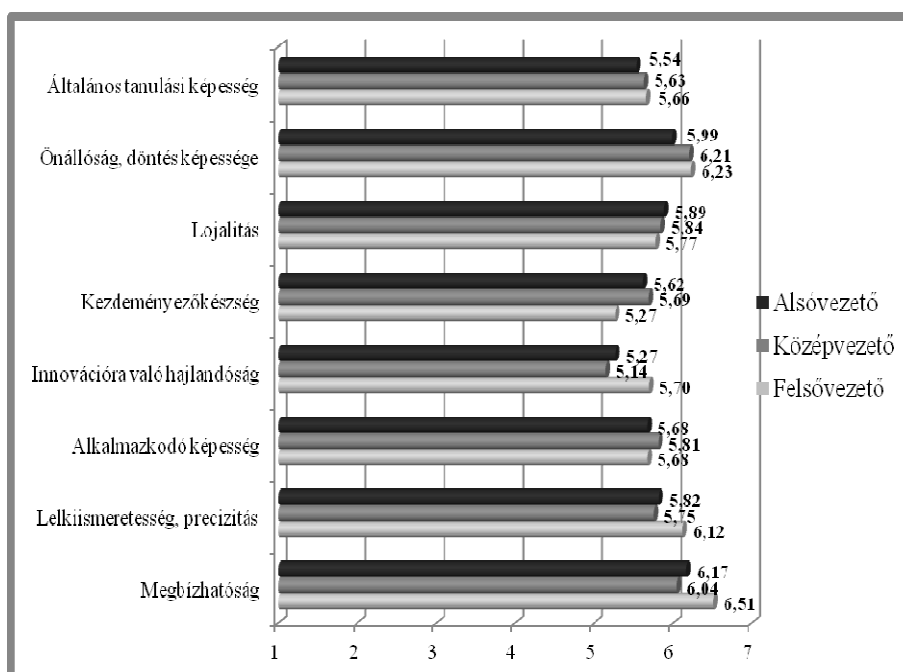
A tanulmány a komplex teljesítménymenedzsment vizsgálataim bizonyos részterületeit ismerteti, mégpedig a személyes és szociális kompetenciák fontosságát és az elvárt teljesítménycélok jellemzését.

5. Eredmények

Az eredmények bemutatását a személyes kompetenciákkal kezdem. Az interjúalanyoknak minden esetben az volt a feladatuk, hogy egy egytől hétig terjedő skála segítségével minősítsék az egyes tényezőket az alapján, mennyire tartják fontosnak a teljesítményértékelés során. Az egyes jelentése, hogy egyáltalán nem figyelik adott személyes kompetencia meglétét, nem kerül értékelésre, míg a hetes jelentése, hogy nagyon fontos kompetencia, így a teljesítményértékelés során értékelésre kerül. Az ábrák értelmezéshez hozzátartozik, hogy bármennyire kicsinek tűnik az egyes kompetenciák közti különbség, figyelemreméltónak kell tekinteni, hiszen a kutatásban igen nagy

mintáról van szó, így már kisebb eltérések is okozhatnak statisztikailag is bizonyítható eltéréseket.

A 3. ábra olyan személyes kompetenciákat tartalmaz, melyek értékelésére gyakran sor kerül a teljesítményértékelés fázisában. A személyes kompetenciák, melyeket pontozniuk kellett az interjúalanyoknak az alapján, hogy esetükben mennyire fontosak az értékelés során, a következők: általános tanulási képesség, önállóság, lojalitás, kezdeményezőkézség, innovációra való hajlandóság, alkalmazkodóképesség lelkiismeretesség, megbízhatóság.

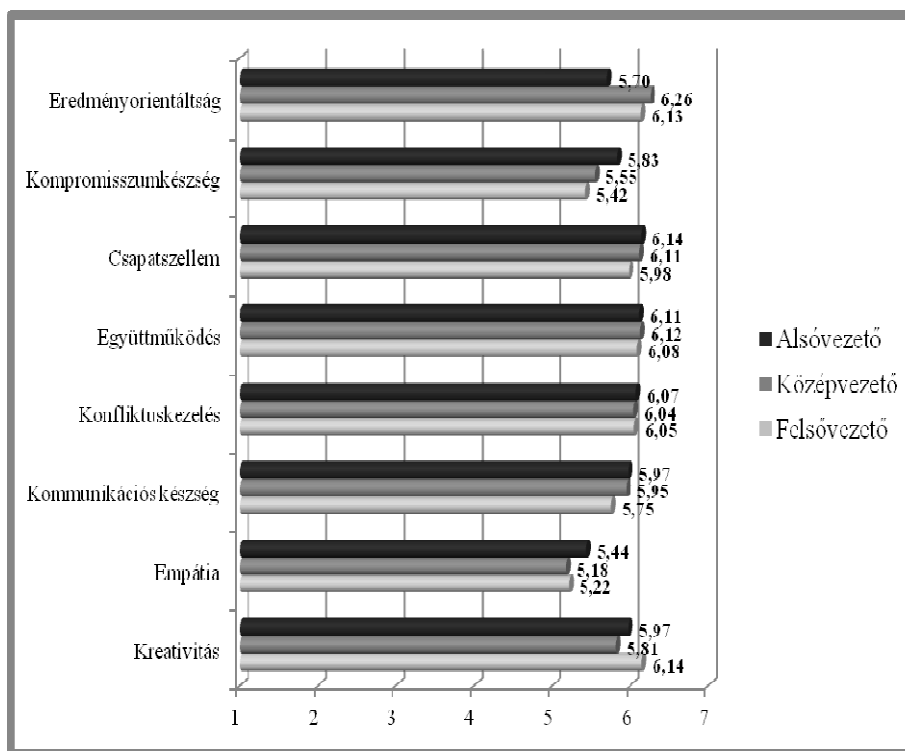
3. ábra. Személyes kompetenciák megítélése.

Forrás: Saját vizsgálat, 2013.

A személyes kompetenciák egyre növekvő szerephez jutnak a munka világában, ezt a fenti ábra is tükrözi, hiszen minden tényező átlag feletti értékelést kapott. Vezetői szintektől függetlenül kiemelt fontossággal bír a megbízhatóság és az önállóság. A felsővezetőkkel szemben a legnagyobb elvárás, így a teljesítményértékelés folyamatában döntő szerepet is játszik a megbízhatóság. A középvezetőknél a legfontosabb kompetencia az önállóság és a döntésképessége. Alsóvezetőknél szintén a megbízhatóság az egyik fontos értékelendő terület. A legkisebb hangsúly az innovációra való hajlandóságon és a kezdeményezőkézségen van. Figyelemfelhívó az eredmény azon része,

melyből kiderül, hogy az innovációra való hajlandóság közepesen fontos szerepet kap a teljesítményértékelés során, ugyanakkor az állandó változás éppen ezt a kompetenciaterületet erőlteti. A jövőben erre érdemes lehet nagyobb figyelmet fordítani.

Egyre inkább elvárás egy munkavállalóval szemben, hogy bizonyos szociális kompetenciákkal rendelkezzen. A kérdőív a következő szociális kompetenciákat tartalmazta: eredményorientáltság, kompromisszumkészség, csapatszellem, együttműködés, konfliktuskezelés, kommunikációs készség, empátia, kreativitás. A 4. ábra a szociális kompetenciák fontosságának megítélését tartalmazza.

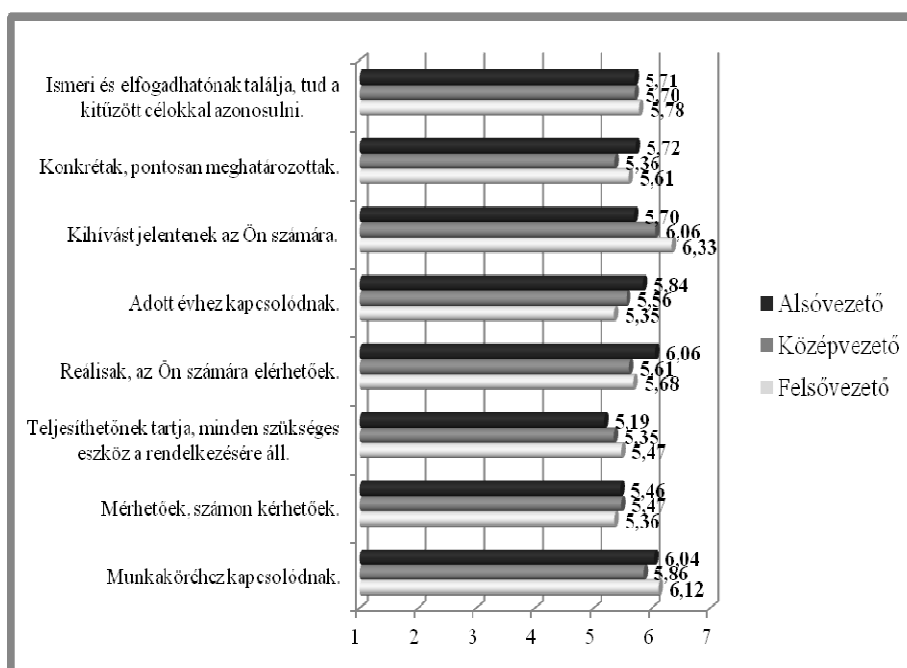
4. ábra. Szociális kompetenciák értékelése.

Forrás: Saját vizsgálat, 2013.

Minden értékelendő kompetencia átlagon felüli pontot kapott. Az alsóvezetők esetében a legfontosabb szociális kompetencia a csapatszellem, együttműködés és konfliktuskezelés. A középvezetőknél az eredményorientáltságnak van kiemelkedő szerepe, de fontosnak tartják beépíteni az értékelő rendszerbe az együttműködést és a csapatszellemet is. A felsővezetők esetén a

kreativitást és az eredményorientáltságot tartják a legfontosabbnak, de kiemelendő az együttműködés és a konfliktuskezelés is. Kitérek azonban azokra a szociális kompetenciákra is, melyek bár átlagosnál magasabb értéket kaptak, mégsem sorolhatóak a legfontosabb, teljesítményértékeléskor figyelembe vett szociális kompetenciák közé. Ide sorolható az empátia, a kompromisszumkészség és kiemelném a kommunikációs készséget is. Amennyiben vezetői szintenként vizsgáljuk meg a kommunikációs készséget, feltűnik, hogy a felsővezetők esetében a többi vezetői szinthez képest kisebb az elvárás e kompetencia tekintetében. A későbbiekben ezen kompetenciák megerősítésére, fejlesztésére érdemes lehet koncentrálni, hiszen mint társas készségek nagyban hozzájárulhatnak az eredményességhez.

Az elvárt teljesítménycélok értékelését is kértem az interjúalanyoktól, a kapott eredményt az 5. ábra tartalmazza. Az interjúalanyoknak értékelniük kellett a velük szemben támasztott célkitűzéseket.

5. ábra. Elvárt teljesítménycélok értékelése.

Forrás: Saját vizsgálat, 2013.

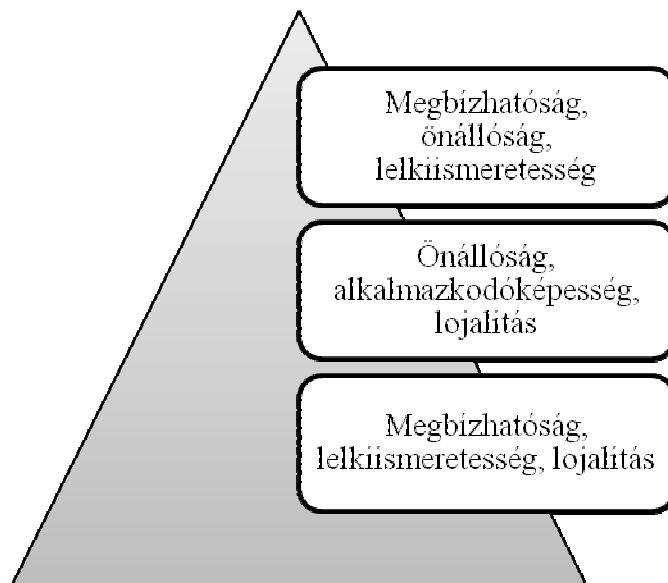
Minden állítás 5 feletti értékelést kapott, viszont maximumhoz közeli pontot kevés tényező kapott. Az alsóvezetők gondolják a leginkább úgy, hogy a kitűzött célok reálisak, elérhetőek, ugyanakkor gátolja őket, hogy nem áll rendelkezésükre minden esetben a szükséges eszköz. A középvezetők eseté-

ben megállapítható, hogy a kitűzött céloknak kihívó jelleget tulajdonítanak, ugyanakkor nem tartják azokat konkrétaknak, pontosan meghatározottaknak. A felsővezetők számára jelentenek a legnagyobb kihívást a célok, és esetükben lehet azt felfedezni, hogy nem minden esetben kapcsolódnak adott évhez. Kiemelendő, hogy minden vezetői szinten egyformán kijelenthető, hogy a kitűzött célok döntően adott munkakörhöz kapcsolódnak. Ugyanakkor a jövőben nagyobb hangsúlyt lenne érdemes fordítani arra, hogy a mérhetőséggel, számon kérhetőséggel kapcsolatban javítsák a teljesítményértékelő rendszerek ezzel kapcsolatos részét. Fontos elvárása tehát az alkalmazottaknak, hogy a számukra kitűzött teljesítménycélok a munkakörükhöz kapcsolódjanak és tudjanak velük azonosulni. Ezért is fontos, hogy a teljesítmény-menedzsment kapcsolatban álljon más EEM funkciókkal, jelen esetben a munkakörrel kapcsolatos feladatokkal. A munkaköri leírásban rögzített feladatok a kiindulópontjai a teljesítménycélok kitűzésének, ezért is lényeges a munkakörök felülvizsgálata, aktualizálása. A főkomponens-elemzés eredménye szerint az interjúalanyok véleménye alapján a velük szemben támasztott teljesítménycélok az alábbi négy faktorba sorolhatóak: teljesíthető, reális teljesítménycélok; a kitűzött cél elfogadása, kihívás; a célok konkrétak, mérhetőek; adott évhez, munkakörhöz kapcsolódó célok.

6. Összefoglaló

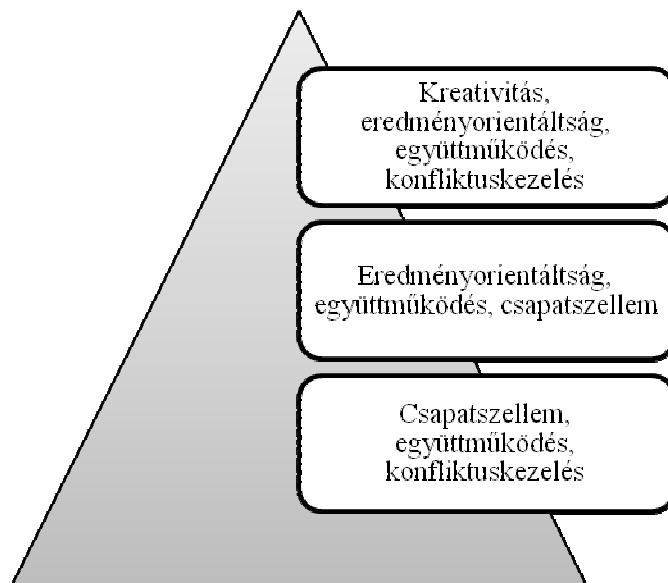
Az Észak-alföldi régióban működő néhány szervezet 275 alsó-, közép- és felsővezetője került a mintába, akik az alkalmazott teljesítmény-menedzsment rendszerrel kapcsolatban vettek részt a kutatásban. A tanulmány a teljesítményértékelés során értékelésre kerülő személyes és szociális kompetenciákat, magatartásformákra vonatkozó eredményeket mutatta be. Kitértem az elvárt teljesítménycélok értékelésére, mely során célom volt az, hogy az interjúalanyok válaszai alapján feltérképezzem, mennyire vannak tisztában az elvárásokkal és mennyire tartják azokat teljesíthetőknak, kapcsolódnak-e a munkakörhöz, tudnak-e vele azonosulni.

Bebizonyosodott, hogy néhány személyes és szociális kompetencia megléte kulcsfontosságú az értékeltek körében. Fontosnak tartják a megbízhatóságot, a lelkiismeretességet, az önállóságot, a lojalitást. A személyes kompetenciák vezetői szintek szerinti tagozódást a 6. ábra szemlélteti.

**6. ábra. A személyes kompetenciák fontossága vezetői szintenként.
Forrás: Saját vizsgálat, 2013.**

A szociális kompetenciák közül az eredményorientáltságra, együttműködésre és a konfliktuskezelésre helyeznek nagyobb hangsúlyt. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a többi kompetencia megléte is elvárás az értékelők részéről az értékeltekkel szemben. Kiemelendő a felsővezetők esetében a nagyfokú kreativitás megléte. A szociális kompetenciák vezetői szintenkénti fontosságát tükrözi a 7. ábra.

**7. ábra. A szociális kompetenciák fontossága vezetői szintenként.
Forrás: Saját vizsgálat, 2013.**

Az értékeltek részéről is támad elvárás, mégpedig a kitűzött teljesítménycéllal kapcsolatban, amit úgy vélnek, akkor jó, ha munkakörükhöz kapcsolódik és képesek vele azonosulni. A legnagyobb problémát azt jelentheti, hogy a megkérdezettek szerint nehéz mérni ezeket a célokat, így ez veszélyt jelenthet a teljesítményértékelő rendszer igazságosságával kapcsolatban. Az elvárt teljesítménycélokkal kapcsolatban továbbá megállapítható, hogy a munka kihívó jellege nő a felső vezetői szinteken felfelé haladva.

BÁCSNÉ BÁBA ÉVA

Változásvezetési vizsgálatok profitorientált szervezeteknél

Összefoglaló

Jelen tanulmányban változásmenedzsmenthez kapcsolódó vizsgálataim eredményét mutatom be. Kutatásom célja volt, hogy felmérjem, a profitorientált szervezetek vezetői fel vannak-e készülve a változások vezetésére, véleményük szerint napjainkban milyen változások veszélyeztetik leginkább a szervezeteiket, melyek azok a szervezeti tényezők, amelyek a változásokra való reagálását leginkább segíthetik, vagy akadályozzák. A kapott eredményeim kijelölhetik további vizsgálataim irányát.

A válaszadó vezetők szerint a piaci és a technológiai fenyegetések igénylik a legnagyobb odafigyelést. Ezzel összhangban a piacbővítési és műszaki innovációs lehetőségek szolgálhatják leginkább a szervezet jövőbeli sikerét. Úgy a változás-típusok vizsgálatánál, mint a változásokra való reagálásnál előtérbe kerültek az emberi tényezők, a kommunikáció és az információ. A mai technikai színvonal biztosítja az információk gyors áramlását, de azok pontosságát és megbízhatóságát, valamint az információcsere alapját, vagyis magát a kommunikációt is az emberi kapcsolatok determinálják. Érdekes tapasztalat, hogy miközben világunk egyre inkább elszemélytelenedik, az emberi érintkezés korábbi formái, a személyes találkozók háttérbe szorulnak, addig a szervezeti működés területén az emberi tényező szerepe jelentősebbé válik. A változási folyamatok esetében az emberi oldal előtérbe kerülése az emberi erőforrás menedzsmentre irányítja a figyelmet.

Bevezetés

Századunk elejének válságjelenségei meggyőzték a vállalkozásokat arról, hogy ha túl akarják élni a gazdasági visszaesés időszakát, változtatniuk kell. A szervezet és vezetése számára fontos feladatot, egyben folyamatos tevékenységet jelent a változásokra való reagálás. A szervezetek sokféle változással szembesülnek. A külső változások jellegzetesen domináns környezeti hatásként befolyásolják a szervezetek működését.¹ A belső változásokat pedig első sorban a szervezet erőforrásai, azok közt is kiemelten a humán tényezők határozzák meg. Vizsgálataimban arra kerestem a választ,

¹FARKAS FERENC: *Változásmenedzsment*. Bp., 2004.

hogy a profitorientált vállalkozások vezetői napjainkban milyen külső, belső változásokra számítanak leginkább, mennyire vannak felkészülve a változásokra történő reagálásra, mely szervezeti tényezők segíthetik, melyek akadályozhatják őket a változások kezelésével kapcsolatban.

Szakirodalmi áttekintés

Gyorsan változó világunkban a változás mára normává vált: egyetlen szervezet sem képes túlélni a holnapot változások nélkül. A legnagyobb kihívás a menedzsment számára: képessé válni a változások vezetésére. A változás szele az esetek többségében kívülről érinti meg a szervezeteket. Ezek azonosítása és kezelése nem egyszerű feladat, hiszen ezek felett a szervezetek csakúgy, mint az egyének meglehetősen kismértékű kontrollt gyakorolhatnak.²

Az a cég, amely időben meghozza a szükséges döntéseket³ és beindítja a változtatást megvalósító stratégiai akciókat, jó eséllyel számíthat arra, hogy a környezeti változások nem okoznak számára meglepetést, sőt azokat saját előnyére fordíthatja. Passzív, az események után kullogó magatartással viszont az a legvalószínűbb, hogy a környezeti változások fognak jelentős, esetleg nagyon is negatív hatást gyakorolni a cégre, szűkítve annak lehetőségeit és ezzel veszélyeztetve jövőjét.⁴

A környezetből érkező kihívásokra egy szervezet akár reaktívan – reflexszerűen – akár proaktívan – rákészülve – válaszolhat⁵. A környezeti kihívásokra adott szervezeti válaszok a következő típusokba sorolhatóak:

Elzárkózás: A vállalat nem követi a környezeti változásokat, ezeket késve ismeri fel, illetve tudatosan nem reagál rájuk.

Lemaradás: A vállalat törekszik a fontosabb környezeti változások felismerésére, azonban ezekre a kihívásokra gyakran nem megfelelő válaszokat ad.

Kései követés: A vállalat gyakran felismeri a fontosabb környezeti változásokat és jellemzően reaktív, a környezeti kihívásokra utólagosan reagáló stratégiát követ.

Gyors követés: A vállalat rendszerint képes előre jelezni a fontosabb környezeti változásokat, azoknak elébe menő, a változásokra idejében felkészülő magatartást követ.

²FARKAS: i. m., 53.

³FENYVES VERONIKA: Problems with the application of conventional financial ratios in corporate risk measurement. *Abstract – Applied Studies in Agribusiness and Commerce* 13. (2013) 3–4. sz. 5–12.

⁴CSATH MAGDOLNA: *Stratégiai változásmenedzsment*. Bp., 2001.

⁵NICKOLS FRED: *Change Management 101: A Primer*. <http://www.nickols.us/change.htm> (A letöltés ideje 2013. december.)

Trendek meghatározása: A vállalat képes előre jelezni a fontosabb környezeti változásokat, azokra idejében felkészül, és megfelelő válaszokkal alkalmazkodik, sőt maga is törekszik a környezeti feltételek tudatos befolyásolására.⁶

Valamennyi adaptációs stratégiának megvannak a maga előnyei és hátrányai. A teljes elzárkózás az üzleti életben ritka jelenség, mindemellett a trendeket meghatározó vállalatok száma is csak a szervezetek szűk csoportját jelenti. A jellemző stratégia a követés valamilyen formája. A proaktív stratégia igen kockázatos, a befektetett idő, pénz, energia magas profitrátával kecsegtet, azonban a megtérülése, illetve jövedelmezővé válása korántsem biztosított. A követők már sokkal stabilabb, kiszámíthatóbb környezetbe lépnek be, a tervezés alapjául szolgáló inputok megbízhatóbbak. Az imitálók legfontosabb előnye, hogy számos kockázatot elkerülnek, illetve kockázataik jobban kezelhetőek.⁷

A külső gazdasági, piaci feltételek módosulása előbb-utóbb változásokat generál a szervezetek működésében is⁸. Azok a változások is, melyek látszólag belső indíttatásúak és a működési, szervezési összhang megteremtésére irányulnak, ha alaposan megvizsgáljuk, mindig visszavezethetőek valamilyen külső körülmény, környezeti tényező módosulására.⁹ A belső változókészítések a szervezet egyéni adottságaival (pl. profil, technológiai adottságok, pénzügyi helyzet,¹⁰ emberi tényezők, stb.) kapcsolatosak, azon keresztül nyilvánulnak meg. A főbb belső változások a termék életciklusával, illetve a technológiával hozhatók összefüggésbe.¹¹ A belső változások általában nem spontán módon, hanem reaktív jelleggel tervszerűen zajlanak le. A szervezet tagjai által kezdeményezett változások felülről, vagy alulról jövők, annak megfelelően, hogy a vezetés milyen szerepet szán és enged a munkatársaknak a változás megtervezésében és véghezvitelében.¹²

A változásokat kiváltó külső, belső tényezők lehetnek pozitívak, potenciális lehetőségek, melyek megragadása a szervezet jövőjét, sikerét szol-

⁶BALATON K.–HORTOVÁNYI L.–INCZE E.–LACZKÓ M.–SZABÓ ZS.–TARI E.: *Stratégiai és üzleti tervezés*. Bp., 2007.

⁷SZABÓ ZSOLT: *Stratégiai adaptáció és kettős versenyképesség Magyarországon*. Ph.D. értekezés. Bp., 2010.

⁸NAGY IMRE ZOLTÁN: A sikeres vállalkozás pénzgazdálkodása és pénzügyi tervezése. *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században III. tanulmánykötet*. Szerk.: NAGY IMRE ZOLTÁN. Bp., 2013. 7–34.

⁹BERDE CSABA: *Menedzsment a mezőgazdaságban*. Bp., 2003.

¹⁰ORBÁN ILDIKÓ: A jövedelmezőség elemzése a döntésmegalapozás fényében. *AVA Nemzetközi konferencia CD kiadványa*. Debrecen, 2003. 264.

¹¹NOSZKAY ERZSÉBET: *Változás- és válságmenedzsment az alapoktól*. Bp., 2009.

¹²FARKAS: i. m., 53.

gálják; illetve negatívak, melyek fenyegetettségként jelennek meg.¹³ Az 1. táblázat a változások tipizálását mutatja be.

1. táblázat. A változások tipizálása okuk szerint.¹⁴

Változások oka	Változás típusa
Külső fenyegetettség – ezekre a szervezet prevencióval válaszol	Világméretű válság
	Piacok elvesztése, konkurensok
	Természeti, környezeti katasztrófák
	Társadalmi, kulturális fenyegetettség
Belső fenyegetettségek	Szervezeti életciklushoz kapcsolódó rizikófaktorok
	Termékek technológiák elavulása (innováció elhagyása)
	Kommunikációs problémák
	Szervezeti kultúra hanyatlása
	Vezetési, menedzselési problémák
Változás, mint potenciális lehetőség – ezek megragadása a szervezet jövőjét, sikerét szolgálja	Piaci rés, piacok bővítésének lehetőségei
	Műszaki technológiai innováció
	Emberi erőforrás, szervezetfejlesztés, szervezeti kultúra és értékrend váltás
	Informatikai és információtechnológiai fejlesztés
	Pénzforrások, tőketényezők változásai

A változásvezetés a szervezet erőforrásai közül kitüntetetten az emberi erőforrásra irányul,¹⁵ a vezetés a személyközi elemeket alkalmazza, a változás dimenziója valójában a csoport, a szó szociológiai–szociálpszichológiai értelmében.¹⁶ A változásvezetés sikere nagyrészt attól függ, hogy a vezető munkatársai közt támogatókra talál-e a változás céljainak elérésére irányuló tevékenységében.¹⁷

Anyag és módszer

Változás-vizsgálataim primer adatgyűjtésre épülnek. Az adatok összegyűjtésére elsődlegesen kérdőíves felmérést alkalmaztam, melyet mélyinterjú készítésével egészítettem ki. A kérdőíveket önkitöltős formában szerkesztettem meg, de végül személyesen is vettem fel kérdőíveket. Így bár

¹³NOSZKAY: i.m., 22.

¹⁴Forrás: saját szerkesztés NOSZKAY: i.m., 22–24. alapján.

¹⁵NAGY IMRE ZOLTÁN: A munkavállalói elkötelezettség a vállalati eredmény legfőbb forrása. *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században III. tanulmánykötet*. Szerk.: NAGY IMRE ZOLTÁN. Bp., 2013. 241–259.

¹⁶BAKACSI GYULA: *Szervezeti magatartás és vezetés*. Bp., 2009.

¹⁷DRUCKER PETER: Foreword. *The leader of the Future*. Ed.: HASSELBEIN–GOLDSMITH–BECKHARD. San Francisco, 1996.

alapvetően zár kérdéseket fogalmaztam meg, a válaszadók negyedével mély-interjút is készítettem, amelyből személyes véleményük is kiderült. A kérdőív első része a vizsgálati minta személyes jellemzőinek felmérését szolgálta. A kérdések második részét változásvizsgálatokra vonatkozó tartalmi kérdések alkották. A kiértékelés egyváltozós és egyszerű többváltozós statisztikai módszerekkel történt.

A kutatás helyszíne Debrecen volt. A minta felvételére 2013-ban került sor. A kérdőíves felmérés során összesen 62 vezető válaszolt a kérdésekre. A minta összetételével kapcsolatban elmondható, hogy mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, pénzügyi, és szolgáltató profitorientált szervezetek vezetői voltak a válaszadók, akik közt egyaránt volt mikro-, kis-, közepes és nagyvállalatot irányító, felső- közép- vagy alsóvezető. A válaszadók nagyobb részét felsőfokú végzettséggel rendelkező férfiak alkották. E vezetők 56%-a nyilatkozott úgy, hogy az elmúlt időszakban az általuk irányított szervezet változást élt át, és 21%-uk ezt a változást jelentős mértékűnek ítélte meg.

Vizsgálati eredmények

Kérdőívem első részében arra kerestem a választ, hogy napjainkban a profitorientált szervezetek vezetői milyen változási kihívásokra számítnak, melyiket tartják szervezetük szempontjából a legveszélyesebbnek, esetleg mely változásoktól remélnék pozitív hozadékot. A változásokat Noszkay¹⁸ követve negatív, illetve pozitív tényezőkre visszavezetve vizsgáltam. A megkérdezett vezetők véleményezték, hogy melyek a legfontosabb külső, belső fenyegetések, illetve melyek a legígéretesebb változtatási lehetőségek.

2. táblázat. A külső fenyegetettségek minősítése.¹⁹

Változás típusa	Változás minősítése (átlag)
Világméretű válság	3,467
Piacok elvesztése, konkurensok	3,884
Természeti, környezeti katasztrófák	2,563
Társadalmi, kulturális fenyegetettség	2,487

¹⁸NOSZKAY: i.m. 22–24.

¹⁹Forrás: saját vizsgálatok.

Amint az 2. táblázat bemutatja, a külső kihívások közül leginkább a piacok elvesztésétől, a konkurensok előretörésétől tartanak. Az elmúlt évek gazdasági visszaesésének hatását mutatja, hogy a megkérdezettek szerint a második legfontosabb külső fenyegető tényező a világméretű válság. Ugyanakkor a természeti, környezeti, illetve a társadalmi, kulturális katasztrófákat kevésbé érezték fenyegetőnek. Mivel a válaszadók debreceniek, illetve környékbeliek voltak, a természeti katasztrófa esélye valóban kicsinynek tűnik, hiszen a város alföldi területen található, sem hegyek, sem vizek nem határolják, esetleg időjárási tényezők lehetnek veszélyesek, főként a mezőgazdasági tevékenységet folytató vállalkozásokra nézve. A megkérdezettek a személyes beszélgetés során megerősítették, hogy a társadalmi, kulturális környezetben sem várnak jelentős átrendeződéseket. Úgy vélik a rendszerváltást követő jelentősebb változások már lezajlottak.

A külső fenyegetettség megítélésével összhangot mutat a belső kihívások értékelése. A válaszadók, akik leginkább a piaci lehetőségek beszűkülésétől tartottak, a termékek és a technológia elavulását jelölték meg a legfontosabb elkerülendő változásnak. Nagy hatásúnak érezték még a kommunikációs és a vezetési, menedzselési problémákat is (3. táblázat).

3. táblázat. A belső fenyegetettségek minősítése.²⁰

Változás típusa	Változás minősítése (átlag)
Szervezeti életciklushoz kapcsolódó rizikófaktorok	3,025
Termékek technológiák elavulása (innováció elhanyagolása)	3,789
Kommunikációs problémák	3,549
Szervezeti kultúra hanyatlása	3,428
Vezetési menedzselési problémák	3,569

A pozitív változások közül – amint a 4. táblázat mutatja – az előző két eredménnyel teljesen egybevág, hogy a megkérdezettek a piacbővítési és a műszaki innovációs lehetőségek megragadását emelték ki, mint ami leginkább szolgálhatja a szervezet jövőjét. Fontos azonban azt is észrevenni, hogy e tényezők mellett alig maradnak el az emberi tényezők, a kommunikáció, és a vezetés jelentősége a pozitív változási folyamatokban.

²⁰Forrás: saját vizsgálatok.

4. táblázat. Pozitív változások minősítése.²¹

Változás típusa	Változás minősítése (átlag)
Piaci rés, piacok bővítésének lehetőségei	3,758
Műszaki technológiai innováció	3,695
Emberi erőforrás, szervezetfejlesztés, szervezeti kultúra és értékrend váltás	3,542
Informatikai és információtechnológiai fejlesztés	3,059
Pénzforrások, töketényezők változásai	3,498

Érdekes eredményt adott a vizsgálati minta végzettség, kor és beosztottak száma szerinti vizsgálata. Az egyetemet végzettek inkább tartották fontosnak a piaci fenyegetettségeket és a vezetési, menedzselési problémákat, míg a középfokú végzettséggel rendelkezők a műszaki változások jelentőségét hangsúlyozták, csakúgy, mint a sok beosztottat irányító vezetők. Ez az eredmény összefüggést mutat a képzettség és a vezetési szint között. A magasabb végzettségű felső vezetők véleménye arra utal, hogy számukra a szervezet stratégiai jövőképe a mérvadó. Az alacsonyabb végzettségű, közép- vagy alsósintű, operatív vezetőket inkább az alaptevékenységet meghatározó technológia érdekli.

A vizsgálati minta korösszetétel szerinti elemzése azt az eredményt mutatja, hogy az idősebb válaszolók magasabb értékekkel minősítették valamennyi változási típust, vagyis az idősebb, már több és többféle változást megtapasztaló menedzserek jelentősebb szerepet tulajdonítanak a változásoknak a szervezet működésében.

Vizsgálataimban arra is kerestem a választ, hogy mennyire vannak felkészülve a vezetők a változások vezetésére. Miközben a meginterjúvoltak 63%-a nem rendelkezik semmilyen előképzettséggel a témával kapcsolatban, válsághelyzetben, vagy változások esetén mégis vagy saját maguk (46%), vagy munkatársaik segítségével (56%) próbálták megoldani a problémákat. A jövőben viszont 71%-uk már külső szakembert, tanácsadót is felkeresne, illetve foglalkoztatja az önképzés (32%), illetve a munkatársak továbbképzése (41%) is.

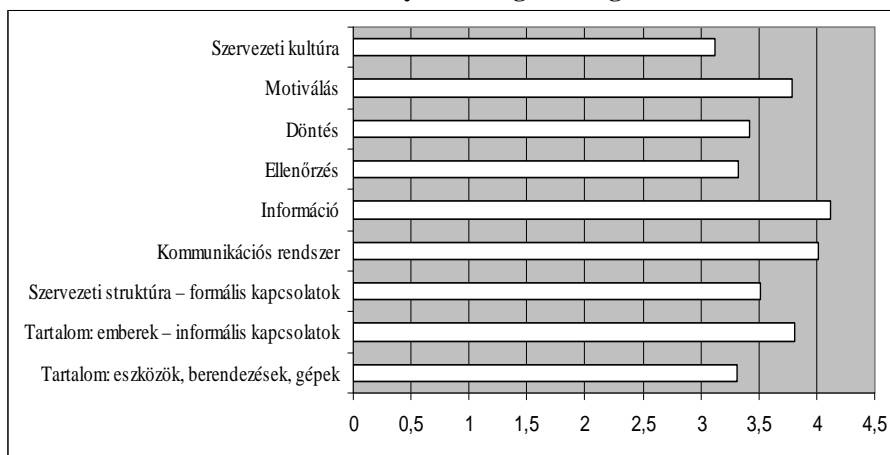
A vezetőket arról is kérdeztem, hogy az eddig átélt változásoknál, melyek voltak azok a tényezők, amelyek leginkább elősegítették, és melyek voltak azok, amelyek leginkább hátráltatták a szervezeteket a változásokra való reagálásban. Klein²² nyomán a szervezet működését leginkább befolyásoló tényezőkre kérdeztem rá: a tartalomra (a szervezetnél dolgozó emberek, gépek, épületek stb.), a struktúrára, a kommunikációra, az ellenőrzésre, a

²¹Forrás: saját vizsgálatok.

²²KLEIN SÁNDOR: *Vezetés és szervezet pszichológia*. Szeged, 2009.

döntésre, illetve kiegészíttem még a sort az információs rendszerrel és a szervezeti kultúrával.

1. ábra. Szervezeti tényezők reagálást segítő hatása.²³

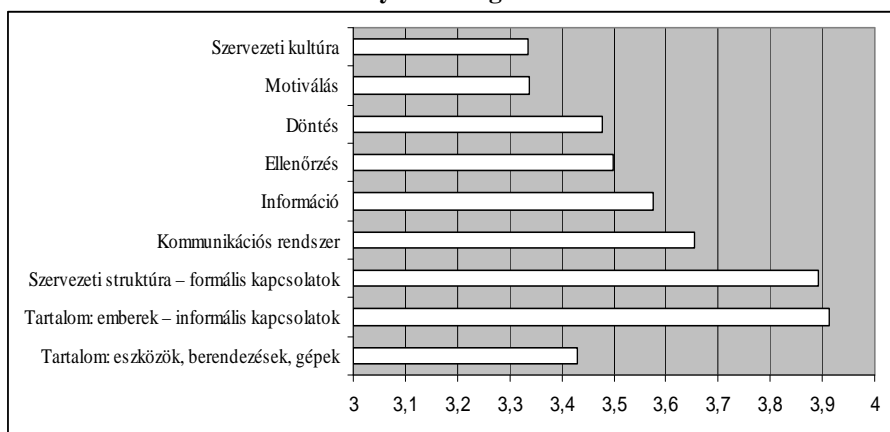

Az 1. ábra tanúsága szerint a változásokra adott reagálást gyorsíthatják, az új helyzethez való alkalmazkodást (leginkább) segíthetik az információk, a kommunikáció, a motiváció, és az informális emberi kapcsolatok. A válaszadókkal folytatott személyes beszélgetések tanúsága szerint is az eddig általuk átélt változások esetén segítette a változási folyamatokat, ha – a vezetők nyílt kommunikációjának és a pontos információknak köszönhetően – a vezetés jól előkészítette azt, és az alkalmazottak elfogadták annak szükségességét.

A 2. ábra szerint a reagálást leginkább az emberi kapcsolatok és a szervezeti kultúra akadályozhatja. A többi hátráltató tényező közel azonos minősítést kapott.

Összegezve a szervezeti tényezők változásokban betöltött szerepéről kapott eredményeket (1–2. ábra) megállapítható, hogy mind a reagálást segítő, mind a reagálását gátló tényezők között az emberi kapcsolatok meghatározó szerephez jutnak.

²³Forrás: saját vizsgálatok.

2. ábra. Szervezeti tényezők reagálást hátráltató hatása.²⁴

Következtetések

Kutatásom célja volt, hogy felmérjem a profitorientált szervezetek vezetőinek véleményét arról, hogy a változások vezetésére fel vannak-e készülve, véleményük szerint napjainkban milyen változások veszélyeztetik leginkább a szervezeteket, melyek a változásokra való reagálást leginkább segítők, vagy hátráltató szervezeti tényezők. A 62 megkérdezett vezető véleménye szerint a piaci és technológiai változások a legfenyegetőbbek, illetve ezzel összhangban a piacbővítésben és műszaki innovációban látnak leginkább pozitív változási lehetőséget.

Vizsgálataimban jelentősnek értékelték a válaszadók az emberi tényezőket, a kommunikációt és az információt. Bár minden kornak megvannak a tipikus változásai, mai digitalizálódó világunkban az élet virtualizálódása és felgyorsulása természetes, hogy összefüggésbe hozható az információ és a kommunikáció szerepének növekedésével. A felgyorsult élet gyors reagálást követel, aminek előfeltétele a szükséges információk megszerzése. A ma alkalmazott információs technika biztosítja az információk gyors áramlását, de azok pontosságát és megbízhatóságát, valamint az információcsere alapját, vagyis magát a kommunikációt is az emberi kapcsolatok determinálják. Érdekes tapasztalat, hogy miközben világunk egyre inkább elszemélytelenedik, az emberi érintkezés korábbi formái, a személyes találkozók háttérbe szorulnak, addig a szervezeti működés területén az emberi tényező szerepe jelentősebbé válik.

²⁴Forrás: saját vizsgálatok.

A válaszdó vezetők véleménye alapján a motiválás és az oktatás, képzés, szervezetfejlesztés is fontossá válik a változások vezetésénél. A legfontosabbnak ítélt piaci és technológiaváltozások állandó innovációs igényt támasztanak, aminek úgy tud megfelelni a szervezet, ha naprakész tudással rendelkező emberi erőforrása van.

A változási folyamatok esetében az emberi oldal előtérbe kerülése az emberi erőforrás menedzsmentre irányítja a figyelmet. A HR ugyanis segítheti a vezetőket, a változások irányítóit akár coachinggal, akár képességfejlesztő tréningekkel, de a változások elszenvedőinek, az alkalmazottaknak a meggyőzésében, az ellenállásuk leküzdésében is fontos szerepet vállalhat, illetve a képzések, a szervezetfejlesztés is igényli a HR munkáját.

NAGY ORSOLYA

Uzsoratilalom a polgári jogban

Bevezető gondolatok

Az uzsorával kapcsolatos problémák közbeszédben való hangsúlyos megjelenése a történelem során időről időre valamilyen – elsősorban gazdasági – válsághelyzetet jelzett. Az uzsoráról szóló értekezések sajnos napjainkban és régióinkban is aktuálisak. A gazdasági válság, azzal összefüggésben a munkahelyek megszűnése vagy a kölcsönök, különösen a devizában felvett kölcsönök törlesztőrészletének jelentős növekedése a társadalom igen széles rétegét taszította lehetetlen, kiszolgáltatott helyzetbe, ezért sokan pusztán a létfenntartásukért küzdenek. Pénzügyi támogatásra, segítségre sem az államtól, sem a pénzintézetektől, sem a hasonló problémákkal küzdő emberekről sem számíthatnak. Bűnözői körök szakosodtak arra, hogy az ilyen nehéz, kilátástalan helyzetben lévő embereknek igen magas (uzsora)kamatra nyújtsanak kölcsönt, amelynek visszafizetésére a „kiuzsorázottaknak” esélyük sincs, így folyamatos rettegésben, kilátástalanságban, egzisztenciájuk teljes feladásával kénytelenek élni.¹ Tanulmányomban bemutatom, a polgári jog hogyan küzd az uzsorás szerződések ellen.

1. Uzsorás szerződések a polgári jogban

Az „uzsora” szavunk a latin „usura” szóra vezethető vissza, amely „hasznosítást”, illetve „kamatot” jelent. Uzsorásnak a Ptk. 202. §-a szerint az a szerződés minősül, amelyben az egyik szerződő fél a szerződés megkötésekor a másik fél helyzetének kihasználásával feltűnően aránytalan előnyt kóti ki. Tehát uzsorás szerződésnél az erősebb pozícióban lévő fél a másik fél helyzetét, kiszolgáltatottságát kihasználva, lényegesen kedvezőtlenebb feltételekkel köt szerződést. A kiszolgáltatottság többféle körülményen alapulhat, így okozhatja a szerződő fél tapasztalatlansága, függő helyzete, rászorultsága is.²

¹Lásd az uzsorával összefüggő egyes törvények módosításáról szóló T/4128. számú törvényjavaslat miniszteri indokolását.

²KISS GÁBOR–SÁNDOR ISTVÁN: *A szerződések érvénytelensége*. Bp., 2008. 117.

1.1. Uzsorás szerződés az érvénytelenségi okok rendszerében

A szerződés érvénytelen, ha a szerződés létrejött ugyan a felek akaratából, ám olyan törvényben meghatározott hibában szenved, ami miatt nem alkalmas a célzott joghatás előidézésére.³ A szerződések érvénytelenségét semmisségi, illetve megtámadhatósági okok idézhetik elő. A semmisségi okok alapulhatnak az akarat hibáján, a szerződési nyilatkozat alaki hibáján illetve az akaratnyilatkozat által elérni kívánt joghatásból eredő hibán. Ez utóbbi kategóriába tartoznak a jogszabály által tiltott szerződések, a jóerkölcsbe ütköző szerződések, a lehetetlen és tisztességtelen általános szerződési feltételt tartalmazó szerződések, valamint az uzsorás szerződések.⁴ Az uzsorás szerződések szabályozásának két fontos tényállási eleme van. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő aránytalansága, mint objektív tényállási elem, illetve a sérelmet szenvedő fél nehéz, kiszolgáltatott vagy szorult helyzete, mint szubjektív tényállási elem. A sérelmet szenvedő fél oldalán fennálló körülmények miatt az akaratnyilatkozat sem lehet teljesen ép, hiszen nem szabad döntése, mérlegelése alapján, érdekeinek megfelelően teszi az akaratnyilatkozatot, hanem csak a kényszerítő(nek ható) körülményeknek enged. Az uzsorás szerződés ebből a szempontból abban különbözik a jogellenes fenyegetéstől, hogy az akaratnyilatkozat megtételére kényszerítő körülményt nem az uzsorás idézi elő. A következő részben az uzsorás szerződést a feltűnő értékaránytalanság és az akaratnyilatkozat épsége szempontjából vizsgálom, az érvénytelenségi okok rendszerében.

1.2. A feltűnő értékaránytalanság oldaláról

A magánjogi jogviszonyok egyik meghatározó jellemzője, hogy alakításukban fontos szerepet játszik a jogviszony alanyainak akarata, szándéka, hiszen – a tipikusan attributív szabályozásnak köszönhetően⁵ – a jogviszony alanyai saját igényeiknek megfelelően alakíthatják jogviszonyukat. Ez érvényesül a szerződési jog alapelveiben is, különösen a szerződési szabadság elvében. A szerződési szabadság igen fontos vetülete a diszpozitivitás elve, azaz a felek eldönthetik, milyen tartalommal kívánják a kötelmet létrehozni.⁶ Azonban előfordulnak olyan esetek, amikor a jog beavatkozik a jogalanyok egymás közötti szerződéses viszonyaiba. A szerződések általában akkor felelnek meg a felek és a társadalom érdekeinek is, ha a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás között nagyjából egyensúly áll fenn. Ha ez az egyensúly (valamilyen okból) jelentősen megbomlik anélkül, hogy az egyik felet az

³EÖRSI GYULA: *Kötelmi jog*. Bp., 2007. 95.

⁴OSZTOVITS ANDRÁS: *A Polgári Törvénykönyv magyarázata*. Bp., 2011. 539–540.

⁵BÍRÓ GYÖRGY–LENKOVICS BARNABÁS: *Általános tanok*. Miskolc, 1999. 19.

⁶BÍRÓ GYÖRGY: *Kötelmi jog*. Miskolc, 2004. 237–238.

ajándékozás szándéka vezetné, akkor a jog beavatkozik: tiltja az ilyen szerződéseket.⁷

Ez a beavatkozást figyelhető meg a feltűnő vagy objektív értékaránytalanság szabályozásánál a Ptk. 201. § (2) bekezdésében, amely szerint „*ha a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között anélkül, hogy az egyik felet az ajándékozás szándéka vezetné, a szerződés megkötésének időpontjában feltűnően nagy az értékkülönbség, a sérelmet szenvedő fél a szerződést megtámadhatja.*” Tehát a feltűnő értékaránytalanság mint megtámadhatósági ok, törvényi tényállása objektív jellegű. A megtámadhatóság nem függ attól, hogy valamelyik fél magatartása felróható volt-e vagy tudatában volt-e a feltűnő értékaránytalanságnak. Ha feltűnő értékaránytalansághoz kapcsolódik még egy szubjektív tényállási elem, akkor jön létre az uzsorás szerződés, amelyhez a törvény már egy szigorúbb jogkövetkezményt fűz, semmisnek nyilvánítja azt. Szubjektív tényállási elem lehet, hogy az egyik szerződő fél a másik helyzetének kihasználásával kifejezetten kikötötte az aránytalan előnyt. Az uzsora ebből a szempontból a feltűnő értékaránytalanság (mint érvénytelenségi ok) egy olyan speciális esetköre, amelyben az uzsorásnak tudomása van arról, hogy a szolgáltatásáért feltűnően aránytalan ellenszolgáltatást követel. Ezt azért teszi és teheti meg, mert kihasználja a másik fél helyzetét.

A polgári jog az uzsorás szerződést hagyományosan az érvénytelenségi okok között, mégpedig a célzott joghatás hibája miatti semmisségi okok között tárgyalja.⁸ A célzott joghatás miatti érvénytelenséghez két esetkört sorol a szakirodalom, a tilos szerződések és a lehetetlen szerződések csoportját. Tilosnak minősülnek azok a szerződések, amelyek célzott joghatását jogszabály tiltja, magyarán hiába jön létre akár kifogástalan akaratmegegyezéssel a szerződés, mégis érvénytelen, mert olyan jogi célra irányul, amelyet jogszabály tilt. Jobbágyi Gábor az uzsorás szerződést a tilos szerződések egyik sajátos esetének tekinti.⁹ A tilos törvényeket lehetetlen taxatív módon felsorolni a törvényben, ezért a Ptk. 200. § (2) bekezdése általános jelleggel mondja ki, hogy „*semmis az a szerződés, amely jogszabályba ütközik.*”

1.3. Uzsora az akaratnyilatkozat épsége oldaláról

A magam részéről a fenti rendszertani elhelyezés helytállóságának elismerése mellett arra szeretnék rávilágítani, hogy az uzsorással szerződő fél akaratnyilatkozata sem teljesen ép. Ugyanis speciális helyzetéből adódóan, a szerződés megkötésére vonatkozó döntése nem teljesen szabad. Ebből a szempontból viszont az akarathiba miatti érvénytelenségi okokkal – főként a

⁷EÖRSI GYULA: *Kötelmi jog*. Bp., 2002. 104–105.

⁸EÖRSI: i. m., 2002. 109.

⁹JOBBÁGYI GÁBOR–FAZEKAS JUDIT: *Kötelmi jog*. Bp., 2007. 61.

fenyegetéssel – is bizonyos mértékig hasonlóságot mutat. A fontos különbség abban áll, hogy míg a fenyegetéssel kötött szerződésnél az akarathibát a fenyegetést alkalmazó szerződő fél okozza, addig az uzsorás szerződésnél ezzel szemben a „kényszerítő” körülmény nem az uzsorástól fakad, hanem a másik szerződő fél oldalán merül fel. Az uzsorás csupán kihasználja a másik fél helyzetét arra, hogy feltűnően aránytalan mértékű előnyt kössön ki. Ebben a megközelítésben a nem uzsorás szerződő fél akarata a szerződés megkötése vonatkozásában hibátlan, viszont a szerződés tartalmával nagy valószínűséggel nem ért egyet, ennél fogva maga az akarat-megegyezés hiányzik. Az akarathibát, a kiszolgáltatott szerződő fél helyzete okozza.

1.4. Az uzsorás szerződés tényállási elemei

A szerződések uzsorás jellege megállapításához a Ptk. 202. §-a szerint négy konjunktív feltétel fennállása szükséges:

1. a hátrányt szenvedő fél szorult, hátrányos helyzete,
2. ezen hátrányos helyzet másik fél általi ismerete és annak célzatos kihasználása,
3. feltűnően aránytalan előny kikötése és
4. a szerződés megkötésekor fennálló aránytalanság.

A hátrányt szenvedő fél szorult, hátrányos helyzete

A szerződés akkor minősül uzsorásnak, ha a szerződő fél (az uzsorás) „*a másik fél helyzetének kihasználásával*” köt ki feltűnően aránytalan előnyt. A Ptk. még példálózó jelleggel sem sorolja fel, milyen „helyzetnek” kell fennállnia a sérelmet szenvedő fél oldalán, ami rendkívül széles értelmezési tartományt jelenthet. A bírói gyakorlat a kérdés eldöntésében rendkívül ingadozó, de a Ptk. 202. §-át inkább megszorító módon értelmezi, azaz szorult,¹⁰ vagy hátrányos (vagy szorult hátrányos)¹¹ helyzetet követel meg az uzsora megállapíthatóságához.¹² Kiszolgáltatott helyzetnek elsősorban az objektív kiszolgáltatottságot, a válságos személyi- és gazdasági helyzeteket tekinti.¹³ A bírói gyakorlat szerint tehát olyan helyzetnek kell lennie, ami alkalmas arra, hogy jelentős hátránnyal, érdeksérelemmel járó szerződést kössön valaki.¹⁴ A Fővárosi Ítéltábla kimondta, hogy „*üzleti vállalkozás készpénz szükségletének előteremtését célzó kölcsön felvétele esetén nem áll fenn (...) az uzsora megállapításának egyik, szubjektív feltétele, a másik fél kihasználható*

¹⁰6.Pf.21.094/2008/5. szám.

¹¹Pf.I.20.018/2010/3. szám.

¹²MENYHÁRD ATTILA: Az uzsorás szerződésről. *Liber Amicorum. Studia L. Vékás dedicata. Ünnepi dolgozatok Vékás Lajos hatvanadik születésnapjára és egyetemi oktatói működésének harmincötödik évfordulójára.* Bp., 237–238.

¹³BDT I.283.

¹⁴OSZTOVITS: i. m., 561.

*hátrányos helyzete.*¹⁵ A Legfelsőbb Bíróság szerint „*az uszora megállapításának egyik objektív feltétele, hogy a szerződő fél gazdasági helyzete válságos legyen.*”¹⁶ Ezt az értelmezést erősíti Bíró György is, aki szerint uszora tipikusan akkor állapítható meg, ha „*az uszorás egzisztenciális problémákkal küzdő, többnyire záros határidőn belül fizetésre kényszerített személy hátrányos helyzetét használja ki a saját előnyére.*”¹⁷ Ezzel a következtetéssel nem tudok maradéktalanul egyetérteni, ugyanis túlságosan megszorító jellegűnek tartom. A jogalkotó szándéka nem irányulhat kizárólag a válságos gazdasági helyzetben lévő szerződő fél védelmére, ellenkező esetben így fogalmazta volna meg a törvényszöveget. Azonban az kijelenthető, hogy a „*létfenntartáshoz közvetlenül szükséges javak*”¹⁸ biztosítása érdekében fennálló helyzet alapot szolgáltat a szerződés uszorás jellegének megállapításához.

Az előbb leírtaktól élesen el kell különíteni azokat a helyzeteket, amelyek valamilyen jelentős gazdasági előny elérésével kecsegtetnek, és ezen előnyök kihasználása érdekében a sérelmet szenvedő fél nagyobb terhet is hajlandó magára vállalni. Ekkor ugyanis nem, vagy csak egészen kivételes esetben tekinthető teljesültnek a sérelmet szenvedett fél hátrányos helyzetére vonatkozó feltétel.

Menyhárd Attila a bírói gyakorlattal szemben a szerződés uszorás jellegének megállapításához szükséges szubjektív, „akaratot hajlító” tényállási elemekből indul ki. Azt az álláspontot képviseli, hogy „*bármely élethelyzet, amely a hátrányos tartalmú szerződés megkötésére készíti a felet és ezáltal alkalmas arra, hogy a másik fél azt kihasználva feltűnően aránytalan előny kikötését érje el, ilyennek minősülhet.*”¹⁹

Eörsi Gyula szerint sem kell a helyzetnek szorultnak lennie, az is uszorás szerződésnek minősül, ha valaki az egyik viszonylag tehetős barátjának bútor vagy személygépkocsi vásárlása céljára ad uszorás feltételekkel kölcsönt.²⁰

Jelentősek a jogtudomány egyes jeles képviselői és a bíróság jogértelmezése közötti eltérések. A különbségek értelmezéséhez azt is figyelembe kell venni, hogy a szerződésekkel kapcsolatos jogvitákban a felek a Ptk. 202. §-át mintegy „utolsó mentsvárnak” tekintik. Különösen igaz ez abban az esetben, ha a szerződéssel kapcsolatban alappal merülne fel valamilyen megtámadási ok (különösen feltűnő értékaránytalanság, fenyegetés, megtévesztés), ám a megtámadásra nyitva álló határidő már letelt. Ekkor a perben álló

¹⁵4.Pf.20.450/2011/3. szám

¹⁶EBH2001.436, BH2001.542.

¹⁷BÍRÓ: i. m., 359.

¹⁸OSZTOVITS: i. m., 563.

¹⁹MENYHÁRD: i. m., 237.

²⁰EÖRSI: i. m., 2002. 105.

felek a szerződés uzsorás jellegére hivatkoznak, amelyet a bíróságok a „szorult” vagy „hátrányos” helyzet megszorító értelmezésével hárítanak el.

A magam részéről sem a jogirodalom, sem a bírói joggyakorlat értelmezésével nem tudok teljesen azonosulni. Ugyanis – ahogy Eörsi Gyula vagy Menyhárd Attila mondja – „bármilyen élethelyzetben” lehetővé válik a szerződés uzsorás jellegének megállapítására, akkor elmosódik a határ az objektív értékaránytalanság miatt megtámadható és az uzsorás (és ezért semmis) szerződés között, hiszen éppen az utóbbi (többlet) szubjektív tényállási eleme homályosul el. Ha viszont csak gazdasági válsághelyzet jelentene alapot uzsorás szerződés megállapítására, akkor elegendő volna a bírósághoz forduló fél anyagi körülményeit áttekinteni, és csak a szorult helyzetben lévőknél vizsgálni a többi tényállási elem fennállását.

Ezért álláspontom szerint, mindig az eset összes körülményének alapos vizsgálatával lehet megítélni az uzsora ezen feltételének megvalósulását. Találónak tartom a Győri Ítéltábla egyik 2005-ben hozott határozatának indokolását, amely szerint „*szorult helyzetnek kell tekinteni valamennyi olyan helyzetet, amely alkalmas arra, hogy valakit jelentős hátránnyal járó szerződés megkötésére készítessen.*”²¹ Fontos megjegyezni, amit az előbb idézett ítélet is kiemelt, hogy nem szabad a szorult helyzet értelmezését kizárólag a szorult gazdasági helyzetre szűkíteni, hiszen más személyes jellegű körülmények (például függőség, családi állapot, egészségi ok stb.) is megalapozhatják az uzsorás szerződést.

Weiss Emilia megemlíti, hogy figyelmet érdemel az is, a „kihasznál” szerződő fél milyen célra kívánja felhasználni a kapott szolgáltatást. A nem megengedett haszonszerzésre, üzérkedés céljából felvett kölcsönöket ugyanis – akármilyen magas kamatra is történt a kölcsön felvétele – nem minősítette uzsorás szerződésnek.²²

Az uzsorás szerződésnél a potenciális alanyi kör nem korlátozódik pusztán a természetes személyekre, hiszen gazdálkodó szervezetek között is létrejöhethet – a jogszabályban rögzített objektív és szubjektív feltételek fennállása esetén – uzsorás szerződés, még üzleti célra nyújtott kölcsönök esetén is.²³ Ezt a bírói gyakorlat azonban inkább kivételesnek tekinti, ugyanis az üzleti kockázat viselésének elve alapján fokozott mértékben várja el az üzleti döntések lehetséges következményeinek előrelátását, a gazdasági kockázatok és eredmények megfelelő, körültekintő értékelését.²⁴

²¹Pf. I. 20.025/2005/22.

²²WEISS EMILIA: *A szerződés érvénytelensége a polgári jogban*. Bp., 1969. 275.

²³BH1996.326.

²⁴OSZTOVITS: i. m., 564.

A másik fél helyzetének ismerete és célzatos kihasználása

A törvény „másik fél helyzetének kihasználása” fordulata az uzsorás részeről tudatosságot feltételez. Ugyanis ezen szubjektív tényálláselem alapján az uzsorásnak tudomással kell bírnia arról, hogy a szerződéssel más helyzetét használja ki. Eörsi Gyula szerint nem szükséges, hogy az uzsorás pontosan ismerje, milyen célra adja a kölcsönt, elég csupán a szerződéskötés körülményeiből, a feltűnő értékkülönbségből és az ajándékozási szándék hiányából következtetni a vele szerződő fél hátrányos helyzetére.²⁵ Ez az értelmezés némiképp háttérbe szorítja a Ptk. 202. §-ában szereplő szubjektív mozzanatot, ami az uzsorát megkülönbözteti a feltűnő értékaránytalanságtól. Ha ragaszkodnánk a „*másik fél helyzetének kihasználása*” megfogalmazás szó szerinti jelentéséhez, akkor nem volna elég az uzsorásnak a vele szerződő hátrányos helyzetére vonatkozó homályos sejtése, hanem – ha nem is pontosan, de – tudatában kellene lennie annak, hogy a másik fél valamilyen okból kifejezetten hátrányos helyzetben van, és ezt kihasználhatja az aránytalan előnyszerzésre.

Ez azonban a gyakorlatban komoly jogalkalmazási nehézséget okozna. Ahogy arra Weiss Emilia is rámutatott, a tipikus uzsoraszerződéseknel az uzsorások általában nem tanúsítanak érdeklődést a hozzájuk forduló helyzetére iránt. Sőt kifejezetten elzárkóznak attól, hogy megismerjék azt a problémát, amely a velük szerződő feleket a kölcsön felvételére szorította. A nehéz helyzetbe került emberek általában ismerik az uzsorásokat és csak azzal fordulnak hozzájuk, hogy a szokásos kamatra pénzt kérnek.²⁶

Vagyis a „*kihasználás*” szót – Eörsi Gyula véleményének megfelelően – nem lehet megszorítóan értelmezni, hiszen akkor még a fent említett, akár üzletszerűen folyósított – hétköznapi nyelv szerinti – uzsorakölcsönöket sem lehetne uzsorás szerződésnek minősíteni. Ezért a hátrányos helyzet ismeretének nem kell konkrétan és közvetlennek lennie, hanem lehet közvetett és általános is.²⁷ Azzal ugyanis az üzletszerű uzsorakölcsön-folyósítást végző személyeknek is tisztában kell lenniük, hogy azok fordulnak hozzájuk, akik szorult vagy hátrányos helyzetbe kerültek. A bírói gyakorlat ezen tényállási elem megvalósulásához tehát elégségesnek tekinti azon tények ismeretét, amelyekből „*egyértelmű következtetést lehet levonni a hátrányos helyzet fennállására,*”²⁸ azaz nincs szükség annak bizonyítására, hogy az uzsorás feltételekkel kölcsönt nyújtó személy a sérelmet szenvedett fél nehéz, szorult helyzetének konkrét okával is tisztában volt.²⁹

²⁵EÖRSI: i. m., 2002. 105.

²⁶WEISS: i. m., 280.

²⁷WEISS: i. m., 281.

²⁸OSZTOVITS: i. m., 565.

²⁹BH2001.473.

A bírói joggyakorlat alapján, ha a tulajdonszerzésre jogszabály szerint végrehajtott árverés során került sor, az sem alapozhatja meg a másik fél helyzetének kihasználását, ha az árverési vevő a tényleges forgalmi értéknél lényegesen alacsonyabb áron jutott az árverezett dologhoz. Tehát ebben az esetben a másik fél szorult helyzetének kihasználása és a szerződés nyilvánvalóan jóerkölcshöz ütközése fel sem merülhet.³⁰ A bírói döntéssel egyet lehet érteni, mert itt a szerző nem adásvétel jogcímen átruházással, hanem hatósági árveréssel szerzett tulajdont, amire a szerződési jog szabályait nem lehet alkalmazni.

Ugyanakkor a bírói gyakorlat szerint önmagában az a tény, hogy valaki ismeri a másik fél motivációját a szerződés megkötése során, még nem alapozza meg a másik fél helyzetének kihasználását.³¹ Még akkor sem (uzsorás a szerződés), ha valaki saját gazdaságossági számításai alapján határozza el a szerződéskötést.³²

Feltűnően aránytalan előny kikötése

A szerződés csak abban minősíthető uzsorásnak, ha az egyik fél – a többi feltétel megvalósulása mellett – feltűnően aránytalan előnyt köt ki. A bírói gyakorlat a feltűnően aránytalan előnyt a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás közötti, a Ptk. 201. § (2) bekezdésében található feltűnő értékaránytalanságra szűkíti. Menyhárd Attila ezzel nem ért egyet, mivel álláspontja szerint „*a feltűnően aránytalan előny általános megfogalmazásánál fogva szélesebb kört ölel fel, mint (...) a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás közötti értékkülönbség.*”³³ Azonban ezen kívül bármilyen módon elért előnyös szerződési pozíció minősülhet előnynek. Ezért – mondja Menyhárd Attila – a bíróságoknak nem szabad az uzsorás esetek megítélését a szolgáltatás és ellenszolgáltatás mechanikus összemérésére korlátozni, hanem az eset összes körülményeire, különösen a szerződés kockázatosító hatású rendelkezéseire is tekintettel kell lenniük.³⁴ A bírói gyakorlat azonban a feltűnően aránytalan előnyt a Ptk. 201. § (2) bekezdésben szereplő feltűnő értékaránytalansággal azonosítja. Ennek megvannak a dogmatikai alapjai, hiszen például a Ptk. miniszteri indokolása is az uzsorához mint az objektív értékaránytalanságnak a szubjektív elemmel bővített represszív szankcióval (állam javára marasztalás) is súlyosított változatához közelít.³⁵ A Gellért György által szerkesztett Ptk. kommentár is azt tekinti a szerződés uzsorás minősítése objektív felté-

³⁰BH2004.58.

³¹BH1998.275.

³²BH1999.176.

³³MENYHÁRD: i. m., 234.

³⁴MENYHÁRD: i. m., 236.

³⁵A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Az 1959. évi IV. törvény és a törvényjavaslatának miniszteri indokolása. Bp., 1963. 223.

telének, hogy „a szerződés megkötésekor a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között a Ptk. 201. § (2) bekezdésében szabályozottaknak megfelelően feltűnő aránytalanság áll fenn.”³⁶ Álláspontom szerint a Ptk. 201. § (2) bekezdésében szereplő feltűnő értékaránytalanság, illetve a vonatkozó bírói gyakorlat szerinti aránytalanság egyértelműen lehetővé teszi a szerződés uzsorás jellegének megállapításához szükséges „feltűnően aránytalan előny kikötése” tényállási elem megvalósulását. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Ptk. 202. §-át nem csak a hiteluzsoránál lehet felhívni, hanem a reáluzsorára is vonatkozhat. Tehát – Menyhárd Attila véleményével egyetértve – a feltűnően aránytalan előny kikötésének vizsgálata nem szorítkozhat a szolgáltatás és ellenszolgáltatás mechanikus összevetésére, ahhoz a felek szerződéses pozícióinak alapos, körültekintő vizsgálata és értékelése is szükséges.

Arra vonatkozóan, hogy a szerződésben kikötött előny mikor számít feltűnően aránytalannak, nincs egyértelműen rögzített mérce. Jogszabály nem tartalmaz erre vonatkozó konkrét rendelkezéseket, így ezt a generálklauzulát is a bírói gyakorlat tölti ki tartalommal. Azonban a bírói gyakorlat is meglehetősen változó ebben a tekintetben. Általában a 20–30%-os értékkülönbözet még nem tekinthető aránytalannak, ám előfordult, hogy egy 24%-os értékkülönbség alapján is megállapították a feltűnően aránytalan előnyt. A hitelkamatok megítélésénél a piaci kamatok jelenthetnek támpontot.³⁷ Az uzsorás szerződéssel kapcsolatos bírói joggyakorlat alapján a feltűnően nagy értékkülönbség megállapításánál irányadó szempontokat, így a PK. 267. számú állásfoglalás szempontjait is alkalmazni lehet. Elsősorban a forgalmi érték-ből kell kiindulni, amit megfelelően korrigálni kell a szerződéskötés kori keresleti-kínálati viszonyokkal, amelyeket szükség szerint értéknövelő és értékcsökkentő tényezőként is figyelembe kell venni. A forgalmi értéktől való 40%-os eltérést már feltűnő értékaránytalanságnak kell tekintetni. A bírói gyakorlat szerint értékelni kell a felek szerződéskötést megelőző, a szerződés szolgáltatásának értékére és értékkülönbségére vonatkozó tudását, ismereteit is.³⁸ A Legfelsőbb Bíróság rámutatott arra, hogy a szerencseelemeket tartalmazó szerződéseknél, így például a tartási szerződénél a feltűnő értékaránytalanság nem eredményez érvénytelenséget, és uzsora megállapí-

³⁶GELLÉRT GYÖRGY: *Kommentár a Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvényhez*, Bp., 2001. 227.

³⁷MENYHÁRD: i. m., 237.

³⁸OSZTOVITS: i. m., 556.

tása sem jöhet szóba.³⁹ Ugyanígy fogalmilag kizárt a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő értékkülönbsége.⁴⁰

A szerződés megkötésekor fennálló aránytalanság

A feltűnően aránytalan előnynek a szerződés megkötésekor kell fennállnia. Ezért tehát nem lehet megállapítani a szerződés uzsorás jellegét, ha a szerződéskötést követően a szerződés tárgyát képező szolgáltatás átértékelődik, a gazdasági körülmények lényegesen megváltoznak vagy a feleknek a szerződés megkötésére vezető (üzleti, gazdasági stb.) várakozásai nem teljesülnek.⁴¹ Nem visszterhes szerződéseknél fogalmilag kizárt az aránytalanság és így az uzsorás jelleg megállapítása.⁴²

A bírói gyakorlatban előforduló uzsorás szerződések általában az ún. hiteluzsorákhoz sorolhatók, dolog-, illetve pénzkölcsön formájában fordulnak elő. A tényállási elemek fennállásának bizonyítása komoly nehézségeket okozhat, hiszen az uzsorás szerződések általában színlelt szerződésként jelentkeznek, azaz – ha a felek írásban kötnek is szerződést – a szerződésben tipikusan kölcsönösszegként nem a valós összeg, hanem már az uzsorakamattal növelt összeget tüntetik fel, amihez legfeljebb csak a törvényes mértékű kamat társul.⁴³ A másik, a gyakorlatban gyakran előforduló eset, amikor a korábban létrejött kölcsönszerződéshez kapcsolódó aránytalanul magas kamatról külön kölcsönszerződést kötnek.⁴⁴

1.5. Az érvénytelen szerződések jogkövetkezménye

A szerződés érvénytelenségére vonatkozó szabályozást abból a célból dolgozták ki, hogy a szerződő felek ne hozhassanak létre a társadalmi vagy nyomós egyéni érdekekkel ellentétes joghatásokat, illetve csak kifogástalan akarategyeztetés útján létrehozott szerződések hozzák létre a kívánt joghatást.⁴⁵ Az érvénytelenség tehát maga is egy polgári jogi szankció, amely nem enged a kívülvilágban bizonyos változásokat bekövetkezni. Ez objektív szankciónak tekinthető, ugyanis független a felek magatartásának felróhatóságától.

Ha egyik vagy mindkét fél felróható magatartása valósítja meg az érvénytelenségi okot, a fenti objektív szankcióhoz további represszív jellegű, szubjektív szankció is csatlakozhat, mégpedig az állam javára marasztalás.⁴⁶

³⁹EBH1999.97.

⁴⁰BH1996.326.

⁴¹KISS-SÁNDOR: i. m., 120.

⁴²BH1996.326.

⁴³OSZTOVITS: i. m., 564.

⁴⁴OSZTOVITS: i. m., 564.

⁴⁵EÖRSI: i. m., 2002. 110.

⁴⁶EÖRSI: i. m., 2002. 110–111.

A Ptk. az érvénytelen szerződések esetében fő szabály szerint „*in integrum restitutio*”-t, tehát a szerződéskötés előtti helyzet visszaállítását rendeli el⁴⁷ [237. § (1) bek.] „*ex tunc*” hatállyal. Ha a szerződéskötés előtti állapotot nem lehet helyreállítani, a bíróság a szerződést a határozathozatalig terjedő időre hatályossá is nyilváníthatja („*ex nunc*” hatállyal). Ha a szerződés olyan hibában szenved, amely az érvénytelenségi ok megszüntetésével orvosolható, a bíróság a szerződést érvényessé nyilváníthatja („*ex tunc*” hatállyal).

Az állam javára marasztalás jogintézménye egy sajátos, a polgári jog reparációs rendszerétől idegen szankció, ami a tiltott vagy egyébként csalárd módon eljáró félnek visszatérítendő szolgáltatás elvonását jelenti. Az állam javára marasztalás létjogosultsága az utóbbi években kérdésessé vált, a Legfelsőbb Bíróság 21. számú irányelve szerint is „kivételes jelenség” a polgári jogban. Előfordul azonban, hogy a szerződés érvénytelensége kívülálló, harmadik személyek érdekeit is sérti, bizonyos szankciók az ő érdekeiknek védelmét szolgálják.

1.6. Az uzsorás szerződések jogkövetkezménye

Az uzsorás szerződések polgári jogi jogkövetkezményei több ponton eltérnek a fent röviden összefoglalt fő szabálytól. Ez a szabályozás részben az uzsorás szerződésekkel sérelmet szenvedő feleket érintő problémák súlyával, részben pedig az uzsorás szerződések jellegzetességével magyarázható. A törvény a jogkövetkezményeket konzekvensen a szolgáltatások és ellenszolgáltatások összevetése után, a „különbözet alapján” határozza meg. Ez gyengíti Menyhárd Attila fentebb már említett véleményét, amely szerint bármilyen feltűnően aránytalan előny kikötése esetén uzsorássá minősíthető a szerződés.

Az érvénytelen szerződésekre vonatkozó fő szabály (az „*in integrum restitutio*”) az uzsorás szerződéseknél inkább háttérbe szorul. Ugyanis a Ptk. 237. § (2) bekezdése kifejezetten nevesíti az uzsorás szerződést az olyan érvénytelen szerződések között, amelyeket az érvénytelenség okának megszüntetésével érvényessé lehet nyilvánítani. De ebben az esetben rendelkezni kell az esetleg ellenszolgáltatás nélkül maradó szolgáltatás visszatérítéséről. A Ptk. 237. § (3) és (4) bekezdése a visszatérítést szabályozza. Ha a sérelmet szenvedő félnél van az szolgáltatás, amellyel a sérelmet okozónak tartozna, viszont a sérelmet szenvedő felet részletfizetés engedélyezése esetén is súlyos helyzetbe hozná a visszatérítés, a bíróság azt részben vagy egészben

⁴⁷Lásd PK 32. szám.

elengedheti a Ptk. 237. § (3) bekezdésében szerint.⁴⁸ Ez egy alapvetően szubjektív alapú és méltányossági jellegű szankció, amely nem a sérelmet okozó fél oldalán fennálló körülményektől (felróhatóság, tudatállapot stb.), hanem a sérelmet szenvedő fél körülményeitől függ. A Ptké. 33. §-a szerint a bíróság a sérelmet szenvedő félnek a visszatérítést akkor is elengedheti, ha az ügyész a szolgáltatásnak az állam javára megítélését indítványozza. A Ptk. 237. § (3) bekezdése következő fordulata szerint a sérelmet okozó félnek az aránytalan előny megfelelő részét vissza *kell* térítenie a sérelmet szenvedő fél számára.

Az állam javára marasztalásra is speciális szabályok vonatkoznak az uzsorás szerződésnél. Ugyanis Ptk. 237. § (4) bekezdése szerint az *„uzsorás szerződés esetén a sérelmet okozó félnek visszajáró szolgáltatást az állam javára kell ítélni.”* Más szóval, ha – inkább kivételesnek tekinthető esetben – a sérelmet okozó félnek járna szolgáltatás, azt nem kaphatja meg, hiszen az állam javára kell megítélni. A bíróság csak és kizárólag uzsorás szerződés esetén engedheti el részben vagy akár egészben a szolgáltatás visszatérítését, más érvénytelen szerződésnél erre nincs lehetőség.⁴⁹ Ez az állam javára marasztalás fő szabálya alóli kivételnek is tekinthető, amelynél a bíróságnak nincs mérlegelési jogköre.⁵⁰

2. Az uzsorás szerződésekre vonatkozó szabályozás az új Polgári Törvénykönyvben

Az Országgyűlés 2013. február 11-i ülésnapján fogadta el új magánjogi kódexünket, a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvényt, ami 2014. március 15-én lépett hatályba. Ennek a kötelmi jogról szóló hatodik könyvében, a második részben, a szerződések érvénytelenségéről szóló VI. cím alatt, a célzott joghatás hibái miatti semmisségi okok között szerepel az uzsorás szerződés (6:97. §). Az új Ptk. szerint *„ha a szerződő fél a szerződés megkötésekor a másik fél helyzetének kihasználásával feltűnően aránytalan előnyt kötött ki, a szerződés semmis.”*

Fontos változás, hogy a szerződések semmisségére nem lehet határidő nélkül hivatkozni, a semmisség miatti jogkövetkezmények csak időbeli korlátok között érvényesíthetők.⁵¹

⁴⁸De a Ptk. 237. § (4) bekezdés szerint a sérelmet okozó fél részére visszatérítésnek semmiképp nincs helye. Tehát ha a bíróság csak részben engedi el a sérelmet szenvedőnek a visszatérítést, az el nem engedett részt az állam javára kell teljesítenie.

⁴⁹Lásd EBH2002.744.

⁵⁰Bíró: i. m., 367.

⁵¹VÉKÁS LAJOS: Kötelmi jog. Az új Polgári Törvénykönyv Bizottsági Javaslatja magyarázatokkal. Szerk.: VÉKÁS LAJOS. Bp., 2012. 379.

Az új Ptk. külön fejezetben foglalja rendszerbe az érvénytelenség jogkövetkezményeire vonatkozó szabályokat, több ponton jelentősen módosítva a hatályos szabályozást. A 6:108. § (1) bekezdése úgy rendelkezik, hogy érvénytelen szerződés alapján egyik fél sem követelhet teljesítést a másiktól. Az érvénytelenség jogkövetkezményeit még semmisség esetén sem alkalmazza hivatalból a bíróság, a többi magánjogi igényhez hasonlóan a bíróság csak a fél erre irányuló kereseti kérelme alapján járhat el.⁵²

Az új Ptk. 6:113. § (3) bekezdése továbbra is tartalmazza a hatályos Ptk. 237. § (3) bekezdésében foglalt rendelkezést, amely lehetőséget biztosít a bíróságnak, hogy uzsorás szerződés esetén elengedje a visszatérítést, „...*ha az a sérelmet szenvedő felet részletfizetés engedélyezése esetén is súlyos helyzetbe hozná; a sérelmet okozó fél a kapott szolgáltatásból az aránytalan előnynek megfelelő részt a sérelmet szenvedő félnek köteles visszatéríteni.*” Az új kódex viszont – a szakmai közvéleményben megfogalmazott kritikáknak megfelelően – nem tartja fenn az érvénytelenség hatályos Ptk.-ban szereplő jogkövetkezményei közül az állam javára marasztalás lehetőségét. Vékás Lajos érvelése szerint a jogintézmény „*már régóta egyre kevésbé szolgálja azokat a jogpolitikai célokat, amelyeket a törvény egykor elérni kívánt vele.*”⁵³

3. Kamatmaximum az uzsorás szerződések ellen

Az uzsorás szerződés elleni küzdelem másik eszköze a kamatmaximum intézménye, amivel már az ókori római jogban is találkozhatunk. A jogalkotó meghatározta azt a legmagasabb kamatlábat, amit a felek ügyleteikben kiköthetnek. Ha a felek mégis ennél magasabb kamatot kötöttek ki, a jog a kikötött kamatnak a kamatmaximumot meghaladó részéhez a semmisség jogkövetkezményét fűzte. A magyar jogalkotó eddig óvakodott a magánjogi viszonyokba való ilyen intenzív beavatkozástól, azonban 2011-ben az „uzsora-jelenség” visszaszorítása érdekében ehhez a régi, klasszikusnak mondható eszközhöz nyúlt. Az Országgyűlés 2011. november 7-én fogadta el a kölcsönök kamatai és a teljes hiteldíj mutató korlátozása, valamint az átlátható árazás biztosítása érdekében az egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról szóló 2011. évi CXLVIII. törvényt, ami a magánszemélyek egymás közötti [1 – 2. §], illetve a pénzügyi intézmények és fogyasztók közötti viszonyokban [3. §] is kamatmaximumot határozott meg.

⁵²VÉKÁS: i. m., 383.

⁵³VÉKÁS: i. m., 385.

3.1. Kamatmaximum a magánszemélyek közötti relációban

A 2011. évi CXLVIII. törvény 1-2. §-a a Ptk. több pontját módosította, többek között a 232. § (3) bekezdését is, amely szerint „... a magánszemélyek egymás közötti viszonyában kikötött kamat – ha jogszabály eltérően nem rendelkezik – a jegybanki alapkamat 24 százalékponttal növelt mértékét meghaladó részben semmis.” Tehát nem az egész, a kamatmaximumot meghaladó mértékű kamatot tartalmazó szerződés, hanem csakis a kamatnak a maximumot meghaladó része lesz semmis. A Ptk. módosítása mögött sejthető jogalkotói szándék hangsúlyozottan üdvözlendő. Azonban a kamatmaximumra vonatkozó rendelkezés több jogalkalmazási, jogértelmezési kérdést vet fel az uzsorás szerződések jogkövetkezményeivel összefüggésben. Ugyanis ha a kamatnak a (nagyságrendileg) 30% fölötti mértéke semmis, akkor elvileg az uzsorás szerződésekre vonatkozó szabályok lehetséges alkalmazási köre is jelentősen leszűkül. A szerződés csak abban az esetben minősíthető uzsorásnak, ha az adott szolgáltatás piacán a 30%-os vagy azt el nem érő kamat is uzsorásnak minősíthető, ugyanis a kb. 30%-os kamat fölötti részt semmisnek kell tekinteni. Erre ugyan megvan az elvi lehetőség, hiszen a bíróság az eset összes körülményének mérlegelése után, a piaci, keresleti-kínálati viszonyok felmérése után megállapíthatja, hogy a 30%-os vagy akár az azt el sem érő kamatszint feltűnően aránytalan előnyt jelent, így – az egyéb feltételek fennállta esetén – megvalósul az uzsora tényállása. De ennek valószínűsége viszonylag csekély. További kérdésként merülhet fel, hogy ha az adós már a törvényben meghatározott rész fölött teljesített, a szerződés uzsorás voltára mint semmisségi okra vagy jogalap nélküli gazdagodásra hivatkozva követelheti vissza. Az uzsorás szerződések igencsak összetett jogkövetkezményeinek áttekintése után úgy vélem, hogy a kamatmaximumra vonatkozó szabályozás nem erősíti a törvényszöveg koherenciáját, hiszen egyúttal a feltűnő értékaránytalanságra és az uzsorás szerződésekre vonatkozó szabályok alkalmazási körének szűkítését is jelentheti.

3.2. Kamatmaximum a pénzügyi intézmény – fogyasztó relációban

A jogalkotó az illegalitásban működő uzsorás bűnöző csoportok jelentette problémakör mellett azzal is szembesült, hogy egyes formálisan legálisan működő, állami elismertséget élvező hitelintézetek és pénzügyi vállalkozások előzetes jövedelemvizsgálat nélkül igen magas kamatra adnak tipikusan szabad felhasználású kölcsönt a legkiszolgáltatottabb helyzetben lévőknek, akik – magas kockázati besorolásuk miatt – nem juthatnának más bankoknál forrásokhoz. Ezek a pénzügyi intézmények a fizetni nem tudó adósokkal szembeni követeléseket külső behajtókra, követeléskezelő cégekre ruházzák át, akik már gyakran a behajtás metajurisztikus eszközeitől sem riadnak vissza. Erről a jelenségről igen éles vita bontakozott ki a téma szakértői és a probléma elszenvedői körében. Egyes álláspontok szerint az ügyfélkör sze-

mélyi és vagyoni viszonyaiban rejlő kockázatok, a visszafizetés viszonylagos bizonytalansága miatt a magas kamatláb érthető, sőt indokolt. Tehát a pénzpiacon is érvényesülnie kell a közgazdaságtan kereslet-kínálatra vonatkozó törvényeinek. Az ügyfelek pedig képesek felmérni saját kondícióikat, ezen információk birtokában hozzák meg pénzügyi döntéseiket, ezért ennek következményeit is viselniük kell. Az ügyletek kárvallottai viszont az ilyen jellegű, igen magas kamatra nyújtott, szabad felhasználású kölcsönöket az uzsora állami elismerést nyert formájának tekintik, és mint ilyet, betiltanák. Mások szerint viszont a tiltással a jogalkotó csak azt érné el, hogy az ügyfeleket a hatóságok elől teljesen rejtetten, illegálisan működő uzsorásokhoz „irányítaná.”

A jogalkotó ezt a problémát a kamatmaximum bevezetésével kívánta orvosolni. A 2011. évi CXLVIII. törvény 3. §-ában módosította a hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról szóló 1996. évi CXII. törvény⁵⁴ 199. §-át is, és kimondta, hogy a pénzügyi intézmény fogyasztónak nem nyújthat olyan kölcsönt, amelynek a teljes hiteldíj mutatója meghaladja a jegybanki alapkamat 24 százalékponttal növelt mértékét. E szabály alól kivételeket határoz meg, ugyanis hitelkártya-szerződéshez vagy fizetési számlához kapcsolódó, a mindennapi élet felszerelési tárgyainak, tartós fogyasztási cikkeknek (ide nem értve a gépjárművet) megvásárlásához, szolgáltatások igénybevételéhez nyújtott kölcsönre vonatkozó teljes hiteldíj tekintetében a kamatmaximum a jegybanki alapkamat 39 százalékponttal növelt mértéke. A törvény új rendelkezésként iktatta a Hpt.-be a 210/B. §-t, ami megtiltja a pénzügyi intézményeknek, hogy a szerződésszerűen teljesítő fogyasztóknak a kamaton felül rendszeresen fizetendő kamat jellegű díjat vagy költséget számítsanak fel, és hogy korlátozott időtartamra kedvezményes kamatot kínáljanak. A Hpt. módosítása meghatározza, hogy a jelzáloghitel-szerződés megkötésekor a pénzügyi intézmények milyen keretek között, milyen módszerekkel határozhatják meg a kamat változását, illetve a kamaton felül nem rendszeresen fizetendő egyéb díjakat és költségeket.⁵⁵

Álláspontom szerint, a Hpt. fenti módosításaival igen régi adósságát törlesztette a jogalkotó. A pénzügyi intézmények által a fogyasztóknak nyújtott kölcsönökre meghatározott kamatmaximum ugyan nem oldja meg a kölcsönök mögött húzódó súlyos, elsősorban gazdasági problémákat, ám a demokratikus jogállamokban még elfogadható, leghatékonyabb eszközzel lép fel a „legalitást nyert uzsoraként” is értelmezhető kölcsönökkel szemben. Azon-

⁵⁴A továbbiakban: Hpt.

⁵⁵A kölcsönök kamatai és a teljes hiteldíjmutató korlátozása, valamint az átlátható árazás biztosítása érdekében az egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról szóló T/4832 törvényjavaslat indokolása.

ban e szabályokkal kapcsolatban is kérdéses, mennyiben egyeztethetők össze a polgári jog alapelveivel és szellemiségével.⁵⁶

4. Záró gondolatok

A polgári jog hagyományosan két, egymáshoz szorosan kapcsolódó eszközzel képes küzdeni az uzsora ellen. Az egyik a kamatmaximum intézménye, ami alapján a pontosan meghatározott kamatplafon fölötti kamatkikötéshez a semmisség jogkövetkezménye társul, függetlenül az ügylet szubjektív körülményeitől, például az egyik szerződő fél szorult, kiszolgáltatott helyzetétől, személyi, vagyoni körülményeitől. A másik lehetőség, hogy a jogalkotó az uzsorás szerződésekre külön „*sui generis*” tényállást és cizellált szankciórendszert határoz meg, ami általában nem tartalmaz konkrét kamatmaximumot, viszont hangsúlyozottan értékeli a szerződéskötés szubjektív körülményeit, például a sérelmet szenvedő fél nehéz, kiszolgáltatott helyzetét, tapasztalatlanságát, üzletkötésben való járatlanságát. A magyar jogalkotó 2011 óta mindkét eszközzel él, ám azok összeegyeztetése a joggyakorlatban nehézségeket is okozhat. Véleményem szerint az uzsorás szerződések elszaporodása mindig csupán a „jéghegy csúcsa,” a szociális és/vagy gazdasági krízishelyzet egyik kísérőjelensége. A kiváltó okok megszűntetése nélkül sem a polgári, sem a büntetőjog nem képes tartós és valós eredményt elérni.

⁵⁶HAJNAL ZSOLT: *A pénzügyi fogyasztóvédelmi szabályok aktuális változásai az Európai Unió jogalkotási folyamatainak tükrében*, Debreceni Jogi Műhely: http://www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/1_2009/a_penzugyi_fogyasztovedelmi_szabalyok_aktualis_valtozasai_az_europai_unio_jogalkotasi_folyamatainak_tukreben/ (A letöltés ideje: 2014. január 21.)

ARANYOS TIBOR JÓZSEF–TOMÓCSIK ATTILA–MAKÁDI
MARIANNA–BLASKÓ LAJOS

Talajtani vizsgálatok a Nyírségben¹

Bevezetés és irodalmi áttekintés

A Nyírség kialakulása, talajviszonyai

A Nyírség hazánk második legnagyobb futóhomok területe, aminek felszíne napjainkban is igen változatos képet mutat. Annak az óriási jégkori hordalékkúpnak a maradványa, amelyet az Ős-Tisza és mellékfolyói (Tapoly, Ondava, Latorca, Borsava, Túr és Szamos) alakítottak ki. A folyók felszínalakító munkája a pleisztocén végéig tartott. Ekkor tektonikus mozgások következtében a Nyírséget körülvevő területek (Bodroggköz, Rétköz, Szatmár-Beregi síkság) süllyedésnek indultak és ezzel együtt a Nyírség enyhén megemelkedett. A megemelt hordalékkúp előtt a folyók megtorpantak, észak felé fordultak, egyesültek a Bodroggal és attól kezdve a Tokaj-Rakamaz kapun léptek ki. A hordalék-akkumuláció folyamatát a hordalékkúp eróziós-deflációs pusztulási folyamata váltotta fel. A Nyírség területén a pleisztocén időszak végétől a legfontosabb felszínalakító tényező már nem a folyóvíz, hanem a szél lett, amely az elhagyott vagy az élő folyómedrek közötti felszíneket alakította. A Nyírség klímájának egyik meghatározó jellemzője az Alföld délebbi részeinél kevésbé forró nyár és a több csapadék. A Nyírség éghajlata a zárt erdők kialakulását biztosítja, de a növényzet megvalósuló formáját a lokális talajviszonyok erősen befolyásolják.

Az uralkodó talajképző kőzet a homok, a lápos területeken az iszapos vagy kissé agyagos homok. A talajképződésre az éghajlati változások is hatással voltak. Kiszáradt környékén és a Nyírség nyugati területein a talajok csernozjom jellegűek, ahol pedig az erdős vegetáció hatása érvényesült, ott barnaföldek és rozsdabarna erdőtalajok képződtek. Amennyiben az erdőtalaj-képződés folyamatai huzamosabb ideig eltartottak, és a homok 10 %-nál kevesebb leiszapolható részt tartalmaz, ott kovárványos barna erdőtalajokat találunk. Nevüket a szelvény alsó részében megfigyelhető vékony, hullámos

¹A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

lefutású, vörösbarna, vasas-agyagos, ún. kovárványrétegekről kapták. A kovárványcsíkok kedvezően befolyásolják a talaj víz-és tápanyaggazdálkodását, mivel víztartó réteggként funkcionálnak.

A Nyírség déli területein, ahol a természetes növénytakaró már csak részben fedi a talajt és a szél pusztító hatása érvényesül, futóhomokos és gyengén humuszos talajok alakultak ki. A homokbuckák közötti mélyedésekben, ahol a talajvíz hatása dominál, glejes, agyag-bemosódásos barna erdőtalajok, réti vagy réti lápos talajok fordulnak elő.²

A talaj az egyik legfontosabb, ám csak feltételesen megújítható természeti erőforrásunk, melynek védelme, termékenységének megőrzése a társadalom hosszú távú érdeke. A természetes talajpusztulási folyamatok és az emberi beavatkozások hatására egyre erőteljesebb a talajpusztulás mértéke, azonban egyre több és jobb minőségű termőföldre volna szükség. A Föld népessége közel hét milliárd fő, s ez a szám napjainkban folyamatosan növekszik. Ezáltal hatalmas mennyiségű élelmiszerre van igény, de csak a Föld alig egytizede alkalmas élelmiszernövények termesztésére. A földkéreg területének alig 3 százalékát borítja igazán termékeny humusz.

A vízzel való gazdálkodás érdekében figyelmet kell fordítani a talaj víztároló kapacitásának minél hatékonyabb kihasználására. A kevesebb, mint 3%-nyi édesvízkészlet túlnyomó hányada szilárd halmazállapotú sarki jégsapkák, gleccserek és fagyott felszín alatti vizek formájában van jelen, s csupán 0,14%-át képezi a felszíni vizek (tavak, folyók) édesvízkészlete, a talajnedvesség és a biomaszában felhalmozott „zöld víz”. Becslések szerint a talajok pórustereiben található víz körülbelül egyharmada a Föld összes tavában és víztárolójában tárolt víz mennyiségének. Felső egyméteres rétege mintegy 30–35 km³ víz befogadására és 25–30 km³ víz raktározására képes.³ A talajok víztartó képessége a mezőgazdasági termelésre való alkalmaság szempontjából kiemelkedően fontos. A talajban tárolt hasznos vízkészletek jelentősen mérsékelhetik a globális éghajlatváltozás következtében egyre gyakrabban és egyre hosszabb időtartamban fellépő szélsőséges vízháztartási helyzeteket (aszály, belvív). A talajok vízháztartásának szabályozása tehát a fenntartható fejlődésnek meghatározó eleme. A talajok vízgazdálkodásának szabályozása összetett feladat, melyhez elengedhetetlenül szükséges a talaj vízgazdálkodási jellemzőinek és az ezeket befolyásoló egyéb talajparamétereknek az ismerete.⁴

²KÁDÁR IMRE–SZEMES IMRE–LOCH JAKAB–LÁNG ISTVÁN: *A nyírlugosi műtrágyázási tartamkísérlet 50 éve*. Bp., 2011.

³VÁRALLYAY GYÖRGY: A talaj vízgazdálkodása és a környezet. *Magyar Tudomány*, XLVI. (2001) 799–815.

⁴VÁRALLYAY GYÖRGY: A talaj vízgazdálkodása és a környezet. *In: A talaj vízgazdálkodása és a környezet*. Szerk.: NÉMETH TAMÁS. Bp., 2005. 15–30.

A talajlégzés, azaz a talaj szén-dioxid kibocsátásának megismerése fontos információkat szolgáltat a légkör–bioszféra kölcsönhatások megismeréséhez, valamint a globális klímaváltozás-modellek elkészítéséhez. A talajlégzés intenzitását elsősorban a talaj fizikai tulajdonságai, azon belül is a talajhőmérséklet és a nedvességtartalom határozzák meg.⁵ A hőmérséklet emelkedésével nő a talaj CO₂ emissziója, ezért a talajhőmérsékletet tekintik a legfontosabb környezeti faktornak.⁶ A hőmérséklet mellett a talaj nedvességtartalma is hatással van a CO₂ fluxusra, ugyanis a túl alacsony és a túl magas talajnedvesség is limitáló tényező lehet. A talaj fizikai tulajdonságai mellett a kémiai tulajdonságok, a tápanyagok mennyisége,⁷ és a gazdálkodási mód is befolyásolja a talajlégzést.⁸

A talaj termékenységének megőrzése és megújuló képességének hosszú távú fenntartása a nemzetgazdaság egyik alapja és társadalmi érdek is egyben. A talaj mint az egyik legfontosabb természeti erőforrás nem áll rendelkezésünkre korlátlan mennyiségben, ezért védelme, termékenységének, minőségének megőrzése, valamint a talajélet védelme közös feladatunk. A nyírségi homoktalajok általában tápanyagban szegények, rossz a víztartó képességük. A kapillárisokon keresztül nem, vagy csak nagyon kis mértékben tud a víz a felsőbb rétegekbe szivárogni. Ebből kifolyólag a homoktalajok tavaszi művelését minimalizálni kell azért, hogy minél több nedvességet őrizzünk meg. A homoktalajok víz- és tápanyag-gazdálkodása szerves anyagokkal javítható.⁹

Magyarország Európai Unió csatlakozása óta egyre több helyen valósul meg a települések csatornázása. A csatornahálózat bővülésével növekszik a szennyvíztisztítás során keletkező iszap mennyisége, melynek kezelése, ártalmatlanítása, elhelyezése és hasznosítása komoly feladat elé állítja a szakembereket. A szennyvíztisztítás során leválasztott szennyvíziszap a szennyvíz térfogatának körülbelül 0,5–1 %-át teszi ki.¹⁰ Korábban az iszap túlnyomó része lerakóban vagy szeméttelen került elhelyezésre, azonban a

⁵SAIZ, G.–BLACK, K.–REIDY, B.–LOPEZ, S.–FARRELL, E.P.: Assessment of soil CO₂ efflux and its components using a process-based model in a young temperate forest site. *Geoderma*, 139. (2007) 79–89.

⁶FANG, C.–MONCRIEFF, J. B.: The dependence of soil CO₂ efflux on temperature. *Soil Biology and Biochemistry*, 33. (2001) 155–165.

⁷RETH, S.–REICHSTEIN, M.–FALGE, E.: The effect of soil water content, soil temperature, soil pH-value and the root mass on soil CO₂ efflux – a modified model. *Plant and Soil*, 268. (2008) 21–33.

⁸SZÖLLŐSI NIKOLETT–ZSEMBELI JÓZSEF–KOVÁCS GYÖRGYI–JUHÁSZ CSABA: CO₂ emission and long-term prediction of carbon stock change of the soil in different soil tillage systems. *Protectia Mediului*, Vol. 14. (2009) 805–813.

⁹STEFANOVITS PÁL–FILEP GYÖRGY–FÜLEKY GYÖRGY: *Talajtan*. Bp., 1999.

PAUL, E.A.–CLARK, F.E.: *Soil Microbiology and Biochemistry*. San Diego, CA., 1996.

¹⁰KOCSIS ISTVÁN: *Komposztálás*. Bp., 2005.

régi megszokott szeméttelapi elhelyezés az uniós környezetvédelmi előírások átvételével már csak rövid ideig folytatható. A megfelelő beltartalmi mutatókkal rendelkező szennyvíziszap felhasználható mezőgazdasági területek tápanyag-utánpótlására, s átvehetik az egyre kisebb mennyiségben keletkező állati eredetű trágyák szerepét.¹¹

A komposzt talajjavító hatása kedvező tápanyag-összetétele mellett magas humusztartalmának, és porózus, morzsalékos állagának köszönhető. A komposzt javítja a talaj szemcseszerkezetét és vízmegkötő képességét, így a növények ideális mértékben tudják felvenni a szükséges anyagokat. A homoktalajokra jellemző az alacsony kolloid tartalom, és ebből adódik a kicsi víztartó képesség. A talajba bedolgozott szervesanyagok hatására javul a talaj szerkezete, nő a talajtermékenység, ezáltal csökkentve az aszálykárokat, valamint a talajerózió mértékét.¹² A különböző eredetű szerves anyagok talajba juttatása ezen kívül növeli az összporozitást, az aggregátum-stabilitást, a talaj hidraulikus vezetőképességet, illetve csökkenti a talaj térfogattömegét.¹³

A talajtömörödés elsősorban a talajművelő gépek tömörítő hatásának következménye. A talajtömörödés azt jelenti, hogy a talaj térfogattömege $1,50 \text{ g/cm}^3$ érték fölé nő, összporozitása 40% alá csökken, ellenállása pedig meghaladja a 2,5 MPa értéket. Hatására csökken a pórustér nagysága, gátolva a víz és a levegő áramlását. A talajtömörödés miatt az oxigén nem jut el a gyökerekhez, a széndioxid felhalmozódik a talajban, károsítva ezzel a növényzet egészségét, mely komoly termés-csökkenést eredményezhet.¹⁴ A talajtömörödés mértékét általában a talaj térfogattömegének és légátjárhatóságának vizsgálatával jellemzik. A komposztalással nyert szerves anyag nedvességtartalma, légáteresztő képessége és tápanyagtartalma jelentősen növeli a talaj minőségét. A talaj permeabilitása a talajnak az a képessége, amely megmutatja, hogy a levegő, a víz és más viszkózus folyadékok (pl. olaj) számára milyen mértékben járható át. Ez az érték a pórusvolumen-től és a nedvességtartalomtól függ. Pl. kis pórusvolumenű talajban (homok, kavics) a permeabilitás nagyfokú. Ugyanakkor a talaj nedvességtartalma és permeabilitása között fordított arány van.¹⁵ A mért értékekből információt kaphatunk a talaj gázfázisának mozgására és a talajok levegőzöttségére. A

¹¹ZINATI, G.M.–LI, Y.C.–BRYAN, H.H.: Utilization of compost increases organic carbon and its humin, humic and fulvic acid fractions in calcareous. *Soil Compost Science*, 9. (2001) 156–162.

¹²MARTENS, D. A.–FRANKENBERGER, W. T.: Modification of infiltration rates in an organic-amended irrigated soil. *Agron*, 84. (1992) 707–717.

¹³TURNER, M.S.–CLARK, G.A.–STANLEY, C.D.–SMAJSTRLA, A. G.: Physical characteristics of a sandy soil amended with municipal solid waste compost. *Soil Crop Sci. Soc.*, 53. (1994) 24–26.

¹⁴BIRKÁS MÁRTA: *Környezetkímélő és energiatakarékos talajművelés*. Bp., 2002. 345.

¹⁵<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/kornyezettechnikaeloszo/ch05.html> (A letöltés ideje: 2014. január.)

légáteresztő képesség nem csak a vizsgált talaj pórusrendszerének levegő-, illetve gázvezető képességéről nyújt információt, hanem fontos indikátora a talaj tömörödöttségének, szerkezet-stabilitásának, valamint víztartó- és vízvezető képességének.¹⁶

Vizsgálatainkat a Debreceni Egyetem Nyíregyházi Kutató Intézet területén végezzük. Amennyiben az eredmények igazolják a szennyvíziszap komposzt talajjavító hatását, egy olyan tápanyag-utánpótlási rendszert szeretnénk kidolgozni, melynek megfelelően az egyre nagyobb mennyiségben keletkező szennyvíziszap mezőgazdasági hasznosítása kellő körülményekkel megvalósítható anélkül, hogy a környezetet károsítanánk. Megvizsgáljuk, hogy mindezek a hatások jelentkeznek-e a tesztnövényeken.

Vizsgálati anyag és módszer

A szennyvíziszap komposzt kísérlet a Nyíregyházi Kutató Intézet területén helyezkedik el. Ebben a tartamkísérletben vizsgáljuk a Nyírségvíz ZRt.-vel közösen engedélyezett szennyvíziszap komposzt készítményünk (Nyírkomposzt) rendszeres alkalmazásának talajfizikai, talajkémiai, valamint tesztnövényekre gyakorolt hatását. A talaj fizikai tulajdonságainak, valamint az azokban bekövetkező változásoknak az ismerete elengedhetetlen, ezért méréseket végzünk a talaj térfogattömegének, víztartó képességének és légáteresztőképességének meghatározására. Ezen kívül célunk a talajfizika és talajlélegzéssel jellemzett biológiai aktivitás közötti kapcsolat vizsgálata, mely által hasznos információkhoz juthatunk a talaj szén-dioxid emissziójának csökkentésének eléréséhez.

A komposztot eddig 4 alkalommal juttattuk ki, az istállótrágyához hasonlóan 3 évente. A komposzt 0, 9, 18 és 27 t/ha dózisban, és a következő összetételben került bedolgozásra a talajba: szennyvíziszap 40 %, szalma 25 %, riolit 30 %, bentonit 5 %. A kijuttatott szennyvíziszap komposzt összetételénél a 36/2006. (V.18.) FVM rendeletben előírt határértékeket vettük figyelembe, legfontosabb paramétereit az 1. táblázatban ismertetjük.

¹⁶IVERSEN, B.V.–MOLDRUP P.–SCHJØNNING P.–JACOBSEN O.H.: Field application of a portable air permeameter to characterize spatial variability in air and water permeability. *Vadose Zone*, 2. (2003) 618–626.

1. táblázat. 2009-ban kijuttatott szennyvíziszap komposzt legfontosabb paramétereit.

Paraméter	Érték
pH (10%-os vizes szuszpenzióban)	7,13
térfogattömeg (kg/dm ³ eredeti anyag)	0,83
szárazanyag-tartalom (m/m% eredeti anyag)	58,49
szervesanyag-tartalom (m/m% szárazanyag)	25,67
vízben oldható összes só-tartalom (m/m% szárazanyag)	1,17
szemcseméret eloszlás 25,0 mm alatt (m/m% eredeti anyag)	100
összes N-tartalom (m/m% szárazanyag)	0,62
összes P ₂ O ₅ -tartalom (m/m% szárazanyag)	1,50
összes K ₂ O-tartalom (m/m% szárazanyag)	0,80

A kísérleti terület talaja kovárványos barna erdő talaj, melybe minden évben három növény, tritikálé (*x Triticosecale* Wittmack), kukorica (*Zea mays* L.) és a zöldborsó (*Pisum sativum* L.) kerül elvetésre, melyek vetésforgóban követik egymást. A kísérletben 5 blokk került kialakításra, a parcellák mérete 12 x 19 m. Célunk, hogy az országban egyedülálló módon a szennyvíziszap komposztra, mint táp- és szervesanyagforrásra alapozott tartamkísérletként tartsuk fent a területet, ezzel a nyírségi tájra jellemző savanyú homoktalajok kedvezőtlen tulajdonságait (2. táblázat) javítsuk.

2. táblázat. A vizsgált terület talajának általános tulajdonságai.¹⁷

pH (H ₂ O)	pH (KCl)	Humusz %	NO ₃ -N mg/kg	P ₂ O ₅ mg/kg	K ₂ O mg/kg
6,20	5,31	0,90	9,6	240,1	183,3

A talaj térfogattömegének, víztartó képességének és a légátjárhatóságának meghatározására bolygatatlan talajmintákat vettünk a kísérlet V. számú blokkjából 5–10 és 20–25 cm-es talajmélységből (1. kép). A talajfizikai mérések helyszínéül a Debreceni Egyetem Karcagi Kutató Intézete szolgált.

A talajminták térfogattömegének meghatározását szárítószekrényes eljárással 105 °C-on végeztük. A talaj légátjárhatóságának meghatározására Eijkelkamp típusú légátjárhatóság mérő apparátust használtunk, melyhez 6-6 darab talajmintát használtunk fel. A műszer bolygatatlan talajminta levegővel szemben mutatott vezetőképességét, illetve permeabilitását méri.

¹⁷MAKÁDI MARIANNA: *Ásványi és szerves adalékanyagok hatása a nyírségi homoktalajok mikrobiológiai tulajdonságaira*. Gödöllő, 2010.

1. kép. Bolygatatlan talajmintavétel.

A talajlégzés mérését LCPro-SD hordozható CO₂-mérő készülékkel végeztük. A készülék dinamikus mérőfejjel rendelkezik, így elkerülhető a CO₂ feldúsulása a kamrában. A készülék kb. 20 másodpercenként végez el egy-egy mérést, melynek eredményeit a gép memóriájában rögzítettük. A mérést az egyensúlyi állapot eléréséig és utána még 4-5 mérésig végeztük és a kiértékeléshez az egyensúlyi állapotban mért adatokat használtuk fel. A kezelések közötti eltérések kiszámításához SPSS 13.0 programot használtunk, az átlagértékeket egytényezős varianciaanalízissel hasonlítottuk össze 95%-os valószínűségi szinten.

Vizsgálati eredmények

A térfogattömeg a talaj tömödöttségi, illetve lazultsági állapotának kifejezésére leggyakrabban alkalmazott mérőszám. A talaj tömörsége jelentősen csökkenti mind a talaj víztartó, mind a vízvezető képességét, ami háttal van a talajéletre és a növények gyökérfejlődésére egyaránt. A szakirodalom szerint a szervesanyag bevitel általában a talaj összporozitásának nö-

vekedését és a térfogattömeg értékek csökkenését eredményezi.¹⁸ A felső talajrétegben a legnagyobb térfogattömeget a 9 t/ha és 27 t/ha kezelésekben, míg a legkisebb térfogattömeg értéket a 18 t/ha kezelésben mértük (3. táblázat). A mélyebb, 20–25 cm-es réteget vizsgálva a kontroll és a 18 t/ha szennyvíziszap komposzttal kezelt terület talajában volt a legnagyobb a térfogattömeg.

3. táblázat. Térfogattömeg alakulása a kísérleti területen.

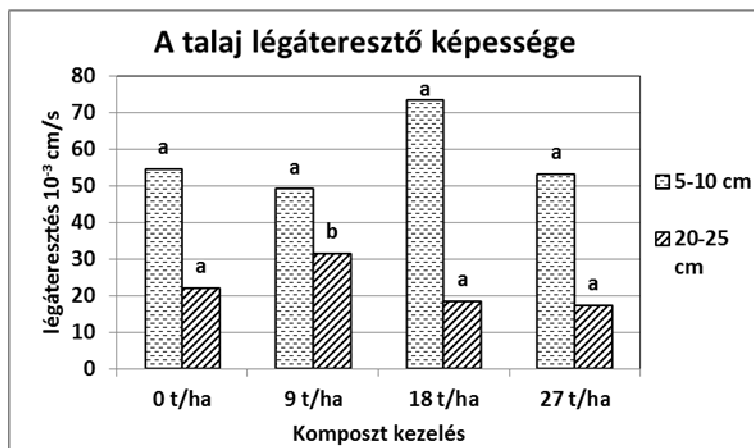
Térfogattömeg (g/cm ³)	Vizsgált mélységek	
	5-10 cm	20-25 cm
kontroll	1,411±0,029	1,592±0,036
9 t/ha komposzt kezelés	1,421±0,030	1,555±0,031
18 t/ha komposzt kezelés	1,393±0,074	1,570±0,083
27 t/ha komposzt kezelés	1,423±0,017	1,518±0,017

A talaj permeabilitása, áteresztő képessége elsősorban a kőzet tulajdonságainak, a pórusok minőségének, méretének és megoszlásának a függvénye. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a talajba bedolgozott szerves anyag hatására javul a talaj szerkezete, levegőzöttsége, nő az összporozitás.^{19, 20} Vizsgáltuk a talaj légáteresztő képességét az 5–10 és 20–25 cm-es rétegben egyaránt (1. ábra). A felső talajrétegben a 18 t/ha-os komposzt kezelésben mértük a legmagasabb értéket, azonban ez a növekedés statisztikailag nem igazolható. A mélyebb 20–25 cm-es rétegben már szignifikánsan megnövekedett a 9 t/ha-os komposzt kezelés légáteresztése, a többi kezelés között azonban nincs számottevő különbség.

¹⁸CELIK, I.–ORTAS, I.–KILIC, S.: Effects of composts, mycorrhiza, manure and fertilizer on some physical properties of Chromoxerert soil. *Soil & Tillage Research*, 78. (2004) 59–67.; ANGIN, I.–AKSAKAL L. E.–OZTAS, T.–HANAY, A.: Effects of municipal solid waste compost (MSWC) application on certain physical. *Soil & Tillage Research*, 130. (2013) 58–61.

¹⁹MÜLLER GÁBOR: Az agroökológia talajmikrobiológiai kérdései és az intenzív mezőgazdasági termelés. *Agrokémia és Talajtan*, 40. (1991) 3–4. sz. 263–272.

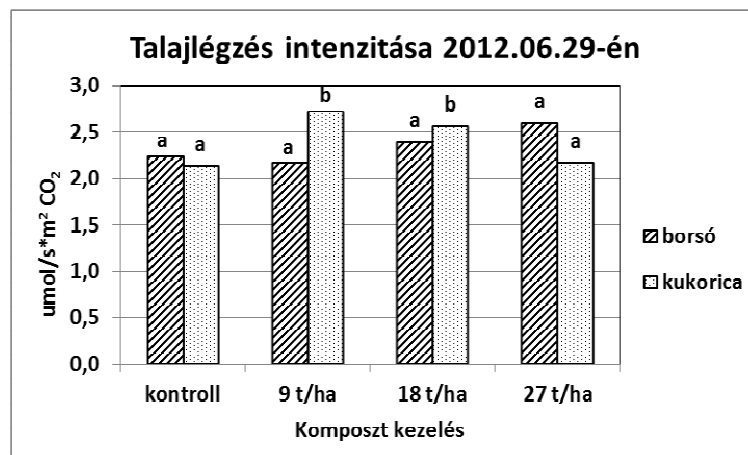
²⁰ARTHUR, E.–SCHJØNNING, P.–MOLDRUP, P.–TULLER, M.–DE JONGE, L.W.: Density and permeability of a loess soil: Long-term organic matter effect and the response to compressive stress. *Geoderma*, 193–194. (2013) 236–245.

1. ábra. A talaj légáteresztő képességének változása.
[a-b, indexek: Tukey-teszt szerinti szignifikancia csoportok ($p < 0,05$)]

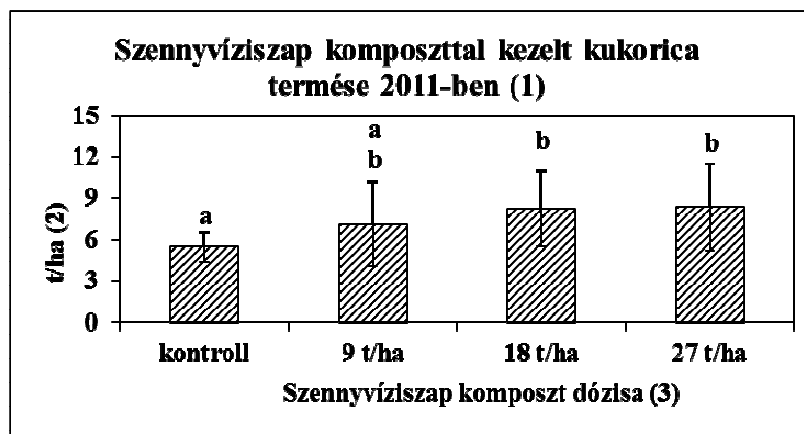
A talajlégzés mérését a nyári időszakban végeztük, közvetlenül a borsó betakarítása előtt. A mérések helyszínül a borsó és kukorica parcellák szolgáltak. Az adatokból láthatjuk (2. ábra), hogy borsó jelzőnövényrel nem találtunk statisztikailag kimutatható különbséget a kezelések között. Ugyanakkor a kukoricában mért értékek már szignifikánsan eltérnek egymástól. Ebben az esetben a 9 t/ha és 18 t/ha-os komposztkezelésben volt a legintenzívebb a talajlégzés, míg a kontroll és a legmagasabb komposzt dózissal kezelt területen mért adatok közel egyenlők. Az elmúlt évben talajlégzés méréseket folytattunk a Nyíregyházi Kutató Intézet területén elhelyezkedő Westsik-féle vetésforgóban is. Azt tapasztaltuk, hogy a szervesanyag-input kedvezően befolyásolja a talaj biológiai aktivitását. A talajlégzés a parlagoltatásos vetésforgóban volt a legkisebb mértékű, míg az erjesztett szalmatrágyás+N vetésforgóban a legintenzívebb. Intenzív talajlégzést ($2,5\text{--}3,5 \text{ umol/s}\cdot\text{m}^2 \text{ CO}_2$) mértünk még azokban a vetésforgókban, ahol istállótrágya és csillagfürt zöldtrágyakezelés történik.²¹

²¹HENZSEL ISTVÁN–ARANYOS TIBOR–TOMÓCSIK ATTILA–PAPP ANITA–SMIT GERGELY, BANATEANU, CECILIA–KURTINECZ PÁL: Tápanyag-utánpótlás hatása a mitigációra. *A talaj-növény rendszer szénforgalmának vizsgálata, mezőgazdasági eredetű CO₂-kibocsátás csökkentésének lehetőségei*. Szerk: ROMHÁNY LÁSZLÓ–BANATEANU, CECILIA–HUDÁK ILDIKÓ–GYETVAI MIKLÓS. Nyíregyháza-Livada 2012. 47–78.

2. ábra. A talajlégzés intenzitásának változása [a-c, indexek: Tukey-teszt szerinti szignifikancia csoportok ($p < 0,05$)].

A betakarítás során mért terméseredmények minden növénynél a kezelt területeken magasabbak voltak. A 3. ábrán láthatjuk, hogy a mintaterületről a talajmintavétel előtt 2011-ben betakarított kukorica termése a 18 és 27 t/ha-os kezelésben volt a legnagyobb, a kontroll területen pedig a legalacsonyabb.

3. ábra. Komposzt kezelés hatása a kukorica termésére [a-b, indexek: Tukey-teszt szerinti szignifikancia csoportok ($p < 0,05$)].

Összefoglalás

A talaj termékenysége miatt a földi élet nélkülözhetetlen és feltételelesen megújuló erőforrása. Lehetővé teszi a víz, levegő és a felvehető táp-

anyagok egyidejű jelenlétét, képes a növények talajökológiai igényeit kielégíteni. Védelme, fenntartása tudatos emberi tevékenységet, ésszerű földhasználat igényel.

A homoktalajok alacsony termékenységének az oka sajátos víz- és tápanyag-gazdálkodásuk. Magyarország termőterületének közel húsz százaléka homokterület. Hazánk nagy kiterjedésű homokterületei közé tartozik a Nyírség is, melynek jellemző talajtípusa a kovárványos barna erdőtalaj. A nyíregyházi komposzt kísérletünk célja, hogy a kezelés során hosszú távú talajjavító hatást érjünk el, s ezt vizsgálati eredményekkel tudjuk alátámasztani. Kísérletünkben komposztált szennyvíziszap hatását vizsgáltuk homoktalaj térfogattömegére, víz-, és levegőgazdálkodására, valamint a talajlégzésre.

Az első vizsgálati eredmények alapján a talajszelvényben a mélységgel együtt növekedett a térfogattömeg, viszont az adott rétegben nem tapasztaltunk szignifikáns különbséget a kezelések között, mely azzal magyarázható, hogy a talaj nem kellőképpen ülepedett a tritikálé vetését követően. A talaj levegőviszonyai következtében a szerves anyag is gyorsan bomlásnak indul, így a komposzt kedvező hatása a kijuttatás utáni évben érzékelhető leginkább, az idő előrehaladtával pedig csökken.²² A felső talajréteg magasabb szervesanyag-tartalma és a talajművelés tömörítő hatása lehet az oka, hogy a mélyebb rétegekben magasabb térfogattömeg értékeket mértünk, azonban az adott réteget vizsgálva nem találtunk matematikailag igazolható különbséget a kezelések között.²³

A légáteresztő képesség a talaj pórus-rendszerének a tulajdonsága, mely megmutatja, hogy a talaj milyen mértékben ereszti át a levegőt. Az adatokból következtethetünk a talaj tömörödöttségének mértékére. A vizsgálati eredményeink alapján a 9 t/ha és 18 t/ha-os kezelés volt legkedvezőbb hatással a talajszerkezetre, amit a terméseredmények is igazolnak. A komposztkezelés pozitív hatását írták le tanulmányukban Angin és munkatársai (2013) is, mely során a fagyás és olvadás hatását vizsgálták a talajszerkezeten. Megállapították, hogy a komposztkezelés statisztikailag is igazolhatóan növelte a talaj légáteresztését és aggregátum-stabilitását, valamint csökkentette a talaj térfogattömegét. Eredményeink alapján azt is megállapítottuk, hogy a

²²DE LEON-GONZALES, F.–HERNANDEZ-SERRANO, M.M.–ETCHEVERES, J.D.–PAYAN-ZELAYA, F.–ORDAZ-CHAPPARRO, V.: Short-term compost effect on macroaggregation in sandy soil under low rainfall in the valley of Mexico. *Soil & Tillage Research*, 56. (2000) 213–217.; WEBER, J., LICZNAR, M., DROZD, J.: Changes in physical and physicochemical properties of sandy soil amended with composted municipal solid wastes. In: *Innovative Soil–Plant Systems for Sustainable Agricultural Practices* Szerk.: LYNCH, J.M.– SCHEPERS, J.S. UNVER, I. Paris, 2003. 227–242.

²³PAUL, E.A.–CLARK, F.E.: *Soil Microbiology and Biochemistry*. San Diego, 1996.; NYAKATAWA, E.Z.–REDDY, K.C.–SISTANI, K.R.: Tillage, cover cropping, and poultry litter effects on selected soil chemical properties. *Soil & Tillage Research*, 58. (2001) 69–79.

térfogattömeg növekedésével fordítottan arányosan csökkent a talaj légát-eresztő képessége.²⁴

A talajlégzés a globális szén ciklus egyik részfolyamata, melynek megismerése nélkülözhetetlen a komplex értékeléshez. Az elmúlt évben két alkalommal mértük a talajlégzés intenzitását, mely eredmények pontos kiértékeléséhez további vizsgálatok szükségesek. Egy teljes szénmérleg számításához figyelembe kell vennünk a termesztett növényekben megkötött szén mennyiségét, a növényi fotoszintézis intenzitását, a komposzttal talajba visszajuttatott szén mennyiségét is. A kísérlet során szerzett tapasztalatok felhasználhatók olyan agrotechnikai újításokhoz, mely által a mezőgazdaság üvegházhatású gáz kibocsátása csökkenthető.

²⁴ANGIN, I.–AKSAKAL L. E.–OZTAS, T.–HANAY, A.: Effects of municipal solid waste compost (MSWC) application on certain physical. *Soil & Tillage Research*, 130. (2013) 58–61.

KOVÁCS ESZTER

A köles tájtermesztésének agroökológiai vonatkozásai

Bevezetés

Kutatómunkám alapvető célja volt megvizsgálni, hogy milyen módon lehet a nagykunsági tájban már évszázadok óta termesztett, nagy hagyományokkal rendelkező növényt, a kölest újra beilleszteni a tájtermesztésbe, a helyi természeti tényezők, valamint a köles igényeinek, agroökológiai sajátosságainak összehangolásával. A tájtermesztés az egyes termőtájakon a földrajzi, éghajlati, biológiai, és talajfeltételekhez igazodva kialakult hagyományos termelésszerkezet, a mezőgazdasági termelésnek egy bizonyos területi specializációja, a természeti feltételeknek legjobban megfelelő, a növény- és állatfajok biológiai igényeit a lehető legteljesebben figyelembe vevő gazdálkodás. A tájgazdálkodás előnye abban rejlik, hogy minden növény- és állatfaj esetében meghatározható a viszonylagos termőhelyi optimum, illetve az ehhez közelítő térség, ahol magas minőségű, az átlagot meghaladó hozam érhető el kisebb ráfordításokkal. A termőhelynek megfelelő fajtaválaszték kialakítása a tájtermesztés meghatározó kérdése, mely különösen lényeges a változékony, szélsőséges időjárási viszonyokhoz való alkalmazkodásban. A tájtermesztés előtérbe helyezése a természetvédelem szempontjából is fontos feladat, hiszen a környezetükhöz jól alkalmazkodó növényfajták, műtrágyák és szintetikus növényvédő szerek nélkül is sikerrel termesztethők.

Témaválasztásom elsősorban abból eredeztethető, hogy az Észak-Alföld kedvezőtlen adottságú területein, így többek között Karcagon is, korlátozottak a növénytermesztési lehetőségek, nagyobb a termelés kockázata, mint más régiókban, így kiemelkedően fontos a sikeresen termesztendő növényfajok optimális megválasztása. Éppen ezért célszerű visszanyúlni a régi őshonos fajokhoz, fajtákhoz, újra termesztésbe vonni azokat, hiszen aligha illeszkednek más kultúrák ezeknél jobban az egyes tájak ökológiai adottságaihoz. A Nagykovácsok egyik ilyen meghatározó növénye volt a köles, mely az utóbbi évtizedekben a feledés homályába veszett, azonban napjainkban egyre nagyobb figyelem irányul rá. Ezen alapgondolatból kiindulva a kutatómunkámat a köles növényre építettem. Meglátásom szerint a köles több szempontból is roppant perspektivikus növény. Rövid tenyészidejének, kedvező szaporítási hányadosának, valamint viszonylagos igénytelenségének köszönhetően véleményem szerint kiválóan alkalmazható a tájtermesztésben.

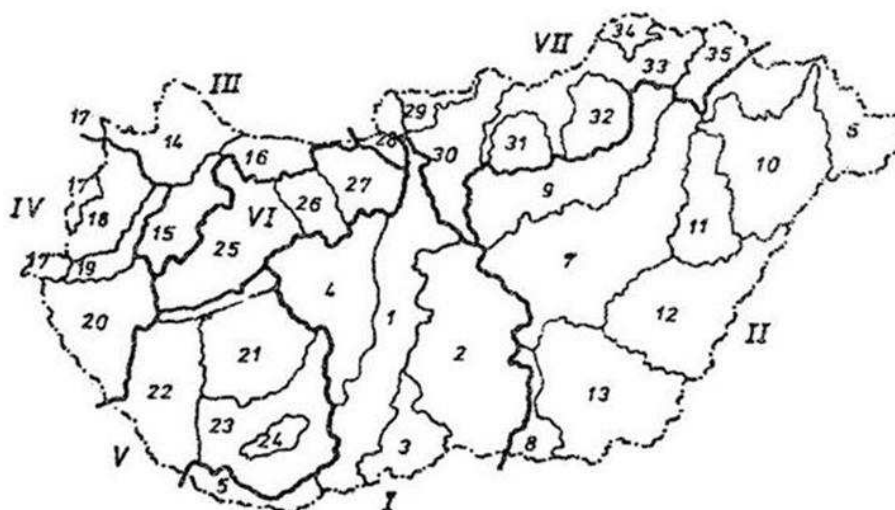
Továbbá, azért is szenteltem nagyobb figyelmet a kölesnek, mivel fontosnak tartom a kiegyensúlyozott, egészséges táplálkozást, melybe rendkívül jól beilleszthető, kiváló beltartalmi értékeinek köszönhetően élettani hatásai kiemelkedően jók az emberi szervezet számára. Ezen kívül gluténmentességének köszönhetően az egyre elterjedtebb lisztérzékenységben szenvedők étrendjét is gazdagíthatja.

Kutatómunkám során igyekeztem feltérképezni a köles termesztésének helyi sajátosságait, a hozzá kapcsolódó hagyományokat, kialakult szokásokat. Célom volt feltárni: hogyan lehet, hogyan érdemes a kölest újra beilleszteni a tájtermesztésbe, a helyi természeti tényezők, valamint a köles igényeinek, agroökológiai sajátosságainak összehangolásával? A Karcagi Kutató Intézet berkein belül liziméteres vizsgálatokat is végeztem a köles vízforgalmának számszerűsítésére, mellyel célom volt bizonyítani, hogy a növény valóban ideális a helyi ökológiai adottságok között való termesztésre. Mindezek mellett célravezetőnek tartottam interjúk készítését helyi gazdákkal, hogy első kézből juthassak információkhoz a növényvel kapcsolatos gyakorlati tapasztalataikról, a köles e tájon való termesztetőségéről.

1. A tájtermesztés Magyarországon

A tájtermesztés lényegéből adódóan feltétlenül figyelembe kell venni az adott táj agroökológiai feltételeit. Magyarország területén az agroökológiai adottságokat illetően a területnagysághoz viszonyítva igen nagyok az eltérések. Az egyes tájakra jellemző agroökológiai adottságok alapján Magyarország agroökológiai körzetekre tagolható (1. ábra). Ezek a körzetek olyan kisebb tájakból, ökológiai egységekből tevődnek össze, amelyekben belül a tájfejlődés folyamata – az uralkodó tájalkotó ökológiai tényezők egymásra hatása miatt – a termőhelyi adottságok, tájpotenciál többnyire hasonló.¹

¹BOCZ ERNŐ: Magyarország klíma- és talajadottságai. *Szántóföldi növénytermesztés*. Bp., 1996. 44–69.

- I. Dunai Alföld:* 1. Duna menti síkság 2. Duna-Tisza közti hátság 3. Bácskai-hátság 4. Mezőföld 5. Dráva menti síkság
- II. Tiszai Alföld* 6. Felső-Tisza-vidék 7. Közép-Tisza-vidék 8. Alsó-Tisza-vidék 9. Észak-alföldi hordalékkúp síkság 10. Nyírség 11. Hajdúság 12. Berettyó- Körös-vidék 13. Körös-Maros köze
- III. Kisalföld* 14. Győri-medence 15. Marcal-medence 16. Komárom- Esztergomi-síkság
- IV. Nyugat-magyarországi peremvidék* 17. Alpokalja 18. Sopron- Vasi-síkság 19. Kemeneshát 20. Zalai-dombság
- V. Dunántúli dombvidék* 21. Külső-Somogy 22. Belső-Somogy 23. Tolna- Baranyai-dombság 24. Mecsek és Mórági rög
- VI. Dunántúli-középhegység* 25. Bakony-vidék 26. Vértes és Velencei hegység vidéke 27. Dunazug-hegyvidék
- VII. Észak-magyarországi-középhegység* 28. Dunakanyar hegyvidéke 29. Nógrádi-medence 30. Cserhát-vidék 31. Mátra-vidék 32. Bükk-vidék 33. Heves-borsodi medencék és dombságok 34. Észak-borsodi-hegyvidék 35. Tokaj- Zempléni-hegyvidék

1. ábra. Magyarország agroökológiai körzetei.²

Az ország területének legszélsőségesebb 5%-át figyelmen kívül hagyva is igen jelentősek az eltérések. Nyilvánvaló, hogy ilyen széles komfortzónával egyetlen biológiai objektum (gazdasági növényfaj, -fajta) sem valószínű, hogy rendelkezhet. Olyan fajtákra van tehát szükségünk, amelyek igényeit a termesztés helyének adottságai a lehető legnagyobb mértékben kielégítik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ilyen eltérő természeti adottságokat csak a Kárpát-medencében kialakult ősi, őshonos vagy régen honosult, a

²<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/vedett-erzekeny/ch05s05.html> (A letöltés ideje: 2013. szeptember 25.)

termőhelyhez alkalmazkodott fajtáinkkal, ill. saját génkészleteinkre alapozott speciális nemesítésű fajtákkal lehetne megfelelően hasznosítani.³

A növény-/vetésszerkezet ökológiai feltételekhez való illesztése alapvetően két módszerrel érhető el:

- olyan növényfajok és fajták kiválasztásával, amelyeknek agroökológiai igényei közel állnak az adott terület termőhelyi adottságaihoz, ill.
- olyan fajták nemesítésével, amelyek az adott terület környezeti feltételeinek megfelelő agroökológiai igényekkel rendelkeznek.

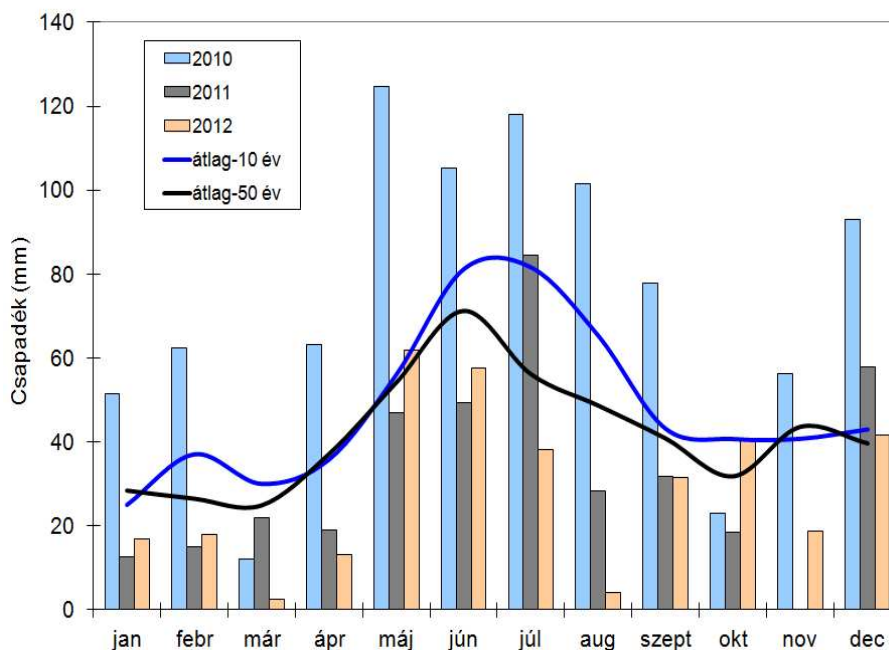
Ennek megfelelően érdemes ismét átvizsgálunk ősi, őshonos, vagy régen honosult növényfajainkat és fajtáinkat, valamint célszerű ismét átgondolnunk nemesítési és fajtaminősítési programjainkat, elveinket és céljainkat abból a szempontból, hogy mennyire felelnek meg, illetve milyen mértékben használhatók alkalmazkodó gazdálkodási rendszerek biológiai alapjainak megteremtésére. Az ökológiai alkalmazkodásban ismét meghatározó lehet a növénykultúrák ismerete és használata, melyek az évszázados-évezredes alkalmazkodási folyamat eredményeképpen legjobban hasonultak környezetükhöz. Véleményem szerint ebben a megközelítésben a köles a nagykunsági táj perspektivikus növénye.

2. Karcag agroökológiai sajátosságai

A Nagykovács, illetve Karcag a tiszai Alföld középtáján, s azon belül a Közép-Tisza-vidék agroökológiai körzetben helyezkedik el. Erre a körzetre a gyakori nyári aszály, különböző minőségű talajok tarkasága, így kedvezőtlen agroökológiai potenciál jellemző.⁴ A Nagykovács térsége, így többek között Karcag is Magyarország egyik legszárazabb, legmelegebb klímájú, valamint legszélsőségesebb hőmérsékletjárású területe. Évi átlagos 500 mm körüli csapadékmennyiséggel a Nagykovács az Alföld és egyben az egész ország legszárazabb tájának tekinthető. Amellett, hogy az éves csapadékmennyiség rendkívül alacsony, annak éves eloszlása is felettébb kedvezőtlen, emellett szélsőségesen magas csapadékmennyiségű évjáratok is előfordulnak (2. ábra).

³ÁNGYÁN JÓZSEF–GYULAI FERENC–MENYHÉRT ZOLTÁN–VARGA ADRIENNE: Vetésszerkezet, növényfaj- és fajtaszerkezet. *Alkalmazkodó növénytermesztés, környezet- és tájgazdálkodás*. Bp., 2004. 156–170.

⁴BOCZ: i. m., 4.

2. ábra. A csapadék mennyisége Karcagon 2010-2012-ig, valamint 10 és 50 éves átlagban.⁵

A potenciális evapotranszpiráció éves értéke meghaladja a 700–800 mm-t. Magyarország jelentős részére, így a Nagykunságra is a negatív klimatikus vízmérleg jellemző, azaz a potenciális evapotranszpiráció éves mértéke meghaladja a természetes csapadékmennyiség éves értékét. A klimatikus vízhiány mintegy 200–300 mm lehet, az évjáráttól függően.

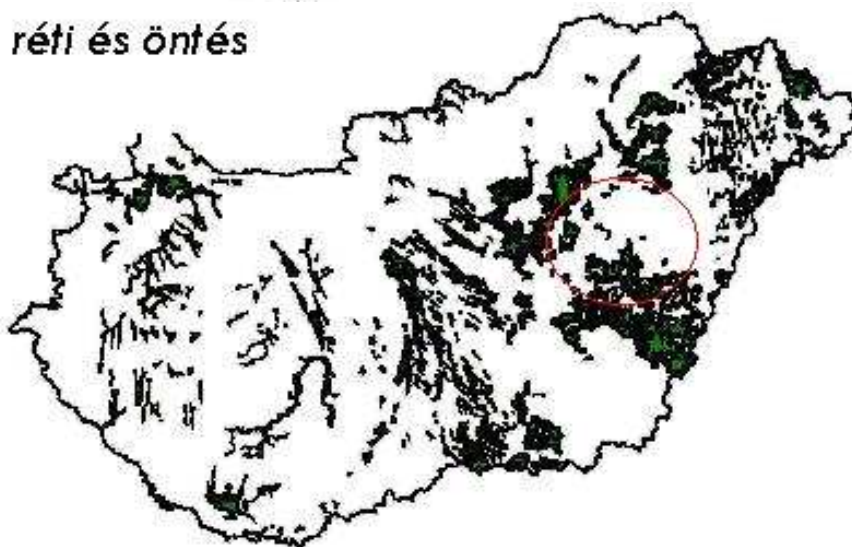
A Nagykunságra jellemző nehéz mechanikai összetételű, nagy agyagtartalmú, kedvezőtlen víz- és levegőforgalmú talajok, melyek mintegy egyharmada szikes, nagymértékben befolyásolják a termelésszerkezetet (3. ábra). Éppen ezért szükséges előtérbe helyezni olyan növényeket, melyek jól alkalmazkodnak ezen sajátos ökológiai tényezőkhöz, ami voltaképpen a tájtermesztés lényege.

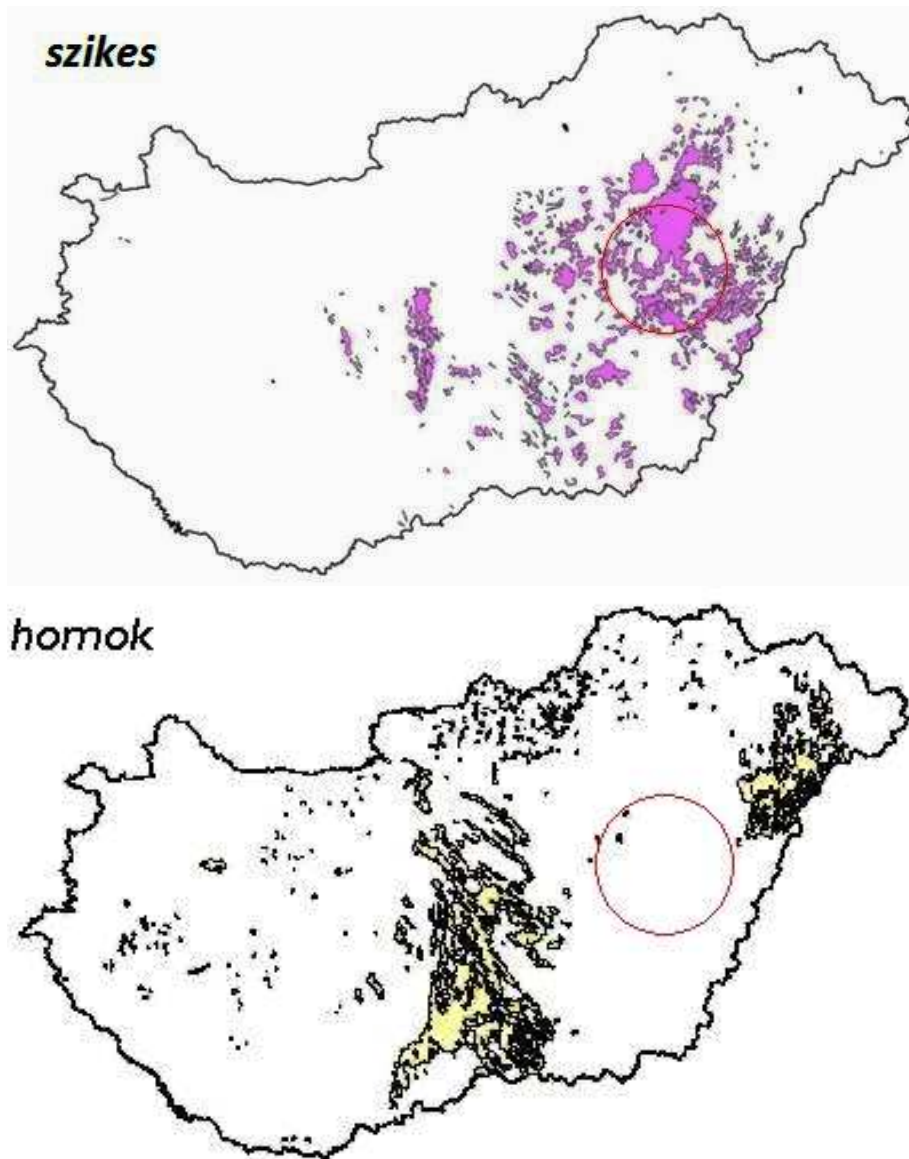
⁵Forrás: DE AGTC KIT Karcagi Kutató Intézet.

csernozjom

réti és öntés

3. ábra. A csernozjom, a réti és öntés, a szikes, illetve a homoktalajok területi elterjedése Magyarországon és a Nagykovács térségében.

3. A köles

A köles a perjefélék (Poaceae) családjába és a kölesformák (Panicoideae) alcsaládjába tartozó Panicum és Pennisetum növénynemzetségek egyes fajainak összefoglaló elnevezése. A szót gyakran a legismertebb kölesfaj, a termesztett köles rövidebb neveként is használják. Mezopotámiában már 6000 évvel ezelőtt is termesztették. Onnan terjedt el Ázsiában, majd került el Afrikába, az ókorban és a középkorban Európába, majd a 16. században a spanyolok, portugálok által Amerikába.⁶

Az ismertebb kölesfajok:

- termesztett köles (jóízű köles avagy kásaköles, Panicum miliaceum L.)
- gyomköles (Panicum ruderales)
- hajszálágú köles (Panicum capillare)
- indiai köles (Pennisetum glaucum vagy Pennisetum typhoides)

A világon megtermelt köles 80–85 százaléka emberi fogyasztásra kerül. Nálunk csak a reformkonyha hívei és a hagyományápolók részesítik előnyben, a legtöbbben madáreledelnek termelik.

3.1. A köles jelentősége

Többféle kölest, különböző fajokat tesztelnek a világon, de a világ köles termésének legnagyobb hányadát 3 kölesfaj adja. A köles termés mennyisége az 1979–81-es időszak 26 millió tonnájáról 1988-ra 31 millió tonnára növekedett és hasonló mennyiség jellemezte az 1989-es és az 1990-es évet is. Ázsia, Afrika és a volt Szovjetunió adja a világ köles termésének majdnem egyszét (1. táblázat). 1990-ben a fő kölestermesztők India (39%), Kína (15%), Nigéria (13%) és a Szovjetunió (12%) voltak.

A köles termőterülete az 1979-81-es 38,1 millió ha-ról 1990-re 37,6 ha-ra csökkent. Ezzel ellentétben a termés mennyisége viszont 17%-kal növekedett, az 1979–81-es időszak 25,6 millió tonnájáról 1990-re 29,8 millió tonnára, főleg azért, mert Nigériában 65%-kal, Indiában 25%-kal, a Szovjetunióban pedig 207%-kal növekedett a termés mennyisége. Ezalatt az időszak alatt viszont 24%-kal esett vissza a termés mennyisége Kínában.

⁶http://vfek.vfmk.hu/00000113/04_24fej.htm (A letöltés ideje: 2013. július 18.).

Régiók	Terület		Hozam (kg/ha)	Termésmennyiség	
	(ezer ha)	(az összes %-ában)		(ezer t)	(világ %-ában)
Ázsia	20 853	55,5	804	16 767	56,2
Afrika	13 548	36,1	669	9 066	30,4
Szovjetunió	2903	7,7	1 256	3 647	12,2
Észak- és Közép Amerika	150	0,4	1 200	180	0,6
Dél-Amerika	55	0,2	1 655	91	0,3
Óceánia	34	0,1	882	30	0,1
Világ	37565	100	794	29817	100

1. táblázat. A köles termőterülete, hozama és a termés mennyisége.⁷

Magyarország részesedése a köles termesztésben igen kicsi, de növekvő tendenciát mutat. Az EU tagországok együttes termelése sem éri el a 0,3%-ot, és jelentős visszaesés után manapság némi növekedést mutat.⁸ A köles a középkori Magyarország legjelentősebb gabonája volt, kenyérgabonának megjelenésével azonban fogyasztása visszaszorult.⁹ Régebben, mint kásanövényt nagyobb területeken termesztették. Jelenleg kis területen, főleg kettőstermesztésben, kipszult vetések pótlásában, víznyomásos területeken van jelentősége hazánkban, rövid tenyészidejéből fakadóan.¹⁰

A köles élettani hatásai kiemelkedőek az emberi szervezet számára. Az egyetlen bázikus tulajdonságú (lúgosító hatású) gabonafélének, ezért különösen ajánlott betegeknek és növésben lévő fiataloknak, gyermekeknek, és emellett fontos antioxidáns hatású vegyületeket is tartalmaz.¹¹ Fehérjetartalma a kukoricáéhoz viszonyítva nem sokkal nagyobb, de jelentős a Fe- és Si-, Mn-, Zn-, és Cu-, tartalma, mely mikroelemek az emberi szervezet számára létfontosságúak. Zsírtartalma általában 3–6%, s esszenciális zsírsavtartalmára különösen nagy linolsav-tartalom jellemző.¹² Mindemellett a kölesfehérje

⁷A FAO 1991. évi adatai alapján.

⁸LAZÁNYI JÁNOS: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében nemesített alternatív növények helyzete és jelentősége. *Az alternatív növények szerepe az Észak-alföldi Régióban (a továbbiakban: Alternatív növények...)*. Szerk.: GONDOLA IMRE. Debrecen, 2010. 27–71.

⁹LÉDER FERENCNÉ–MONDA SÁNDOR: A köles és a cirok élelmi célú felhasználási lehetősége. *Élelmezési ipar*. H. n., 1987. 41, 98–102.

¹⁰BOCZ ERNŐ: A növénytermesztés általános alapjai Magyarországon. *Szántóföldi növénytermesztés*. Bp., 1996. 74–84.

¹¹LÉDER FERENCNÉ: Az alternatív növények élelmezési jelentősége. *Az alternatív növények...*, 107–122.

¹²KLOPFENSTEIN, CF.–HOSENEY, RC.: Nutritional Properties of Sorghum and Millets. *D.A.V. Dendy (ed) Sorghum and Millets Chemistry and Technology*. St. Paul, Minnesota, 1995.125–168.

glutént határérték alatti mennyiségben tartalmaz,¹³ így a köles alapú élelmiszereket a lisztérzékenyek is remekül be tudják illeszteni étrendjükbe. A gyógyétrendek közül a májbetegek diétája a legfontosabb. A köles magas metionin-, cisztein-, cisztein tartalma elősegíti a máj regenerációját és így a beteg gyógyulását.¹⁴

3.2. Ökológiai igénye

A köles termesztésének a könnyen felmelegedő, nem túl nedves, inkább a szárazabb fekvésű talajok alkalmasak. Középkötött, jó táperőben lévő mezősegi és erdőtalajokon díszlik a legjobban. Humuszos homokon is vethető, ha az tápanyaggal jól ellátott. A vizenyős és hideg talaj termesztésére nem alkalmas.¹⁵ A kölest gyakran termesztik sekély termőrétegű, sülevényes, vagy későn felmelegedő víznyomásos területeken. Sokan úgy gondolják, hogy a köles igénytelen a talajra, azonban ezeken a területeken ökológiai igényei csak részben elégíthetők ki. A köles nem vethető szélsőségesen rossz hő-, víz-, levegő- és tápanyag gazdálkodású talajokon.¹⁶

Láng és mások úgy fogalmaztak, hogy „a köles korántsem olyan szárazságtűrő, mint gondolják”.¹⁷ Nem vízigényes növény, de a termésének kialakításában a csapadékviszonyok, azon belül is a vegetációs idejében hulló csapadék időbeli eloszlása, fontos szerepet játszanak. Keléskor a csírázáshoz viszonylag fele annyi vizet igényel, mint a búza, a zab, az árpa vagy a kukorica. Hasonlóképpen a transzspirációs együtthatója is jobb a szárbaszökésig, mint a szárbaszökéstől az érésig. Ezért a talaj víztartalmának csökkenése csak a szárbaszökés utáni időszakban okoz termés-csökkenést. Nedvességigény szempontjából különösen kritikus a bugahányás és az érés kezdete közötti időszak.¹⁸

A köles hőigénye lényegesen nagyobb, mint a többi gabonaféléé. Csírázáshoz 10°C-nál magasabb hőmérsékletet igényel. A köztermesztésben levő fajták effektív hőösszegigénye 1400°C, amely hazánkban bőségesen rendelkezésre áll. A köles hőigényének kritikus időszakai a csírázás, virág-

¹³Alinorm 08/31/26 – FAO/WHO Food Standards Program, Codex Alimentarius Commission thirty first Section, Switzerland 30 June – 05 July 2008. Report of the 29th Section of the Codex Committee on Nutrition and Food for Special Dietary, 2008. 42–64.

¹⁴LAZÁNYI JÁNOS–GOCS LÁSZLÓ.: Proso millet (*Panicum miliaceum* L.). Ed.: LAZÁNYI JÁNOS–DOBRÁNSZKI JUDIT. *Agricultural Research in Nyírség Region*. Nyíregyháza, 1999. 84–87.

¹⁵NAGY J.: Köles. *Növénytermesztéstan I.* Szerk.: JOLÁNKAI MIHÁLY. Bp., 2005. 343–348.

¹⁶CHRAPPÁN GYÖRGY–FAZEKAS MIKLÓS–LAZÁNYI JÁNOS–SIKLÓSNÉ RAJKI ERZSÉBET: Kölestermesztés. *Amit a cirok- és madáreség-félékről tudni kell.* Szerk.: FAZEKAS MIKLÓS. Bp., 1997. 70–76.

¹⁷Láng Géza–Kellermann Márton–Bessenyei Zoltán–Bosznai László–Balaton Gyula: *Mezőgazdasági Alapismertek*. Bp., 1958. 147.

¹⁸Bocz: i. m., 10.

zás és az érés. A csírázáshoz legalább 12–14°C, a bokrosodáshoz 16–18°C, a virágzás időszakában 20–22°C napi átlaghőmérsékletre van szükség. A köles fagyokra érzékeny, ezért a Kárpát-medencében május előtt nem tanácsos elvetni.¹⁹

3.3. Termesztéstechnológiája

Késő tavaszi vetése miatt a köles elővetemény iránt nem igényes. Hazai viszonyok között főnövényként ritkábban, elsősorban talajhibás területeken vagy kipusztult vetések pótlására vetik. Másodvetésben gyp és lucernatörésben korán lekerülő takarmánykeverékek, zöldborsó, zöldbab után termeszthető sikerrel, de vethető őszi árpa után is. Önmaga után különösen az eltérő típusok keveredésének megakadályozása érdekében ne termesszük.²⁰

A köles gyökérrendszerének jelentős része a felső talajrétegben található, ezért lazított, jó kultúrállapotú talajt igényel. Apró magmérete miatt a magágyat tömöríteni kell. Fővetésű köles talaj előkészítésénél – az őszi szántás tavaszi elmunkálását követően – a talajt gyommentesen kell tartani. Hazai viszonyok között a talajművelés alapvető célkitűzése a téli csapadék megőrzése, tárolása. Késő tavaszi vetése miatt talajművelésének idejét úgy kell megválasztani, hogy a kombinátorozásra közvetlenül vetés előtt kerüljön sor. Ezért a talaj kultúrállapotától függően az első művelést április közepén, végén célszerű elvégezni. Másodvetés esetén a talaj előkészítés módját, eszközét az elővetemény határozza meg. Őszi árpa és takarmánykeverékek után a talajt célszerű sekélyen szántani, hogy a gyökér- és szármadaradványokat bedolgozzuk. Pillangós virágú növények után tárcsával és kombinátorozással is megfelelő magágy készíthető. A talaj előkészítés alapvetően befolyásolja a kölestermesztés sikerét, hiszen rossz minőségű magágy esetén a növény kezdeti fejlődése lassú, a vetés könnyen elgyomosodik.²¹

A nagy terméshez szükséges tápanyagigényét elsősorban az elővetemény alá adagolt, illetve visszamaradt tápanyagokkal elégítjük ki. Az alaptrágyákat (PK) az őszi szántással, a N-t a magágy készítéskor kell kijuttatni számára, míg homokos talajoknál mindháromat tavasszal.²²

A köles szemtermése kicsi, ezért kellően tömörödött magágyat kell kialakítani. A vetés ideje attól függ, hogy főnövényként, vagy másodvetésben termesztjük-e. Mivel a csírázáshoz sok hőt igényel, hazai körülmények között május második dekádja előtt nem célszerű vetni. Másodnövényként termesztve még a korai fajtákat is célszerű június első dekádjáig elvetni, hogy a beéréshez szükséges hőösszeg biztosítva legyen. A hideg talajba ve-

¹⁹CHRAPPÁN: i. m., 10.

²⁰CHRAPPÁN: i. m., 10.

²¹CHRAPPÁN: i. m., 10.

²²NAGY: i. m., 10.

tett köles vontatottan csírázik, egyenlőtlenül kel, gyakran elgyomosodik. A vetést akkor kell elkezdni, ha a talaj hőmérséklete a vetés mélységében tartósan elérte a 12°C-ot és a kelő növényeket a május végén előforduló fagyok nem károsítják. A kölest gabonavetőgéppel 10–12 cm sortávolságra, 2–3 cm mélyre vetjük, 80–100 db folyóméterenkénti csíraszámmal. Ritka állományban jobban bokrosodik, így virágzása és érése jobban elhúzódik.²³

A köles aratását akkor kell kezdeni, amikor a bugák sárgulnak, a szem a fajtára jellemző színű, viaszérésben van. Levele ebben az állapotban még zöld. Mivel egyenlőtlenül ér, aratását az első magvak érésekor kell megkezdeni.²⁴ Betakarítása egy menetben, gabonakombájnnal történik.²⁵

3.4. Felhasználása

A táplálkozásban betöltött szerepe koronként változott. A nomád, félnomád népek alapvető étele a legfontosabb gabonájukként számon tartott köles kásája (főtt dara) és annak lepénye (sült dara) volt. A honfoglalás időszakájában még a magasabb társadalmi rétegekhez tartozók asztalán is köleskása volt a legfontosabb étel. A 17. század közepétől jelent meg az először kölessel, majd hússal töltött káposztalevél az úri szakácskönyvekben. Ez a levélbe burkolt kása vagy hús a török konyhából eredt. A köles a magyarság táplálkozásában központi helyét a kukorica elterjedéséig őrizte meg, de kiszorulásához hozzájárult a kenyér megjelenése is.

Az újkorban az emberi táplálkozásban egyre jobban csökkent a jelentősége, de az állattakarmányozásban hántolva vagy hántolatlanul, illetve zöldtakarmányként megőrizte szerepét. Hazánkban ma már elsősorban madáreleségként hasznosítják, emberi táplálkozásra jóval kisebb mennyiségben, főleg biotermékként kerül forgalomba. Ezzel szemben a világon a megtermelt köles több mint $\frac{3}{4}$ része emberi táplálkozásra kerül, mégpedig lisztbe keverve kenyérként illetve speciális köles ételek (például kiswa, kuszkusz) formájában, de alkalmazzák sör, szirupok, sütemények, snack elkészítéséhez is. Emellett felhasználható sok gyógy-étrendben, hiszen alacsony az élelmirost-tartalma (hántolt), jelentős a keményítő, illetve az esszenciális zsírsavtartalma, illetve határérték alatti a gluténtartalma.²⁶ A hántolt kölesből készített köret egyre kedveltebb a fogyasztók körében. A hántolt kölesszem jó expanzív tulajdonságokkal rendelkezik, jól extrudálható, puffasztható, pelyhesíthető. A köles pehely, az extrudált, puffasztott termékek jól emészt-

²³CHRAPPÁN: i. m., 10.

²⁴BOCZ: i. m., 10.

²⁵NAGY LÁSZLÓ-ÁBRAHÁM ÉVA BABETT: Köles (*Panicum miliaceum* L.). *Az alternatív növények...*, 247–251.

²⁶LAZÁNYI JÁNOS, GOCS LÁSZLÓ: A köles termesztése. *Gyakorlati Agroforum*, 10. (1999) 1. sz. 48–51.

hetők, snack-félék, reggeli ételek kedvelt komponensei. A köles héját, a magbelső teljes eltávolítása után egyes országokban kispárna töltésére használják.²⁷

Szálatakarmányként nem érdemes termesztetni, mert nem ad nagy tömeget, lassan szárad és takarmányértéke kicsi. Szalmája viszont értékeesebb, mint a többi termésé, mivel a gyors érés miatt korán kell aratni, amikor a szára és levelei még zöldek.²⁸

4. A köles termesztése és nemesítése Karcagon

4.1. A köles jelentősége a tájtermesztésben Karcagon

A köles karcagi tájtermesztésben betöltött szerepét, múltját Ruzicska Ferenc helytörténész szavait interpretálva foglaltam tanulmányomba.

A 17. században még minden gazda termelésében jelen volt a köles. Az 1699-ben készült Pentz-féle összeírás is erről tanúskodik, mely a felszabadító háborúk utolsó időszakában újjaépülőfélben levő, újjanépesedő települést és tájat vetít elénk. Tudni kell Karcag városról és a Nagykunságról úgy általában, hogy nagyrészt egészen az 1850-es évekig a Tisza kiöntései által állandóan vízborította terület volt. Ezenkívül rengeteg érhálózat keresztelte a települést, a Hortobágyhoz hasonló folyó nem is egy folyót át a városon; ezek miatt építették a Zádor hidat is. Már akkor is elég nagy, kb. harmincezer hektáros határa volt Karcagnak (ma 36.863 ha), mely ekkor az ország ötödik legnagyobb területű települése. Viszont ennek az óriási külterületnek csak 1/3-a volt művelhető. A határban voltak viszont olyan területek, amik domborzatilag leválasztható területek voltak, amiket nem öntött el mindig a víz, és ha kisebb volt a tavaszi vagy az őszi áradás, akkor szárazon maradtak, illetve gyorsabban lefutott róluk a víz. Ezeket voltak az úgynevezett járulékföldek, amiket kiosztottak növények alá minden évben, általában hagymának, dinnyének és sok-sok kölesnek. A köles azért volt lényeges, mert gyors tenyészidejű növény, és ha jó az idő rá, akkor évente kétszer is beérik. Dr. Bellon²⁹ írta róla, hogy a köles általában az ugarnak a növénye volt, nem kívánt akkora gondozást, mint a többi gabonaféle. Még a 20. század elején is mindenkinek – a legnagyobb gazdáknak, de még a legszegényebb embereknek is – volt a búza mellett köles vetése is, erre nagyon figyeltek. Ennek az a legfőbb oka, hogy a köles néptáplálék volt, amit könnyen, olcsón, gyorsan lehetett termesztetni és kása formájában gyorsan elké-

²⁷LÉDER: i. m., 9.

²⁸BOCZ: i. m., 10.

²⁹BELLON TIBOR: A köles termesztése és keleti párhuzamai. *Ethnographia*, 92. (1981) 2–3. sz. 233–258.

szíthető, ráadásul még ízletes is volt. Mindezt Bellon³⁰ adatai is alátámasztják.

Az 1850-es években megkezdődött a Tisza-szabályozás, mely sok változást hozott magával, leginkább földrajzi, mezőgazdasági, de többek között belpolitikai változásokat is. Ezt megelőzően a vízöntéses területek miatt földrajzilag jelentősen lehatárolt volt a gazdálkodás. A Mirhó-gát megépítése eredményeként Karcag nyugati része védelem alá került a vízzel szemben, mivel egy gyakori kiöntési fokot zártak el vele. Ezenkívül Karcag déli határán keresztülvonuló, gyakran kiöntő Hortobágy és Berettyó folyó is szabályozásra került. Azonban a problémák rövid időn belül elkezdődtek, mivel nagyon hamar kiderült, hogy a táj víz nélkül nem nagyon él. Mindazonáltal nagyon komoly gondokat okozott a belvíz is, nagy elvezető munkálatokat folytattak annak mérséklésére, aminek köszönhetően a térszidőkből megjelent egy újabb növény is a termelésben, a rizs. Először még a környékbeli uradalmak kezdtek el vele foglalkozni, mert rájöttek, hogy ezen a vidéken vannak olyan területek, amik nagyon jó vízzáró réteggel rendelkeznek, és hogyha ezt meghordják termőfölddel, valamint gáttal veszik körbe, akkor nagyszerűen megterem benne az említett növény. Mióta háttérbe szorította a kölest a rizs, azóta már nem nagyon van jelen az étkezési köles, inkább csak madáreleségnek termesztik.

A köles életmódban és táplálkozásban betöltött múltbeli szerepéről elmondható, hogy kölest mindenki vetett, akinek földje volt, mert tulajdonképpen nem igényelt túl sok gondozást, csak arra kellett figyelni, hogy „porba” vessék. Mindenki ezt ette, azért vetették. Fontos, hogy a kölest meg kell hántolni, mert egyébként megemészthetetlen. Így szükség volt hozzá malokra, úgyhogy mindig volt egy vagy kettő kására járó, vagyis köles hántolására használatos malom is. Mint ételt főzték magában, kacsával, birkahússal juhhúsos kásaként, köleses bélesként, vagy hurkába is használták rizs helyett. Ezenkívül volt egy italféle, amit a kunok kölesből készítettek, ez volt a boza.

4.2. A köles termesztése főnövényként

Felkerestem Hubai Imre gazdálkodót, aki már több mint 10 éve termeli a biokölest ellenőrzött körülmények között főnövényként biogazdaságában. Hubai Imre véleménye szerint biogazdálkodási rendszerük keretein belül alkalmazott vetésforgóba kiválóan beilleszkedik a köles termelés. Rendkívül jól termesztendő tehát bio keretek között is, a talajt nem veszi annyira igénybe, mint más kultúrák, nagyon jó kultúrállapotban hagyja vissza maga után, és nem zsarolja ki azt. A köles növényápolást nem ígé-

³⁰BELLON: i. m., 14.

nyel, de nem is tudnának a biogazdaságban semmiféle növényvédőszer alkalmazni, mert nem megengedett. A hazánknál hűvösebb klímájú nyugat-európai országokban nem tudják megtermelni a kölest, mert melegigényes növény, azonban kereslet van rá, mivel a reformkonyha részét képezi, így a megtermelt gabona 95%-át Hubai Imre is exportálja. Továbbá nem elhanyagolható, hogy a köles termelésének a Nagykunságban nagy hagyományai vannak. Elmondása szerint régen a fő gabonanövény többnyire a köles volt, melyet az itteni talajokon is biztonsággal termesztettek. A köles remekül belefér a természetstechnológiába, nem feszül tőle a munkavégzés üteme. Ráadásul, ahogy ő fogalmazott, voltaképpen minden porcikáját hasznosítani tudják gazdaságukban, hiszen nagy állattenyésztésük is van, ahol a melléktermékek is feletetésre kerülnek. A köles más termőhelyeken való termesztési lehetőségeiről az volt a véleménye, hogy Magyarországon mindenütt termesztető, még a legszívóbb szikes talajokon is. Erre példának fel is hozta, hogy a 3 aranykoronás szikes területükön, amiben egyébként szinte nem terem meg soha semmi, az idei évben szépen fejlődött a köles. A sívó homok kivételével véleménye szerint minden talajtípuson megállja a helyét, de mivel a jobb minőségű talajokon nem veszi fel a versenyt más gabonafélékkel, ezért ajánlatos a gyengébb adottságokkal rendelkező területeken hasznosítani. A gazdálkodónak az a meglátása, hogy a háztáji programba is remekül beilleszthető, mert rendkívül könnyen termesztető és feldolgozható növény, mely viszonylag igénytelen, és roppant hálás természetű, csak fel kell tárnai a benne rejlő lehetőségeket.

4.3. A köles termesztése másodvetésben

Másik interjúalanyom, Kis Mihály gazdaságában kizárólagosan másodvetésként történik a köles-termesztés, őszi árpa után. Ilyen esetben az árpát amint lehet, be kell takarítani, hogy minél gyorsabban, rövid időn belül el lehessen végezni az előmunkálatokat a köles számára. Optimális esetben június 15–20-ára a köles vetése lezajlik. Tapasztalatai szerint, ha nem vetőmag előállítás céljából termesztik a kölest, a herbicidek alkalmazása elhagyható, mert érzékelhető stresszfaktort jelent a növény számára, és meglátása szerint nincs is különösebben szükség rá. A termelő nagyon elégedett a kölessel, ahogy mondja: „*nagyon szeretem növény.*” Tapasztalatai szerint tényleg mindent kibír, ha már egyszer kikelt, akkor nyert ügye van a termelőnek. A köles tág időjárási viszonyok esetén is viszonylag jó termésmennyiségeket produkál, ha a vetést követően kap keltető csapadékot. Ezek után nincs vele sok gond, betakarítása, tisztítása egyszerű. Azért veti a gazda ilyen jó minőségű termőföldre a kölest, mivel az előveteménye vetőmagnak termesztett árpa, melyre szigorú előírások vonatkoznak ilyen tekintetben. A köles termesztése rendkívül előnyös másodvetésben az őszi vetésű növények után,

ugyanis így a terület kihasználtsága jobb, illetve a termelő is szélesebb termesztési profillal rendelkezik, segíti a gazdák több lábbon állását.

4.4. A köles nemesítése Karcagon

A növénynemesítési kutatások alapvető célkitűzése az ökológiai adottságokat jól hasznosító, a kedvezőtlen ökológiai adottságok (vízhiány, illetve többlet, rossz talajszerkezet stb.) között is versenyképes növényfajta és hibridek előállítás, hasznosítása, illetve a környezet- és tájvédelmi szempontokat kielégítő fajok nemesítésbe vonása. Ez teljes mértékben összecseng a tájtermesztés alapelveivel. A problematika nem új, a Karcagi Kutató Intézet első igazgatója, dr. Vezekényi Ernő így fogalmazott 1949-ben: „A szikes tájak részére olyan új fajtaikat állítsunk elő, amelyek jól tűrik a táj kedvezőtlen talajait és a szeszélyes időjárást, az eddigi fajtaiknál nagyobb, biztonságosabb termést adnak, télállóak, erősebben ellenállnak a betegségeknek és kiváló a minőségük is.” Mindazonáltal a folyamatosan változó környezeti feltételek, különösen a szélsőséges időjárási és hidrológiai helyzetek gyakoriságának növekedése új kihívásokat támaszt a növénynemesítéssel foglalkozó tájkutatók elé.

A köles első sikeres nemesítője Horn Miklós volt, aki 1923-ban Lovászpatonán kezdte el nemesítómunkáját. Fajtája, a Lovászpatonai pirosmagvú köles még ma is termesztett fajta. Fertődön Beke és Till Károlyné foglalkoztak kölesnemesítéssel. Fajtájuk a Fertődi 2. szárazságtűrő, mind fővetésben, mind másodvetésben bőven terem.³¹

A Debreceni Egyetem karcagi, illetve nyíregyházi kutatóintézetei a kölesnemesítés terén jelentős sikereket értek el az elmúlt évtizedek során. A Nyíregyházi Kutató Intézetben nemesített fajta a halványsárga szemszínű Biserka és Gyöngyszem, valamint a vörös szemszínű Rumenka. A Karcagi Kutató Intézet által nemesített és fenntartott kölesfajta a fehér szemszínű Maxi (1–2. kép) és a vörös szemszínű Lovászpatonai.

³¹LAZÁNYI JÁNOS–GOCS LÁSZLÓ: A köles termesztése. *Gyakorlati Agrofórum*, 1998. 48–51.

1-2. kép . Maxi köles bugahányáskor (baloldalt) és érett állapotban (jobboldalt).

5. Esettanulmány a köles szárazságtűrésének igazolására

5.1. A köles vízforgalmi sajátosságainak súlyliziméteres vizsgálata

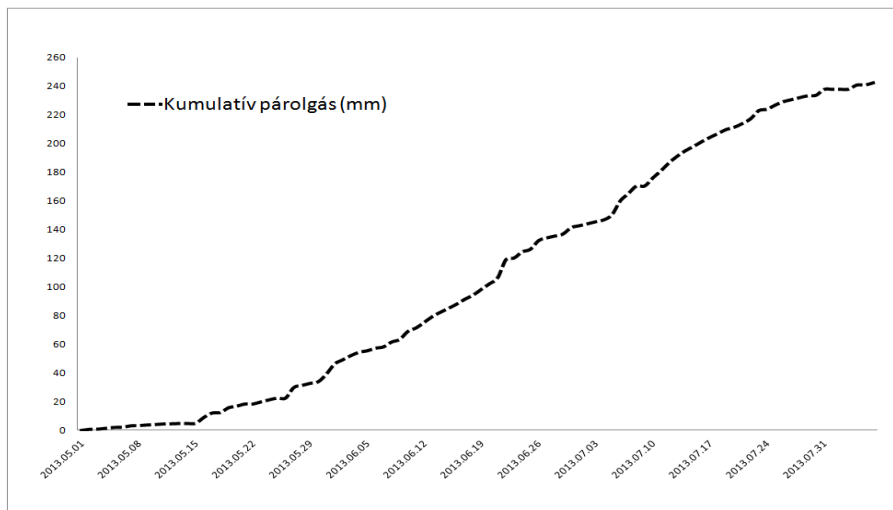
A Karcagi Kutató Intézetben a nedvességtakarékosabb termesztéstechnológiai kutatások megalapozására 1992–93-ban kialakítottunk egy méretében és mérés érzékenységében hazánkban egyedülálló, számítógéppel működtetett, hat egységes, súlyliziméter rendszert, melyek segítségével a növények vízfogyasztása, vízhasznosítása, illetve a talajok víz- és sóforgalma határozható meg nagy precizitással. A Karcagi Kutató Intézet két saját nemesítésű kölesfajtaival rendelkezik, melyekkel az intézet keretein belül különféle kísérleteket, vizsgálatokat van lehetőségem végezni. 2013-ban a Karcagi Kutató Intézet liziméter állomásának 3 súlyliziméterében egy kísérletet állítottam be a köles a talaj vízforgalmára gyakorolt hatásának megfigyelésére a Nagykunság ökológiai viszonyai között.

Ennek segítségével meghatározhattam a köles vízfogyasztásának dinamikáját, illetve vízhasznosítását az egész tenyészidőszakára vonatkoztatva az adott évben, adott körülmények között. A kísérleti növény magjai május 1-jén kerültek elvetésre, s ezt követően mindössze 98 nap múlva, augusztus 6-án lett az érett állomány betakarítva. Ezen időszak alatt összesen 153 mm csapadék hullott – ennek túlnyomó része májusban –, ezenkívül egy alkalommal, a bugahányás kezdetekor 10-10-10 miliméternyi öntözővíz lett kijuttatva az egyes súlyliziméterekre.

5.2. A köles kumulatív evapotranszpirációja

A 4. ábrán a teljes tenyészidőszakra kiszámított kumulatív párolgási eredményeket tüntettem fel a kölessel borított felszínű súlyliziméter adatai alapján. A transzspiráció mértéke jól láthatóan viszonylag egyenletes az egész vizsgálati időszak alatt, nem figyelhetők meg különösebben kiugró értékek. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy mivel meleg, csapa-

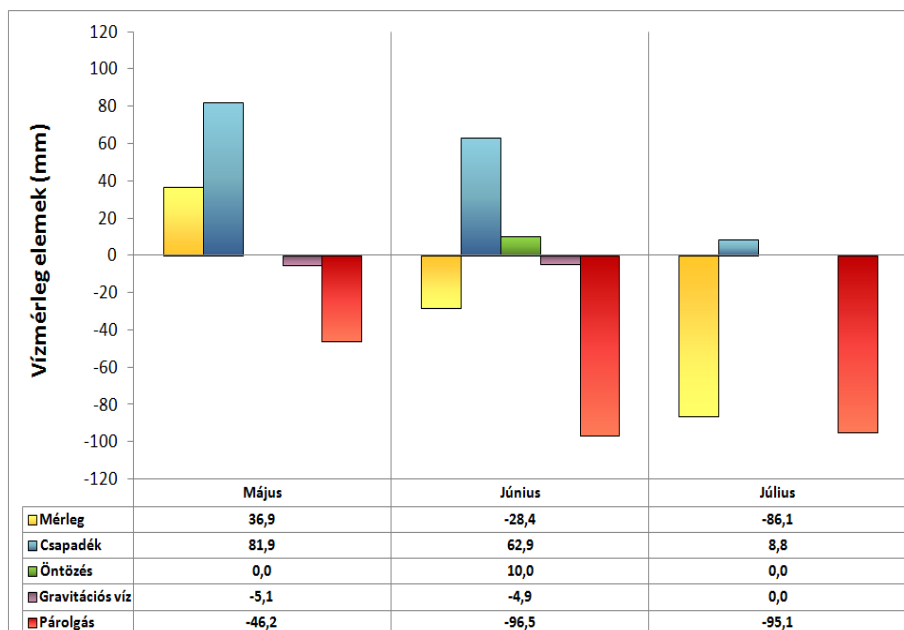
dékmentes időszakban sem nagyobb a növény párologtatásának mértéke, mint enyhébb időjárási körülmények között, a köles jó szárazságtűrő képességgel bír. Tehát vízfelhasználása is viszonylag egyenletes, csupán kisebb emelkedés látható a tendenciában a bokrosodás időszakában valamint a bughányás és érés közti szakaszban. Az általam mért eredmények összhangban vannak a gyakorló kölestermesztő gazdálkodók által elmondottakkal, miszerint a köles jól sáfárkodik a talaj nedvességkészsletével, ha a csírázásához és a kezdeti fejlődéséhez szükséges vizet megkapja, egyenletesen növekszik száraz időjárási viszonyok között is.

4. ábra. A kumulatív evapotranspiráció értékei a köles teljes tenyészidőszakában (2013. május 1. és augusztus 6. között.)

5.3. A köles vízmérleg eredményei

Az 5. ábrán a vizsgálati periódus három hónapjának havi vízmérlegeit és annak összetevőinek értékét tüntettem fel. Az összetett ábrán az egyes hónapokat tükröző részek első szakasza maga a vízmérleg, a következő kettő az inputokat jeleníti meg, az utolsó két szakasz pedig az outputokat. A beáramló vízmennyiségeket pozitív, míg a kiáramlókat negatív előjellel láttam el, így az ábrán jól kivehető az inputok mérlegnövelő és az outputok mérlegcsökkentő volta, valamint azok mértéke.

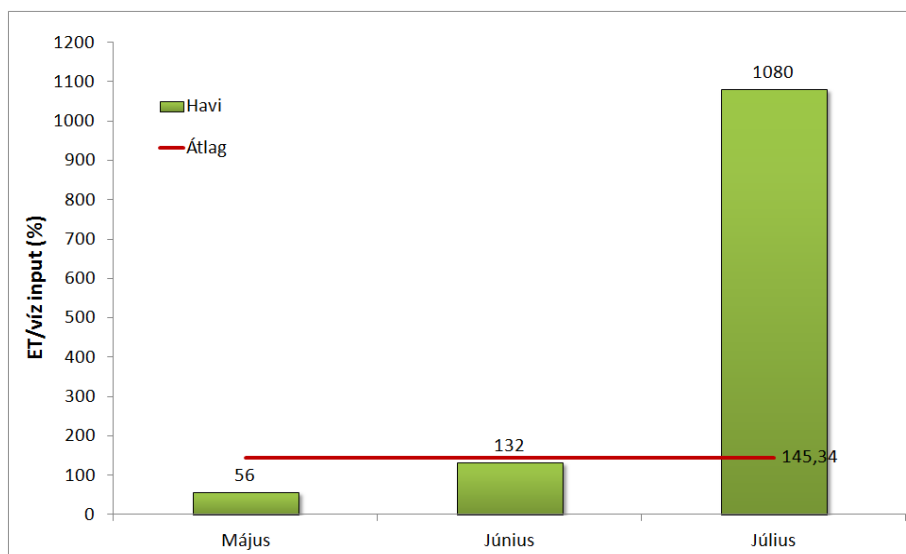

5. ábra. A köles havi vízmérlegei 2013. május 1. és július 31. között.

A köles rövid tenyészideje, azaz a három hónap leforgása alatt a legtöbb csapadék májusban hullott, melynek a kikelt és fejlődésnek indult köles csupán körülbelül a felét hasznosította. A növény által igénybe nem vett input vízmennyiség a talaj nedvességekészletének növeléséhez járult hozzá, ennek eredményeképp a havi vízmérleg pozitív értéket mutatott. Júniusban már kevesebb eső esett a megelőző hónaphoz képest, azonban öntözővíz is lett kijuttatva az állomány számára, így megközelítőleg ugyanannyi beáramló vízmennyiség állt a köles rendelkezésére, mint májusban. Ennek ellenére a vízmérleg negatív volt, vagyis a növény az összes vízinput felhasználása mellett a talaj nedvességekészletét is igénybe vette a fejlődéséhez szükséges vízmennyiség pótlására. Ez annak köszönhető, hogy a köles legvízigényesebb fenofázisa a bugahányástól az érésig tart, ami erre az időszakra, vagyis fővetésben június végére, július elejére tehető. Ebből kifolyólag a júliusi transzpirációs érték szinte megegyezik a júniusival. Emellett ehhez hozzáadódik, hogy erre a hónapra már nagy szárazság volt jellemző, szinte teljes mértékben a talaj vízkészletének hasznosítására volt rákényszerülve az állomány, így a vízmérleg értéke jelentősen a negatív tartományba esett.

5.4. A köles vízfelhasználásának hatékonysága

A 6. ábrán a liziméterekbe természetes csapadék vagy öntözés útján bekerült víz egységnyi mennyiségére jutó párolgás nagyságát ábrázoltam havi bontásban, illetve összesítve a három hónap leforgása alatt. Ez az index megmutatja, hogy a növény vízellátása elégséges volt-e (100% vagy az alatti értékek esetén), vagy ellenkező esetben a növény milyen mértékben használta a talaj vízkészletét. Ez a hányados gyakorlatilag a vízmérleg pozitív vagy negatív voltát is szemlélteti.

6. ábra. Az egységnyi vízinputra jutó evapotranspiráció kölesnél 2013. május 1. és július 31. között havi bontásban.

A köles az összes párolgatásra fordított vízmennyiségnek mintegy 45%-val csökkentette a talaj eredeti vízkészletét. Ez annak köszönhető, hogy bár májusban meglehetősen kedvezőek voltak az időjárási körülmények, és a növény csak a beáramló vízmennyiség felét használta fel, június végén, július elején, amikor a legnagyobb mennyiségű csapadékra lett volna szüksége fejlettségi állapota alapján, a nagy szárazság miatt ezt mégis a talaj nedvesgkészletéből kellett felvennie. Az extrém száraz július folyamán sem szenvedett vízhiányt a növény, jól sáfárkodott a talaj vízkészletével. Ez is bizonyítja a vizsgált körülmények között történő termesztésének racionalitását.

A köles szárazságtűrését jól példázza és alátámasztja a liziméteres körülmények között meghatározott terméseredmény is: a 2 m²-es felületen kapott 470 g-os szemtermés 2,4 t/ha terméseredménynek felel meg, ami átlag feletti hozamot jelent.

Következtetések és javaslatok

Vizsgálataim alapján megállapítottam, hogy a köles főnövényként való termesztésével számos gyenge minőségű, aszályos éghajlat alá eső terület hasznosítását meg lehetne oldani viszonylagos igénytelenségének, kedvező vízhasznosításának köszönhetően. Mindazonáltal a jobb minőségű talajokon természetesen magasabb terméseredmények érhetőek el vele, azonban ott már nem képes felvenni a versenyt a többi gabonafélével. A köles másodvetésben is remekül alkalmazható rövid tenyészidejének köszönhetően, a tavasszal betakarításra kerülő növények után. A talajt nem zsigereli ki, sőt a nyári aszályos időszakban egyfajta takarást biztosít a talaj számára. Ezenkívül voltaképpen könnyen szerzett plusz jövedelmet jelent a termelőnek. A Nagykunság agroökológiai viszonyai között kiemelten javaslom a gazdálkodók számára a köles másodvetésbeni termesztését. Mivel a köles későn vethető rövid tenyészidejének köszönhetően, ezért érdemes számításba venni fagykár, illetve belvíz sújtotta területek hasznosítására is. A köles vízforgalmának liziméteres vizsgálata eredményeképpen igazoltam a köles rendkívül jó szárazságtűrését: a szélsőségesen aszályos vizsgálati időszakban is 2,4 t/ha termést produkált a karcagi nemesítésű, Maxi fajtájú köles. A szélsőséges időjárási helyzetek, így az aszály gyakoriságának növekedése is igazolja a kölesnek a tájtermesztésbe történő újbóli bevonásának létjogosultságát.

Összességében arra a megállapításra jutottam, hogy a köles ideálisan alkalmazható mind fő-, és másodveteményként a Nagykunság szélsőségesen száraz és kedvezőtlen csapadékeloszlású területein, gyengébb minőségű talajain kedvező vízhasznosításának, viszonylagos igénytelenségének valamint rövid tenyészidejének köszönhetően. Mindazonáltal ebből egyenesen következik az, hogy eredményesen termeszthető más, hasonló agroökológiai adottságokkal rendelkező tájakon is. Feltétlenül célszerűnek és perspektivikusnak tartom a köles tájtermesztésben való termesztését és további nemesítését, mivel rendkívül jó beltartalmi értékeinek köszönhetően nem csak a hagyományos, de a korszerű, funkcionális élelmiszerek, illetve az egészséges helyi alapanyagok előállításának is egyik kulcsfontosságú növénye lehet.

A KÖTET SZERZŐI

PREZENSZKI ERZSÉBET	doktorandusz, Debreceni Egyetem BTK
DR. SZÁLKAI TAMÁS	levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
DR. MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN	egyetemi adjunktus, DE ÁJK
DR. BARTHA ÁKOS	történész, Debrecen
TÓTH TEODÓRA	doktorandusz, DE BTK
BÉRES JÚLIA	doktorandusz, DE BTK
HORVÁTH PÉTER	doktorandusz, DE AGTC
DR. SZABADOS GYÖRGY NORBERT	egyetemi adjunktus, DE AGTC
DR. GERGELY ÉVA	egyetemi adjunktus, DE AGTC
DR. BÁCSNÉ DR. BÁBA ÉVA	egyetemi adjunktus, DE AGTC
ARANYOS TIBOR JÓZSEF	DE AGTC KIT Nyíregyházi Kutató Intézet
TOMÓCSIK ATTILA	DE AGTC KIT Nyíregyházi Kutató Intézet

MAKÁDI MARIANNA

DE AGTC KIT Nyíregyházi Kutató Intézet

BLASKÓ LAJOS

DE AGTC Víz- és Környezetgazdálkodási
Intézet, Debrecen